

HAMIDOVA MUHAYYOXON

ONA TILI VA BOLALAR ADABIYOTI

O'quv qo'llanma

Silat qurilay so'reddarqa javob bo'ladi

To'ldiruvchi immar bog'lanadi?

Esha qaysi bo'lakka bog'lanadi?

ABDURASHID

Namangan-2021

UO'K: 82-93

KBK: 83.8

H - 20

Ona tili va bolalar adabiyoti: o‘quv qo‘llanma.- Namangan, 2021.- 330 b.

O‘quv qo‘llanmada 5111700-Boshlang‘ich ta’lim va sport tarbiyaviy ish, 5111800-Maktabgacha ta’lim yo‘nalishlari uchun Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2018-yil 25-avgustda tasdiqlangan namunaviy o‘quv rejasining 2.00 - “Umumkasbiy fanlar” blokidagi 2.03 va 2.05- “Ona tili va bolalar adabiyoti” fanining “12-modul. Bolalar adabiyoti” bo‘limiga kiritilgan mavzularni qamrab olingan.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada bolalar adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shtigan o‘zbek ijodkorlari, betakror iste’dod egalari, badiiy adabiyot namoyandalarining hayoti va ijodi to‘g‘risidagi ma’lumotlar berilgan.

Muallif:

M.Hamidova

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Mas’ul muharrir:

B.A.Nazarov

filologiya fanlari doktori, akademik

Taqrizchilar:

H.Usmonova

filologiya fanlari doktori

M.Sulaymonov

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O.Tojiyev

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Mazkur o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2019-yil 20-iyuldaggi 654-sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-7062-3-1

M.Hamidova.

**“UsmonNosirmedia” nashriyoti,
Namangan-2021**

KIRISH

Inson ichki olamini hech narsa kitobchalik, badiiy asarchalik benazir qila olmaydi. Ruhiyatni hech narsa adabiyotchalik o‘qish, o‘rganish, mehnatchanlik muvozanatiga muvofiq keltira olmaydi. Intellektual rivojlanishda ham badiiy asarlar asosiy o‘rinni egallaydi. Ular kishining o‘zini-o‘zi tarbiyalashida ham bilim manbai, o‘zini taqqoslash, munozara yuritish, bahslashishda ma’lum darajada ko‘zgu vazifasini o‘taydi.

Odamlar muhit, tabiat bilan munosabatda bo‘ladi. Ana shu munosabatlarda qiynganda, to‘g‘ri yo‘l izlagan paytda suygan kitobimizga, ruhiyatimizga ruhiyati yaqin bo‘lgan qahramonlar kechinmasiga murojaat qilamiz. Ba’zan ulardan quvvat olgan yuragimiz ancha halovat topadi. Shuning uchun hayotni kitobsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Xalqimiz azal-azaldan adabiyotni sevadi. Kitobni nondek aziz va mo‘tabar ko‘radi. Darhaqiqat, u odamzod aql-idroki va iste’dodi tufayli yaratilgan eng noyob boyliklardan biridir. Aytish joizki, dunyoning sakkizinchı mo‘jizasidir. Garchi ildizi milliy zamindek oziqlansa-da, shoxlarida umumbashariy mevalar yetiladi.

Kitob har bir millatga o‘z madaniyatini namoyish etish, ayni chog‘da boshqa millat va xalqlarning urf-odat hamda an’analari bilan tanishish imkonini beradi. Binobarin, u taraqqiyot va madaniy rang-baranglik ko‘zgusi, o‘tmish bilan bugungi bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Shu bois, kitob o‘qigan, ayniqsa, badiiy adabiyotga mehr qo‘ygan kishi ezgulikka oshno tutinadi. O‘z bilimi, dunyoqarashi, ruhiyati va ma’naviyatini boyitib, olamni teran anglay boshlaydi.

Frantsuz faylasufi Deni Didro “Odamlar o‘qishdan to‘xtashlari bilan fikrlashdan ham to‘xtaydilar”¹, deb bejiz aytmagan. Kitob bizga ulkan ta’sir ko‘rsatib, juda katta, chuqr hayotiy tajriba berishni qayd etar ekan, rus akademigi Dmitriy Lixachev quyidagilarni ta’kidlaydi: “U kishini ziyoli qiladi, unda go‘zallik tuyg‘usinigina emas, hayotni, uning butun murakkabliklarini tushuntirish

¹ Nabiyev M. Kitob-bilim bulog‘i // Aks sado, 2018.- №2, B. 1.

kabi qimmatli tuyg'uni rivojlantiradi. Boshqa davrlar, xalqlarni tushunishda yo'lboshchilik qiladi. Sizga kishilarning qalbini ochib beradi. Muxtasar qilib aytganda, sizni donishmand qiladi”¹.

2017-yil 12-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida”gi farmoyishlari e'lon qilinganligi, ushbu farmoyishda ta'kidlanganidek, mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta'lif muassasalari uchun o'quv adabiyotlari yaratish va o'quvchilarga yetkazishning mustahkam tizimi yaratilganligi, bunda O'zbekistonda ta'lif berilayotgan yettita tilda darslik va o'quv qo'llanmalar nashr etib kelinayotganligi, Axborot-resurs va axborot-kutubxona markazlarining moddiy-texnika bazasi yangilanib, zamonaviy elektron kutubxonalar tizimlari faoliyat ko'rsatayotganligi, umuman, ushbu farmoyishda ko'rsatilganidek ishchi guruhlar ikki oy muddatda mutasaddi vazirliklar, idoralar va boshqa tashkilotlar bilan birgalikda kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini takomillashtirish, matbuot va axborot-kutubxona faoliyati sohasidagi yagona davlat siyosatini yurituvchi vakolatli davlat organini belgilash, moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmini rivojlantirishni inobatga olgan holda, tegishli chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash uchun kirishishganligi, hattoki, tajriba-sinov ishini olib borish jarayonida o'tkazilgan bu boradagi tadbirlar ham yosh kitobxonlarning mustaqil fikrlash malakalarini shakllantirishga yaqinda yordam beradi.

Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, insoniyat hayotiga turli yangiliklarning kirib kelishi ta'lif sohasida ham bir qator o'zgarishlar qilinishini taqozo etmoqda. Hozirgi kunda ta'lif sohasida erishilgan yutuqlarni saqlagan holda, bir xillikdan, bir qolipga tushib qolishdan saqlanmoq zarur. Ta'lifning kishi xotirasini rivojlantirishga asoslangan turidan inson tafakkurini har tomonlama rivojlantirish, yoshlar egallagan bilimlarni amaliyotda qo'llash, ularda amaliy

¹ Nabihev M. Kitob-bilim bulog'i // Aks sado, 2018.- №2, B. 1.

ko‘nikma va malakalar hosil etishga qaratilgan turiga o‘tishga harakat qilish shu kunning talabi. Shunga erishilsagina yurtimiz kelajagi bo‘lgan yosh avlod tarbiyasi oldiga qo‘yilgan vazifa oqilona hal etilishi mumkin.

Yuqorida qayd qilingan tushuncha va muammolarni talqin qilish hamda javob topishga intilish bugungi kunimizning dolzarb masalalaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 20-aprel kuni “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarorida “Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan qayta qurish, xalqaro standartlar darajasiga mos oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun sharoitlar yaratilishini ta’minalash kerak”,¹ deb ta’kidlab o‘tgan fikriga qo‘shilgan holda ushbu Qaror ijrosi bo‘yicha yurtimizda olib borilayotgan ijobiy ishlarning natijasi sifatida umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida dars beradigan bo‘lajak pedagoglarning oliy ta’lim dargohlarida oladigan bilim darajalariga e’tibor yanada kuchaytirila boshlandi. Bu esa ularning yosh avlod ta’lim-tarbiyasida, ayniqsa, mustaqil fikrlash malaklarini shakllanishida o‘z ahamiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, yurtimizda o‘zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiyligi turkiy til hissa qo‘sghanini alohida ta’kidlash tabiiydir. Bu borada Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy kabi ilmu fan va adabiyot namoyandalarining xizmati va qoldirgan merosi muhim o‘rin egallaganini qayd etish joiz².

“Ayni vaqtda hozirgi murakkab zamon tinch-osoyishta hayotmizni asrash va mustahkamlash, xalqimizning kafolatlangan xavfsizligini ta’minalash masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda”³ degan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning fikriga qo‘shilgan holda bugungi kunda mustaqil taraqqiyot

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori // Xalq so‘zi, 2017-yil.-21-aprel.

² “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. –Toshkent.-2016.-13-may.

³ Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minalash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi //Adolat, 2016-yil.-8-dekabr.

yo‘lidan borayotgan mamlakatimizning uzlusiz ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, unga ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta’lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. “Ta’lim to‘grisida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ning qabul qilinishi bilan uzlusiz ta’lim tizimi orqali zamonaviy kadrlar tayyorlashning asosi yaratildi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanib dars o‘tish yangi ta’lim standartiga aylanmoqda. Zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash jarayoni mustaqil O‘zbekiston davlatining ta’lim-tarbiya tizimida umumiy o‘rtta ta’limning dastlabki bosqichi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda fan sohalarini tizimli o‘rganish va uning afzallikkari ta’limda yangi-yangi innovatsion yondashuvlar yuzaga kelishiga olib kelmoqdaki, bunda davlatning o‘zi bosh islohotchidir. Hukumat tomonidan chiqarilayotgan qaror va farmonlar mazmunida bugungi kun ilm-fani va ta’limi oldiga qo‘yilgan vazifalar aniq hamda ravshan belgilab qo‘yilgan.

Bolalar adabiyoti deganda yozuvchilar tomonidan ularga mo‘ljallangan maxsus asarlarni tushunamiz. Shuningdek, kattalar uchun yozilgan badiiy asarlarning ba’zi birlari yoki ularning bolalar dunyosiga mos ayrim boblari bolalar kitobxonligi doirasiga kiradi.

Ijtimoiy ong shakllari, mafkuraiy ishning barcha sohalari kabi bolalar adabiyoti ham voqelik bilan hayotdagi turli ijtimoiy hodisalar hamda insoniyat turmushi bilan yaqindan bog‘langan bo‘lib, ularni o‘ziga xos vositalarda badiiy aks ettiradi. Bolalar adabiyotida aks ettiriladigan voqealar esa hayotiy, aniq ko‘rinishda ularning ruhiyati va ongiga mos, tushunarli va qiziqarli bo‘lmog‘i kerak. Bunday asarlarni yosh kitobxon qalbida o‘y-fikr uyg‘otadigan, uning estetik didini o‘stiradigan, yorqin obrazli, yuksak g‘oyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan saviyada yaratishni taqozo etadi. Bolalar uchun yoziladigan asarlarda, eng muhim mavzular tushunarli, sodda, badiiy til orqali aks ettirilishi zarur.

A.S.Makarenkoning ta’kidlashicha, bolalar adabiyoti ma’lum ma’noda o‘ziga xos badiiy xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak.

Tasvir-hikoyaning soddaligi va jiddiy mantiqiy izchilligidan tashqari, unda ifodalanuvchi yorug‘lik va zulmat o‘rtasidagi tafovut alohida bir aniqlik bilan, shunga muvofiq yorqin bo“yoqlarda, tushunarli tarzda ajratib berilishi kerak. Unga hech qanday tushkunlikka xos shaxsiy mayllar kiritib bo‘lmaydi, shuningdek, ortiqcha estetik bo‘yoqlar ham darkor emasligini alohida uqtiradi.

Bolalar uchun ijod etish an’analari juda erta boshlangan bo‘lib, uzoq tarixga ega. Ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo‘shiqlar singari turli janrlarda yaratilgan asarlar, avvalo, xalq og‘zaki ijodi namunalari sifatida paydo bo‘lgan.

Yozma adabiyotning vujudga kelishi bilan barobar bolalar tarbiyasi masalasiga bag‘ishlangan asarlar ham paydo bo‘la boshladi. Ammo bu hali maxsus bolalar adabiyoti vujudga kela boshladi, degan so‘z emas. Negaki, bunday asarlarning aksariyati didaktik xarakterda bo‘lib, asosan, kattalarning didi va tili bilan yozilgan, ularda kattalarning hayot va tarbiya haqidagi mushohada va mulohazalari ifodalangan. Bu xildagi asarlarga bolalar adabiyoti namunalari tarzida emas, balki bolalar kitobxonligiga taalluqli asarlar sifatida qarash lozimdir. Chunki bolalar kitobxonligi tushunchasi bilan bolalar adabiyoti tushunchasi aynan bir narsa bo‘lmay, bir-biridan farq qiluvchi tushunchalardir. Masalan, Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar” memuari, Oybekning “Bolalik”, “Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar”, Nazir Safarovning “Ko‘rgan-kechirganlarim”, “Navro‘z” singari bir qator avtobiografik janrlardagi asarlari bolalar adabiyotining namunalari sifatida talqin qilinadi. Holbuki, bu asarlarning qahramonlari bolalar (Sadriddin, Musa, Abdulla, Nazirqul va boshqalar) bo‘lsa-larda, aslida voqelik kattalar didi bilan idrok qilingan, zamon va bolalik muammosi kattalargagina xos badiiy tafakkur sintezidan o‘tkazilib, mazkur qahramonlar yashagan davr haqida hukm chiqarilgan. Shu ma’noda bu asarlar bolalar kitobxonligi doirasiga kiruvchi asarlar silsilasini tashkil etadi. Bunday asarlarda bosh qahramonlar turli yoshdagi bolalar bo‘lsalar-da, aslida hayot ularning qarashlari prizmasidan emas, balki ulg‘ayib qolgan muallifning bolaligi kechgan zamonga munosabatlari prizmasidan o‘tkazilib tasvirlanadi. Yana ham aniqrog‘i, kattalar voqelikni o‘zlaricha idrok

qilib, o‘z bolaliklarini xotirlash bahonasida ijtimoiy muhit va davrning faol badiiy tasvirini yaratadilar.

Bolalar kitobxonligi tushunchasi, umuman, “kattalar”ning bolalar tarbiyasiga oid qarashlarini aks ettiruvchi turli janr va turli xarakterdagi asarlarni qamrab oladi. Bu tipdagi asarlarda bolalarning yosh xususiyatlari, tushunchasi va dunyoqarashi, bolalar tili va gapirishi manerasiga xos belgilarga rioya qilinmaydi. Bunday o‘ziga xoslik xususiyati O‘rta Osiyo xalqlari adabiyotlarida, jumladan, o‘zbek adabiyotida XX asrning boshiga qadar davom etdi. Buni she’riy asarlarda, ayrim hollarda esa nasriy asarlarda ham (ayniqsa, noma va munozara janridagi asarlar misolida) yaqqol ko‘rish mumkin. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning “Solomon va Ibsol”, “Hay ibn Yakzon”, “Unsur-ul Maoli”, Kaykovusning “Nasihatnoma” (“Qobusnoma”), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yughakiyning “Hibat-ul haqoyiq”, Nosir Xisravning “Saodatnoma”, “Ro‘shnoma”, Sa’diyning “Bo‘ston”, “Guliston”, Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Hayratul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Lison-ut-tayr”, Munisning “Savodi ta’lim”, Gulxaniyning “Zarbulmasal” va boshqa qator asarlar ana shunday xarakterga ega.

Ma’lumki, kishilikning takomillasha boruvi jamiyat oldiga o‘z o‘rinbosarlari tarbiyasiga befarq qaramaslikni ko‘ndalang qilib qo‘yadi. Bu hol so‘z san’atiga qudratbaxsh didaktikani omuxta qiladi. Natijada didaktika mumtoz adabiyotda alohida mavqega ega bo‘lib qoldi. Buni yuqorida sanab o‘tilgan asarlar misolida ravshanroq ko‘rish mumkin. O‘zbek bolalar kitobxonligining bu muhim xususiyati Alisher Navoiyning hikmatga aylangan:

Boshni fido ayla ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
Tun-kuningga aylagali nurfosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh!
So‘zlaridan chekma qalam tashqari,
Xatlaridan qo‘yma qadam tashqari!-

degan nasihatlaridan tortib, to otashanafas shoir Furqatning “Ko‘rar ko‘zlarining nuri ilmdandir” deya yurgizgan jo‘sinqin she’riy tashviqotlarigacha, xullas, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini tarannum etuvchi asarlarning hammasida bo‘rtib turadi. Bu –nurafshon didaktikadir. Uning zamirida O‘rta Osiyo xalqlarining, jumladan, o‘zbek xalqining uzoq asrlar mobaynida to‘plagan hayotiy tajribalari, pedagogik fikri jamuljamdir.

Aslini olganda, bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an’anasi jamiyat taraqqiyotining ma’naviy ehtiyoji tarzida XVII asrning ikkinchi yarmida reallikka aylana boshlagan edi. Ushbu o‘quv qo‘llanma orqali o‘zbek bolalar adabiyoti, uning yuksalishida katta hissa qo‘shtigan o‘zbek ijodkorlari, betakror iste’dod egalari, badiiy adabiyot namoyandalarining hayoti va ijodi haqida mufassal ma’lumot beriladi.

“Ona tili va bolalar adabiyoti” nomli o‘quv qo‘llanma ta’limning bakalavriat ta’lim yo‘nalishiga mo‘ljallangan. Unda boshlang‘ich ta’lim va sport tarbiyaviy ish, maktabgacha ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarga o‘zbek bolalar adabiyotining jahon adabiyotida tutgan o‘rni, folklor bilan chambarchas bog‘liqligi, tarbiyaviy mohiyati, didaktik xususiyatlari, bolalarga bag‘ishlangan asarlarning kitobxonlar yosh xususiyatlari ko‘ra tasniflanishi, badiiy uslubiy izlanishlar, taraqqiyot tamoyillari, janrlar rang-barangligi hamda boshqa fanlar bilan aloqasi yuzasidan tushuncha berish ko‘zda tutiladi. Bolalar adabiyoti tarbiyaga mo‘ljallangan so‘z san’atining maxsus turi haqidagi fan bo‘lib, umumadabiyot qonuniyatiga bo‘ysunishi, tarixiy taraqqiyotni, shakllanish tarixi, boshqa fanlar bilan aloqadorligi, ijtimoiy mohiyati, yetakchi tamoyillari, ilmiy-nazariy qimmati haqida Malaka talablari darajasida bilim berish rejalashtirilgan.

BOLALAR ADABIYOTI FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

- 1.Bolalar adabiyoti fanining maqsad va vazifalari.
- 2.Bolalar kitobxonligi haqida.
- 3.Bolalar adabiyotiga qo‘yiladigan talablar

4.Bolalar kit`obxonligiga erishish usullari.

Bolalar uchun ijod etish an'analari juda erta boshlangan bo'lib, uzoq tarixga ega. Ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo'shiq (allalar, o'yin qo'shiqlari, ovunmaqchoqlar, erkalatmalar, sanoqlama)lar singari turli janrlarda yaratilgan asarlar, avvalo, folklor namunalari sifatida paydo bo'lgan. Rus bolalar adibi M.Gorkiy aytganidek, so'z san'atining boshlanishi folklorda ekan, shubhasiz, bolalar adabiyotining ilk namunalari ham xuddi shu folklor bag'rida shakllana boshlagan. Barcha xalqlar bolalar adabiyotining vujudga kelishidagi mushtaraklik har bir xalqning ma'naviy tafakkuri taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda sodir bo'lgan va rivojiana borgan. Shu tariqa, xalqning o'zi farzandlari uchun maxsus adabiyotni maydonga keltirish tashabbuskori bo'lib chiqqan. Chunonchi, o'zbek xalqi orasida jodugar kampir, yalmog'iz, uchar ilon, To'g'ri va Egri to'g'risidaga ertaklar keng tarqalgan bo'lsa, O'rta Osiyo xalqlarida esa Shiroq, To'maris, Guldursun, Zarina, Sparetra, Odatida haqidagi afsonalar zo'r shuhrat qozongani Gerodot asarlari va boshqa qadimiy manbalardan ma'lumdir. Holbuki, bu ma'lumotlarning aksariyati eramizdan avvalgi VI-IV asrlarga borib taqaladi.

O'rta Osiyo xalqlari madaniyatining keyingi taraqqiyotiga xos hodisa hind va arab folklori namunalarining kirib kelishi, yoyilishi, yerli xalqlar og'zaki ijodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib singa borishidir. Bu, asosan, yangi eraning boshlanishiga to'g'ri kelib, O'rta Osiyo xalqlarida yozma adabiyotining vujudga kelishigacha davom etdi. Keyinchalik esa, yozma adabiyotda ham an'anaviylik muvozanatini ancha muddat saqlab qoldi. Chunonchi, "Panchatantra", "Kalila va Dimna" hamda "Ming bir kecha", "Vitaliyning yigirma besh hikoyasi" ertaklarining tarqalishi ana shunday mohiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" kitobida ma'naviyat masalasiga alohida e'tibor berib, mana bunday deb yozadi: "Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan

ekanmiz, bu borada ma’naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat’iyat va mas’uliyatimizni yo‘qotsak, bu o‘ta muhim ishni o‘z holiga, o‘zibo‘larchilikka tashlab qo‘yadigan bo‘lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo‘g‘rilgan va ulardan oziqlangan ma’naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayribil, oxir-oqibatda o‘zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo‘lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin, - deydi va u o‘z fikrini davom ettirib yozadi, - Ma’naviyat insonga havodek, suvdek zarur. Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog‘ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar va qiyinchiliklar bilan ma’naviy chashmasini izlaydi. Er, oila, ota-on, bolalar, qavm-qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik-ma’naviyatning ma’nosi ana shunday juda keng... Inson o‘zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o‘ylab, o‘qib, mehnat qilib yashagandagina ma’naviyat bilan tutashadi”¹.

Bunday mas’uliyatli vazifani amalga oshirishda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo‘lagi bo‘lgan bolalar adabiyotining ham alohida o‘rni bor.

Xalqda, - adabiyotga e’tibor – ma’naviyatga e’tibor, - deyiladigan juda katta ta’lim-tarbiyani o‘zida jamlagan umumlashma bor. Bu umumlashmada adabiyotdan xabardor bo‘lgan bolaning ilmi, odobi, yurishi, turishi, muomalasi, ota-on-a-yu, vatanga mehr-muhabbati risoladek bo‘lishi masalasi ilgari suriladi.

Ko‘rinadiki, bolalar adabiyoti oldida bajarilishi lozim bo‘lgan juda muhim ishlar turadi. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti 2009-yilda O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisini qabul qilib, uyushma faoliyatining samaradorligini oshirish, milliy adabiyotimizni rivojlantirish masalasi bo‘yicha bergen ko‘rsatmasida bolalar adabiyoti yuzasidan to‘xtalib, - Ayniqsa, biz uchun g‘oyat muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bolalar adabiyotini rivojlantirishga alohida e’tibor berishimiz, mustaqil fikrlaydigan shaxsning shakllanishi, har qanday kitobxonlik, mutolaa madaniyati bolalikdan boshlanishini doimo yodda tutishimiz lozim, deb ta’kidlab o‘tdi. Barchamizga ma’lumki, bolalar adabiyoti so‘z san’ati va

¹ Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent:.Ma’naviyat, 2008.-B.4.

tarbiya vositasidir. Kichkintoy uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos, kitobxonlar qalbida o‘y-fikrlar uyg‘otadigan, yorqin obrazlarga boy, yuksak g‘oyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan bo‘lishi zarur. Eng muhimi mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda ifodalanishi kerak.

Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-e’tiqodli va ona-Vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir.

Faqat chinakam badiiy asarlarga kuchli ta’sir ko‘rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Demak, bunday kitoblar pedagogik va psixologik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g‘oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Alisher Navoiy “Mahbubul qulub”da tilni “ko‘ngil xazinasining qulfi” deb ta’riflaydi. Buyuk shoir kishilarni qisqa va mazmunli, chuqur mantiq bilan so‘zlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Demak, bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim. Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar kitobxonning nutqiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi, so‘z boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni hayotga to‘g‘ri munosabatda bo‘lishga o‘rgatadi, ona-diyorimizga, mehnatga muhabbat, zamonamizga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, ularni yurtimizning munosib farzandlari bo‘lishga chaqiradi. Kitob bolaning dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi, xarakterini tarbiyalaydi. Ilm-fanga muhabatini oshiradi. Kitob xalqimizning o‘tmishi, ilg‘or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr-iftixor tuyg‘ularini o‘stiradi.

Bugungi kunda qudratli qurollardan biri bo‘lgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligini o‘quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko‘ra quyidagicha guruhlarga ajratib o‘rganish mumkin:

1. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha).
3. O‘rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13-14 yoshdan 15-16 yoshgacha).

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘uchiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

BOLALAR KITOBOXONLIGI

REJA:

- 1.Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi.
- 2.O‘rta yoshdagi bolalar kitobxonligi.
3. Katta yoshdagi bolalar kitobxonligi.

Odatda, bola olamga kelibdiki, onani taniydi, uning hidini, qadam tashlashini, nafas olishini darhol sezib oladi. Ona bir daqiqa o‘zidan uzoqlashsa xarxasha qiladi, ingalab yig‘laydi. Chunki bu norasida onaning qornida ekanligidayoq uni o‘ziga

kashf qilib olgan. Shu onaning ko‘magida atrof-muhit bilan, o‘zini qurshab olgan olam bilan tanishadi. Onaning allasi, qo‘shig‘i, ertagi murg‘ak qalbida bir umrga muhrlanib qoladi.

Folklor va yozma adabiyot namunalarini tinglab, voyaga yetayotgan bolalarning o‘yinlari, sho‘xliklari, xayollari, qiziqishlari, gap-so‘zlari... Bular bolalarning ma’naviy dunyosini boyitadigan omillardandir. Agarda kattalar bu o‘ziga xos bolalar dunyosini tushunib, uni to‘g‘ri baholay olsalar, bolalarning kelajagi uchun katta ish qilgan bo‘ladilar.

Alla, ertak, topishmoq, maqollarda kuzatganimizdek odamlarga, jonivorlarga, tabiatga bo‘lgan mehr-muhabbat, do‘slik va o‘rtoqlikning ilk tuyg‘ulari, yaxshilikka nisbatan uyg‘ongan dastlabki minnatdorchilik hissi, har narsaga chanqoqlik bilan qiziqib qarash shularning bari bolaning ma’naviy dunyosini boyitishi, uning xayoli va tasavvurini kengaytirishi lozim.

Biz, kattalar “Bolalik betashvishdir. Bolalik hayotdagи eng baxtiyor damdir. Bolalik inson umrining yorqin, bahoriy tongidir”, degan gaplarni qayta-qayta gapirishni yaxshi ko‘ramiz.

Har bir kishi folkorda zikr etilganidek eng baxtiyor va betashvish bolalik yillarida taxminan quyidagi qobiliyatlarni egallab olgan bo‘lishi lozim. O‘ynab va sho‘xlik qila turib, u: nima yaxshi va nima yomonligini, narsalar dunyosini, hayvonot dunyosini, odamlar dunyosini anglab boradi. Buning ustiga dunyon bilish-shunchaki yuzaki bir kuzatuv emas: kecha u yomg‘irning nimaligini bilmas edi, bugun esa u ertalab uni ko‘rdi-yu, ayni paytda dunyoda tarnovlar bo‘lishini, chumchuqlar sovuqda surpayib, yum-yumaloq bo‘lib olishini ham bilib oldi. Bu ertalabki kashfiyotlar edi, tushga borib esa, u, mushukchani qo‘rqtib yuborsa, yunglari surpayib, ko‘zлari yashil rangda chaqnab ketishini ham birinchi bor ko‘rdi. Darhaqiqat, bolalarning o‘yinlariga, chizgan rasmlariga astoydil razm soling, gaplarini tinglang – shunda siz ularning olamni naqadar yorqin, aqlga sig‘mas darajada mo‘jizakor bir tarzda ko‘ra bilishlarini payqaysiz. Ular o‘zlarining sezgirliklari tufayli, hatto, qo‘rqinchli ertaklardan ham qandaydir qiziq joylarini ilib oladilar, kundalik voqealarning esa kattalar sezmay qoladigan muhim jihatlarini

ko‘ra biladilar. Mana shu musaffo tuyg‘ulari uchun ham kishilar bolalikni sevadilar va uni butun umr mammuniyat bilan xotirlab yuradilar. Betashvish bo‘lgani uchun emas, musaffo tuyg‘ulari uchun sevadilar uni.

Shu boisdan kattalar bolalarni quvonchdan mahrum etmasliklari, ularning yangilikka boy bo‘lgan va doimo o‘zgarib turuvchi hayotdan olgan taassurotlarini, xis-hayajonga to‘la hayratli tuyg‘ularini toptamasliklari kerak.

Har birimiz ham bolalikda kunlarning uzoqligi, har bir kunning voqealarga boy o‘tgani, tushda osmonda uchib yurish naqadar yoqimliligi, oddiygina uyning shifti ham naqadar baland, hovli oldidagi bog‘ juda katta, ho‘ naridagi o‘tloqzor esa, qanchalar sirli tuyulganini eslashni istaymiz.

Lekin quyoshdan taraladigan chinakam nur-yog‘duni hammamiz ham yaxshi xotirlay olamizmi? Yangi o‘yinchoq, yangi kitobchalarining yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalarining yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalar ham qanchalar tantanavor va muhim bo‘lib tuyulgani va qachonlardir yuz bergen olis voqealar xuddi kechagidek xotiraga mahkam o‘rnashib qolganini-chi?

Hamma yoqdan anvoyi gullarning o‘tkir isi keladigan oppoq, tebranib turuvchi dalalar-chi? Shunda to‘satdan uzoq ko‘ringan ona... Uning ovozi... Har tomonga go‘yo uzun-uzun oltin rang chiziqlarsimon quvnoq nur taratayotgan saxiy quyosh-chi?

Ularni kattalar sira ko‘rmaydilar, bolalar esa ko‘radilar. Negaki ular o‘zlarini tinglagan ertaklarida bunday ajoyib-g‘aroyib voqeа-hodisalarni ko‘p bor eshitishgan.

Hatto, rasmini ham chizadilar. Bolalar chizgan rasmning bo‘yog‘i juda tiniq bo‘lishi ham bejiz emas. Bolalik paytida yaxshilik bilan yomonlik ham mana shunday aniq ko‘rinadi. Bolalikda yo sevishadi yoki nafratlanishadi, bolalar xatti-harakatlarining o‘rta miyonasi ham bo‘lmay, faqat yo yaxshi, yoki yomon bo‘lishi mumkin.

Ularda tajriba, bilim hali yetarli emasu ammo chiroyli va xunukni, samimiyyat va soxtalikni his etish tuyg‘usi esa nihoyatda o‘tkir bo‘ladi.

Tevalar-olamni mana shunday tiyraklik bilan his etgan odamlar tufayligina biz musiqa eshitib, yaxshi kitoblarni o‘qib, chinakam san’at asarlarini ko‘rib cheksiz huzur-halovat olamiz. Ular ohanglar, so‘zlar, ranglar vositasida dunyoning nafosati-yu, uning donishmandligini bizga yaqqol ko‘rsatib beradilar, chunki iste’dodning o‘zi aslida bolalik ta’sirchanligidan, oddiy narsadan go‘zallik topa bilish hislatidan boshlanadi, bu xislat esa hayotiy tajriba va ma’naviy yetuklik tufayli boyib boradi.

Bu davr bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o‘qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan butunlay bexabar bo‘ladilar. Shunga qaramay, kichkintoylar o‘zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o‘rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog‘chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya’ni ularga badiiy asarlardan parchalar o‘qib berishlari lozim. Bu davr bolalariga o‘qib beriladigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo‘lishi talab etiladi. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko‘philagini alla, qo‘sinq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og‘zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to‘la-to‘kis javob beradigan ayrim asarlar ham maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar uchun qo‘l keladi. Ammo shu narsani ham ta’kidlab o‘tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim xarakterli voqeа va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga mos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Bolalar shoiri Anvar Obidjon o‘zining “Suhbat” degan she’rida bolalar yaxshi ko‘radigan g‘ozlar to‘g‘risida so‘z yuritadi. Ma’lumki, bolalar jonivorlar, xususan, qushlarga ilk yoshlardan boshlab qiziqadilar. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, “Suhbat” bola hayotida muhim rol o‘ynaydi. Voqeа juda oddiy va sodda. O‘zaro suhbatdan ma’lum bo‘ladiki, g‘ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o‘yin vositasida ifoda etadi:

- *G’ozlar, bir so’z deysizmi?*

- *G’a, g’a-g’a!*

- *Totli suli yeysizmi?*

- *Ha, ha-ha*

- *Nega patni silaysiz?*

- *G’oq, g’oq-g’oq*

- *Mendan nima tilaysiz?*

- *Boq, boq, boq!*

Bu xildagi she’rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to‘plab, ulardan xulosa chiqarishga o‘rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jajji qizchalarning sevimli mashg‘ulotlaridan biri qo‘g‘irchoq o‘ynashdir. Yo‘ldosh Sulaymonning “Qo‘g‘irchoq” she’rida qo‘g‘irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o‘yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e’zozlash masalasi o‘rtaga tashlanadi:

Quyosh bilan teng turib,

Ozoda kiyintirib,

Senga taqamiz marjon,

Qo ‘g‘irchoq, qo ‘g‘irchoqjon.

Qo ‘ldan qo ‘ymaymiz sira,

Yuqtirmaymiz gard, shira.

Ovunchoqsan bizlarga,

Qo ‘g‘irchoqsan bizlarga.

Har qanday yozuvchi maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarga o‘qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e’tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar ularga hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga zavq-shavq bag‘ishlaydi. Masalan, Shukur Sa’dullaning “Lola va mushuk” she’rini olib ko‘raylik. Bu asar juda oddiy. Misralari ham sodda. Ammo u bir o‘qishdayoq kichkintoy mehrini o‘ziga tortadi, uni barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo‘lishga

o'rgatadi. Shuningdek, ularni uy hayvonlariga, jonivorlariga mehribon, g'amxo'rliklarini oshiradi:

*Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo 'limni yuvaman.
Mushugim bor qora mosh,
O'zi judayam yuvosh
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo 'lini yuvadi.*

Xulosa qilib aytganda, bolalar o'zлari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona-yurtga mehr-oqibatli bo'lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o'rganadilar.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR KITOBOXONLIGI

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning har bir ma'ruzalarida va kitoblarida bolalar kitobxonligi, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning o'qish-u xulq-odoblari tilga olinadi. Bularga ko'proq e'tibor berish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan muttasil shug'ullanish, asosiy masalalardan biri deb hisoblanadi.

Bu masala I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ham ta'kidlanadi. Ha, bu bolalarda moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi o'z-o'zidan bo'lmaydi. Balki kichkintoylarni bu ruhda tarbiyalashda ota-onalar, maktab o'qituvchilari, mahalla ahillik bilan ish olib borsa, o'qish, tarbiya to'g'ri izga qo'yilsa, ko'zlangan maqsadga, albatta erishiladi.

Bir donishmand safarda yurgan paytida o'g'liga mana shunday nasihat qilib maktub yo'lladi:

- Sevikli o'g'lim! Vijdoning lavhasini insof,adolat gavhari bilan bezat, chunki insof,adolat insoniyat olamining porloq quyoshidir. Bu quyoshdan fayz olgan odamlar baxtiyordirlar.

Belimning quvvati o‘g‘lim!

Qalbing oynasini yoshlik g‘ururi bilan xoinlik, g‘arazlik kabi behuda bema’niliklar chang-g‘ubori bilan xira qilma. Agar shunday be’maniliklarni qilsang, insoniy vazifangni suiste’mol qilgan bo‘lasan.

Ko‘zimning nuri!

Davlat va xalq qoshida izzatli va obro‘li bo‘lishni istasang, jamiyat tomonidan senga berilgan vazifani chin ixlos bilan bajar, vazifashunos bo‘l. Vazifasini tanimagan, ado qilmagan odamlar sharmanda, sharmisor va nafratga sazovordirlar.

Ko‘zimning qorachig‘i.

Senga jonidan ham ortiq muhabbat bo‘lgan otangning rizosi va qalbining xush bo‘lishi sening zulm, jabr vaadolatsizlikdan saqlashing bilan xolis bo‘ladi. O‘g‘lim, jabr, zulm, adolatsizlik yashinka o‘xshash bo‘lib, tushgan joylarni yangidan ta’mir qilish mumkin bo‘lmagan darajada, yoqib, yondirib, parishon qiladilar. Sening asl zotingda bo‘lgan poklik, oliyjanoblik, o‘tkir zaharli yaramas hislarga yo‘l qo‘ymaydi, deb ishonaman. Doimo, adolatli, muloyim, tavozeli, shafqatli bo‘l.

Hayotim sarmoyasi!

Shu kunlarda o‘z tengdoshlar bilan urishib, ba’zi vaqtida, hatto, yoqalashganiningni eshitib, ko‘nglim parishon bo‘ldi. Jon o‘g‘lim, qahru g‘azabli bo‘lma, muloyim, shafqatli va marhamatli bo‘l. Go‘zal hislatlaring bilangina hammani o‘zingga rom qilasan, senga ozor berganlarni xushmuomalang bilan uyaltirasan.

Senga uzoq umr, baxt-saodat tilab, so‘zimni tamom qilaman, aziz o‘g‘lim.

Azaldan ma’lumki, chin, mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor yetkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko‘zi bilan qaramaydi, yolg‘on so‘zlamaydi, rostgo‘y bo‘ladi. O‘zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so‘zli va xushmuomala bo‘ladi. Va’dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi, ig‘vo, g‘iybat, munofiqlikdan o‘zini saqlaydi.

Bu yerda shu narsani ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bu yoshdag'i bolalar kitobxonligi avvalgisidan bir oz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi va bilim saviyasi bilan bog'liq. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar asosan tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang'ich sinf o'quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag'ishlaydi.

Bu yoshdag'i bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqe'a-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

11-12 yoshdag'i bolalar sehrli, fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni sevib o'qiydilar. Olloyorning "Fazogir chumoli" (ertak-qissa), Anvar Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon" (ertak-qissa), Quddus Muhammadiyning "Erkinjon oyga chiqibdi" (doston), Yusuf Shomansurning "Oydan kelgan bolalar" (doston) kabi asarlari shu yoshdag'i bolalarga mo'ljallab yozilgan.

Bu yoshdag'i bolalar o'zлari mustaqil ravishda kitob o'qib qolmay, balki o'qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o'rghanadilar, zarur bo'lsa ular ko'rsatgan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR KITOBOXONLIGI

Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish; mehnat qilish; kasb-hunar o'rghanish; yurish-turishda o'zgalarga o'rnak ko'rsatish; sport olamida chiniqish; mardlik va dovyuraklikni o'zida jo qilish kabi muhim vazifalar turadi. Oddiy bir misol. Keltirishlaricha, zabardast, bilagida kuch-quvvati to'lib-toshib turgan bir yigitning tomirida ishyoqmaslik, dangasalik oqib qoladi. O'zi, bola-chaqasi och, yupun, bir parcha nonga muhtoj.

Ana shu yigit o'rmon bo'yab yurib ketayotganida uning qarshisidan bir donishmand chol chiqib qoladi. Bularnnig o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javob har qanday kitobxonning g'ashiga tegadi, uni o'ylashga, mehnat qilib, peshona teri to'kib yashashga undaydi. Yigit donishmandga murojaat qilib:

- Otaxon, ochman, non bering, - dedi.

- O'ng ko'zingni bersang, bir parcha non beraman, - dedi donishmand.
- Yo'q, o'ng ko'zim o'zimga kerak, - dedi yigit.
- Unday bo'lsa, chap ko'zingni ber, - dedi donishmand.
- Chap ko'zim o'zimga kerak, - dedi yigit.
- Mayli, o'ng qo'lingni bera qol, - dedi donishmand.
- O'ng qo'lim o'zimga kerak, - dedi yigit.
- Bo'lmasa chap qo'lingni ber, - dedi donishmand.
- Chap qo'lim o'zimgi kerak, - dedi yigit.

Donishmand shu zaylda yigitning jamiki a'zolarini so'rab chiqdi. Yigit hammasini rad etdi. Shunda donishmand:

- To'rt muchang sog' ekan ishla, biror kasb-hunar o'rghan. Tog'ni ursang talqon qiladigan yigit ekansan o'zingning kallang, onging, mehnating, hunaring bilan non top, tirikchilik o'tkaz, - dedi.

Demak, bu davr bolalarida har tomonlama mas'uliyat bor, vazifa, yuk bor. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. "Shiroq", "To'maris" kabi afsonalar, "Uch og'a-ini botirlar", "Ur to'qmoq"dek ertaklar bilan birga, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Jahon bolalar adabiyotining A.Pushkin, L.Tostoy, S.Servantes, D.Defo, J.Swift, E.Voynich, K.Chukovskiy, S.Marshak kabi namoyandalari yaratgan asarlar bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rib o'tganimizdek, bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Zotan, bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali bolalarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur anglashga va sevishga yordam beradi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Bolalar adabiyotining vazifasi nimadan iborat?
2. Bolalar adabiyotida ma'naviyat deganda nimani tushunasiz?

3. Bolalar adabiyotining boshqa fanlar bilan yaqinligini asoslab bering.
4. Bolalar adabiyoti – so’z san’ati deganda nimani tushunasiz?
5. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?
6. Bu davr bolalar kitobxonligi kimlar tomonidan amalga oshiriladi?
7. Bu davr bolalari tinglaydigan asarlar nomini ayting.
8. Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi, ma’no va mazmunini tushuntirib bering.
9. Kichik maktab yoshi davri bolalar kitobxonligning avvalgisidan farqi nimada?
10. Ota maktubidan maqsad nima?
11. Bu davr bolalarining orzu – intilishlarini yoritib bering.
12. Qanday yozma adabiyot namunasini ularga o‘qish uchun tavsiya etish mumkin?
13. O’rta va katta yoshdagi davr bolalar kitobxonligning avvalgisidan farqi nimada?
14. Bu davr bolalar kitobxonligida o‘qish, mehnat, vatanparvarlikni asoslab bering.
15. Bu davr bolalar adabiyotida tarix deganda nimani tushunasiz?
16. Juhon bolalar adabiyoti xususida fikr yuriting.

Tayanch iboralar:

1.“Bolalar adabiyoti” fanining predmeti. 2.“Bolalar adabiyoti” fanining maqsad va vazifalari. 3. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar kitobxonligi. 4. Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi. 5. O’rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi.

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3. Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
4. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
5. To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

BIRINCHI BO‘LIM

BOLALAR FOLKLORI

Reja:

1. Xalq og‘zaki ijodi to‘g‘risida umumiy tushuncha.
2. Alla - qo‘shiq.
3. Maqol.
4. Topishmoq.
5. Tez aytish.
6. Ertak.

Ijodkor xalq badiiy so‘zning yosh avlod tarbiyasidagi kuchi va jozibasiga qadim zamonlardayoq ishongan. U o‘zining eng noyob asarlarini so‘z mo‘jizasi bilan bunyodga keltirgan. Badiiy so‘z-xalqning barcha madaniy boyliklarini abadiylashtirgan. Hali yozuv nimaligini bilmagan vaqtarda ham odamlar o‘yin-kulgini, surat chizishni bilardi.

Xalqimiz bag‘ridan ajoyib iste’dod sohiblari: mutriblar va naqqoshlar, roviylar va sngtaroshlar yetishib chiqqan. Ana shunday olis tarixning izlari, aks-sadolari xira bo‘lsa-da, xalq termalari va dostonlarida, ona allalari va bola

o‘qinlarida saqlanib qolgan. Maqol va matallar, ertak va afsonalar, latifa va chistonlar hamda qahramonlik dostonlariga xalqning aql-zakovati, orzu-havasi, ruhi va irodasi singdirilgan. Xalq ijodi shu xalqning birgalikdagi donoligi, san’ati mahsulidir. Bularning hammasidan bolani aqliy va jismoniy jihatdan sog‘lom qilib o‘stirishda, murg‘ak qalbni chiniqtirishda samarali foydalanilgan.

Bola endilikda dunyoga kelgan kunidan boshlab onaning ardog‘ini, yoqimli allasini eshitadi. Bolalar uchun maxsus yaratilgan bu alla kishi ongiga ona suti bilan kiradi. Keyinchalik u tobora kengayadi, rang-barang ohanglar, xilma-xil obrazli so‘zlar bilan to‘la boshlaydi. Asta-sekin kattalarning bolalarga ataganlari, ertaklar, allalar, ermaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar shaklida to‘planib, kichkintoylar uchun kattagina og‘zaki badiiy adabiyot yuzaga keladiki, shu adabiyotning barakali ta’sirida bolaning ma‘naviy dunyosi shakllanadi. Bunday adabiyot bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan, bola ruhiyatining hamma qirralarini o‘zida aks ettirgan bo‘ladi. Bolalar ermaklari, o‘yinlari, qo‘shiqlari esa ularning kelgusidagi amaliy xatti-harakatlari uchun poydevor hozirlaydi. Bolalar o‘z harakatlarida, mashg‘ulotlarida kattalarga taqlid qiladilar, tezroq ulg‘ayishni orzu qiladilar. Bolani yoshligidayoq foydali ishlarga o‘rgatish,o‘yinlari, qo‘shiqlari, mashg‘ulotlari orqali bo‘lsa-da uni ommaning oddiy, lekin munosib a’zosi qilib o‘stirish, tez o‘suvchan, bitmas-tuganmas faoliyatini jamiyat uchun foydali ishga yo‘naltirish butun insoniyat oldidagi eng muhim vazifa bo‘lib kelgan. Bunda bolalar folklorining xizmati beqiyos kattadir.

Bolalar folklori bolalarda eng yaxshi insoniy fazilatlarni-vatanparvarlik, mehnatga muhabbat, kishilarga ishonch, do‘stlarga sadoqat tuyg‘ularini, kattalar bilan birgalikda tabiat o‘zgarishlariga qarshi kurashish va ularni yengish malakalarini tarbiyalaydi. Turgan gap, bu omillarning hammasini bolalar kayfiyatini, didini, xarakterini bilmasdan turib amalga oshirib bo‘lmaydi.

Onaning bola bilan bo‘lgan muloqotidan boshlangan lirik hislar, shoirona lavhalar bola o‘sgani sari o‘sadi, kengayadi, turlarga ajraladi. Allalagan onaijodchining qo‘shiq yaratish jarayoni o‘zga xos-u beshik ustida bugun aytgan so‘zlarini ertaga bo‘lakcha qilib takrorlaydi, nimanidir o‘zidan qo‘shib, kechagini

bugun boyitib aytadi. Shu yo'sinda allalar, ermaklar, ertaklar, qo'shiqlar, termalar, topishmoqlar, xullas kichik irmoqlar yig'ilib daryo hosil qilganidek, jajjalarga atalgan butun boshli katta og'zaki adabiyot-bolalar folklori paydo bo'ladi. Bu janr so'zi, kuyi, ritmi, dinamikasi, obrazliligi bilan mutlaqo original bo'lib, u faqat bolaga-bolaning tinglashiga, aytib yurishiga, o'yiniga, qo'shig'iga moslashgan. Bolalar folklori bola uchun ilk tarbiya darsligi, ma'naviy boyliklarning bitmas-tuganmas xazinasidir. Bolaga atab yaratilgan og'zaki she'riy asarlar xalqning ming yillar mobaynida yosh avlodni tarbiyalashda xizmat qilib kelgan buyuk pedagogik merosidir.

Folklor hamma zamonlarda ham ijod sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham insoniyat alla, qo'shiqlar, afsonalar, ertak va dostonlarda o'zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavqi-yu, kurashlarini ifodalagan. Xalq og'zaki ijodi o'zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilganligi bilan yozma adabiyotdan ajralib turadi.

Bolalar folklori ko'pincha kattalar tomonidan ijod qilinadi, ba'zi hollarda bolalar o'z o'yinchoqlari asosida o'zlari ham alla, qo'shiq va ovunmachoqlar to'qiydilar. Bularning hammasi bir bo'lib faqat yaxshi tarbiyani targ'ib qiladi. Bolalar xalq og'zaki ijodining pedagogika bilan bog'lanishi alladan boshlanadi.

ALLA - QO'SHIQ

Qo'shiqlar xalq poetik ijodining eng qadimiy va ommaviy shakllaridan biri hisoblanadi. Qo'shiqlar o'zining ohangdorligi, musiqiyligi bilan lirikaning boshqa turlaridan farq qiladi. Qo'shiq shoир, bastakor va xonandaning hamkorligida tug'iladi, so'ngra ommalashadi. Qo'shiq ham xalq poetik ijodining boshqa janrlari kabi ma'lum bir ijtimoiy davr sharoitida shu xalqning mehnati, kurashi, ma'naviy ehtiyojlari natijasida vujudga keladi. Shunga ko'ra har bir davr o'z mohiyatini ifodalovchi qo'shiqlar yaratadi. Masalan:

Oshqovoqni qaynatib yog'ini olgan xo'jayin.

Mehnatkashni ishlatib jonini olgan xo'jayin.

Qo'shiqlar ham g'oyaviy-mavzusi va janr xususiyatlariga ko'ra xilma-xil bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit-turk" kitobidan qo'shiqlarning eng qadimiy turlari ma'lum: ov qo'shiqlari, mavsum, marosim qo'shiqlari, marsiya, madhiya va boshqalar. Xalq juda qadimdan lirik qo'shiqlarning ko'p xillarini yaratgan. Davr o'tgan sari qo'shiqlarning mavzu doirasi ham, mazmuni va shakllari ham kengayib, boyib boradi.

Hozirgi kunda yangi-yangi qo'shiqlar yaratilgani bizga ma'lum. Qo'shiqlar bolalar uchun ham boy material beradi. Bolalar dastlab mushfiq onalarning mehr to'la allalarini eshitadilar. Ular asta-sekin ovunchoq qo'shiqlar, o'yin qo'shiqlari bilan tanishib boradilar. Masalan, "Boychechak", "Oq terak", "Ko'k terak" kabi qo'shiqlar bolalarga katta zavq-shavq bag'ishlaydi, ularning faoliyatini yanada faollashtiradi.

Qo'shiqlarning didaktik qimmati katta. Ular bolalarda go'zallik tuyg'ularini shakllantiradi, bolaning diliga orom bag'ishlaydi, vatanga sadoqat, xalqqa muhabbat ruhida tarbiyalashga yordam beradi. Umuman, zavq va shavqqa to'la bolalar hayotini qo'shiqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ma'lumki, og'zaki adabiyot yozma adabiyot paydo bo'lmadan ilgari, uzoq o'tmishdayoq mavjud bo'lган. Bu adabiyot xalq badiiy kamoloti va ma'naviy boyligining bitmas-tuganmas xazinasidir. Xalq og'zaki ijodi turmush tajribalari asosida yuzaga kelgan bo'lib, mehnat jarayoni bilan chambarchas bog'langan. Xalq donoligi shu mehnat jarayonining turli va o'ziga xos shart-sharoitlariga muvofiq ravishda bolalar uchun ham ajoyib ertaklar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar yaratgan. Ularni bolalar juda sevib tinglaydilar va o'qiylardilar.

Ota-bobolarimizning asrlar davomida to'plagan hayotiy tajribasi, diniy, axloqiy, ilmiy, adabiy qarashlarini ifoda etadigan bu kabi tarixiy yodgorliklar orasida bundan qariyb uch ming yil muqaddam Xorazm vohasi hududida yaratilgan, "Avesto" deb atalgan bebaho ma'naviy obida alohida o'rinn tutadi. Avvalambor, shuni aytish joizki, olis ota-bobolarimizning aql-zakovati, qalb qo'ri mahsuli bo'lmish bu noyob yodgorlikning zamon to'fonlaridan, qanchadan-qancha og'ir sinovlardan o'tib, bizning davrimizgacha yetib kelganining o'zida katta

ma’no mujassam. Bunday o‘lmas osori atiqalar bu ko‘hna o‘lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda qadimdan buyuk madaniyat mavjud bo‘lganidan guvohlik beradi.

Ana shunday tarixiy yodgorlik namunalari bilan yaqindan tanishar ekanmiz, ularda ifoda etilgan teran fikr va g‘oyalar, hayot falsafasi bizni bugun ham hayratda qoldirishiga yana bir karra amin bo‘lamiz.

Xonadondagi har bir narsa — daraxt va o‘simpliklar bo‘ladimi, turli o‘yinchoqlar, uy hayvonlari bo‘ladimi - bularning barchasi bolaning ko‘ziga go‘yoki olamning beqiyos mo‘jizasi bo‘lib ko‘rinadi va shu tariqa u yorug‘ dunyoni o‘zi uchun kashf qiladi.

Taassufki, ba’zi ota-onalar o‘z farzandining ana shunday qiziqishi va intilishlariga, uning ongu tafakkurida har kuni bir o‘zgarish ro‘y berib, ko‘zida yangi-yangi savollar paydo bo‘layotganiga ahamiyat bermaydi. Boz ustiga, agar ota oilada o‘zini tutishni bilmasa, axloq-odob bobida farzandlariga o‘rnak bo‘lish o‘rniga qo‘pol muomala qiladigan bo‘lsa, bu holat, tabiiyki, bola ma’naviy olamining shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, vaqtি-soati kelib, uning xarakterida inson degan nomga noloyiq, xunuk bir odat sifatida namoyon bo‘ladi.

Yoki oilada qo‘ni-qo‘shnilarni ko‘rolmaslik, fisqu fasod, ig‘vo muhit hukmron bo‘lsa, hech shubhasiz, bularning barchasi bolaning xotirasida tuzatib bo‘lmaydigan og‘ir asorat qoldiradi. Umuman, oiladagi ma’naviy muhit va tarbiya tufayli bola yo mehribon va rahmdil, yoki xudbin va bag‘ritosh bo‘lib voyaga yetishini tushunish qiyin emas.

Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxtu saodati, ularning yorug‘ kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxtu saodat faqat boylik, molu mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon, mehnatsevar, iymon-e’tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katga boyligidir.

Shu haqiqatdan kelib chiqqan holda, yoshlarimizni har tomonlama sog‘lom va barkamol etib tarbiyalash, hayot abadiyligi, avlodlar davomiyligini ta’minlaydigan ma’naviyat qo‘rg‘oni bo‘lmish oilani mustahkamlash bugungi

kunda barchamizning nainki asosiy vazifamiz, balki insoniy burchimizga aylanishini istardim. Shu sababli biz yoshlarga ma’naviy tarbiya bermas ekanmiz, ular haqiiqiy inson bo‘lib shakllanmasa kerak. Biz o‘z farzandlarimizning baxtu saodatini, iqboli va kamolini ko‘rishni istar ekanmiz, nafaqat oiladagi, balki mahalla-ko‘ydagi odamlarning xatti-harakati ham bolaning shakllanib kelayotgan sof qalbi va ongiga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida doimo o‘ylashimiz, bu masalada zimmamizda qanday ulkan mas’uliyat borligini unutmasligimiz zarur.

Xalq og‘zaki ijodi bilan bolalar maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab tanisha boshlaydilar. Xalq og‘zaki poetik ijodidagi obrazlarning yorqinligi, so‘z ma’nolarining aniqligi, musiqiylik kabi xususiyatlar bola ruhiyatiga orom, huzur bag‘ishlaydi, uni o‘ziga mahliyo etadi. Yana bir narsani alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, kichik va o‘rta yoshdagи bolalar qahramonlik dostonlarini zavq – shavq bilan o‘qishadi, ertak, qo‘sinq va topishmoqlarga g‘oyat qiziqishadi. Xalq og‘zaki poetik ijodida yaxshilik yomonlik ustidan, to‘g‘rilik egrilik ustidan, g‘alaba qiladi, mehnatkash xalqning intilishlari, turli orzu, istaklari haqqoniy va favqulodda qiziqarli ravishda hikoya qilinadi.

Ko‘rinib turibdiki, xalq og‘zaki ijodida mehnat ahlining urf – odati, tabiat va jamiyat hodisalariga bo‘lgan munosabati, baxtli hayot haqidagi ezgu tilak va orzulari, qayg‘u va shodlik xislari, ularning qahramonlik, vatanparvarlik va insonparvarlik tuyg‘ulari, dushmanga nisbatan g‘azab va nafratlari, yengilmas iroda – yu haqiqat,adolat, baxt haqidagi o‘y va tushunchalari aks ettiriladi.

Maktablarning boshlang‘ich sinflarida xalq og‘zaki ijodining quyidagi namunalari berilgan. Masalan, 2 – sinfda quyidagi qo‘sinq berilgan:

Laylak boradi toqqa,
Quloqlarida xalqa.
Halqasi tushib qoldi,
O‘tirdi yig‘lamoqqa.
Men bobo xoji edim,
Qizlarga boshchi edim.

Qizlar o‘yin tushganda,

Men nog‘orachi edim.

Laylak keldi, ilon qoch,

Bola chaqang olib qoch.

Yangi to‘ning kiyib qoch

Eski to‘ning tashlab qoch.

Qo‘sishqlar bilan birga, boshlang‘ich sinflarda dostonlar ham beriladi.

Masalan, “Rustam”, “Avazxon” dostonlaridan parchalar berilgan. Masalan:

Haybat bilan kelayotir ajdarhar.

Yaqinlari Rustambekday zo‘rabor.

Ajdarhar chopinib damga tortganda,

Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida berilgan qo‘sishqlar bolalarning yoshiga mos tarzda berilgan. Bu qo‘sishqlarni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarda mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash ham mumkin. Sababi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini dastlabki darsga kelgan kunidan boshlab ta’lim-tarbiyasiga jiddiy e’tibor berib kelinadi. Chunki bolani biz bir nihol deb tasavvur qilsak, shu niholni to‘g‘ri parvarishlasakkina, u to‘g‘ri rivojlanib, mustaqil tomir orttiradi. Ulkan daraxt bo‘lib yetishadi. Shuning uchun nafaqat qo‘sishqlar, balki o‘qish darslarida berilgan har xil janrdagi asarlar orqali ham o‘quvchilarning to‘g‘ri ta’lim-tarbiya olishlarida, ularningg yurtimizning barkamol shaxsi bo‘lib voyaga yetishishda biz pedagoglarning tinmas mehnatimiz borligini inkor etmasligimiz kerak. Xullas, boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida berilgan xalq qo‘sishqlarini o‘quvchiga qiziqarli tarzda tushuntirishimiz, ularda bu janr xususida to‘liq tasavvur hosil qilishlariga erishishimiz mumkin.

Bola tarbiyasida qo‘sishqning roli katta. Qo‘sishq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo‘lib, kuylashga mo‘ljallangan bir necha bandli she’rdan iboratdir. Qo‘sishqlar kuy – ohang bilan aytildi. Ba’zan qo‘sishq o‘yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo‘sishq uchun she’r va eng ko‘p tarqalgan ommalashib ketgan janrlardan biri hisoblanadi.

Asosan mustaqil to‘rtliklardan tashkil topgan, tugal fikrni badiiy ifodalovchi, el orasida keng tarqalgan va kuylangan xalq she’ri namunalariga qo‘sishiq deyiladi. Qo‘sishiq termini keng ma’noda bo‘lib, xalq she’riyati, lirk qo‘sishqlar, xalq lirkasi, ashulalar degan umumiyl nomlar ostida yoritilib kelinadi. Shu bilan birga, uning qo‘sishiq namunalarining o‘z nomlari bor. Masalan, “Yor-yor”, “O‘lan”, “Lapar”, “Lirk terma”, “Alla”, “Kelin salom”, “Yig‘i” va boshqalar. Qo‘sishqlarni ijo etuvchilar qo‘sishiqchi, go‘yanda, ashulakash (ashulachi), laparchi, o‘lanchi deb nomlanadi. Qo‘sishqlarda ham kollektivlik, og‘zakilik, variantlilik, anonimlik kabi xususiyatlarni ko‘ramiz.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo‘l qo‘ymaydi. Hamma narsa o‘z o‘rnida, o‘z yo‘lida bir me’yorda bo‘lishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig‘ini o‘sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog‘liq bo‘lgan rasm – rusum misolida bilib olish ham mumkin.

Mana bolaning tishi ko‘rindi. Bu voqeа ota – ona uchun ham shu oila a’zolari uchun ham katta voqeа.

Bahor keldi. Qish chiqdi.

Chaqaloqqa tish chiqdi.

Kichkintoy deb o‘ylamang,

Unga ham yumush chiqdi.

Ovqatini chaynashda

Har kuni bir ish chiqdi.

Birinchi qadam qo‘yganda esa quyidagi qo‘sishqni aytishadilar:

Adoq – adoq yurisin,

Tikon shunga kirmasin,

Ko‘zi qattiq bandalar

Ko‘zi shunga kirmasin.

Kiyim – kechak, lattaning umri qisqa deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo‘sishqlarida o‘z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirayotgan paytda aytiladigan qo‘sishqlarda xalq gapning lo‘ndasini aytib qo‘ya qolgan:

Tepa – tepa to‘zdiray,

Mingan otim o‘zdiray.

Sen bir yillik,

Men yuz yillik.

Yoqasi moyli bo‘lsin

Etagi loyli bo‘lsin,

Mayli bir yilda to‘zsin,

O‘zi – chi, yuz yil kulsin.

Xalq qo‘shiqlarida rasm – rusumlar rang – barangdir. Hammasi o‘rinli, hammasi zarurdir. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib taraganda aytildigan qo‘shiqlarda sochning uzunligi, qalinligi, ko‘rsa – ko‘rgudekligi, katta – kichikning havasini keltiradigan darajada ko‘rkamligi obdon maqtaladi. Ayrim qo‘shiqlarda sochning ta’rifi oyu – quyosh bilan bog‘lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho‘zsa oy va quyoshga ham yetib borishini quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda – quloch,

Kunda – tutam.

Senga – kuyov,

Menga – palov.

Shu zaylda beshik qo‘shiqlari kenja avlod kamolotida o‘ziga xos tarbiya rolini o‘taydi. Kichkintoylar ota – onalaridan, bobo – momolaridan chiroyli, ta’sirli alla, qo‘shiqlar tinglab, tillari biyron, o‘ktam, ziyrak bo‘lib ulg‘ayar ekanlar endilikda o‘zları ham hayot yo‘llarida qo‘shiq to‘qib, qo‘shiqlar qanotida o‘sib – ulg‘ayishga harakat qiladilar. Bunday qo‘shiqlarning oliv namunasi “Chittigul” turkumiga kiradigan qo‘shiqlar bo‘lishi mumkin. “Chittigul”da mavzu nihoyatda rang – barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko‘k sholi,

Oq sholini oqlaylik,

Ko‘k sholini ko‘klaylik,

Yaxshi kunga saqlaylik,

Ha – yu, chittigul!

Ha – yu, chittigul.

Singari misralarga nazar soladigan bo‘lsak, turi, rangini eslatish orqali sholi hosilini juda mo‘l bo‘lganligini: bu mo‘l – ko‘l sholini pala – partish qilib yeb tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligini bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko‘p gapiramiz. Yuqoridagi qo‘sinqdan ayon bo‘lishicha, ota – bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab – tergab ishlatishni farzandlariga qattiq o‘rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo‘xorilar bo‘ldi oq,

Qo‘nma, shum qorayaloq!

Agar qo‘nsang, urayin,

Bo‘lar oyog‘ing, cho‘loq.

Ha – yu, huvv!

Qo‘sinq termini birinchi marta, XI asrda yozilgan, ilmiy adabiyotlarning bizgacha yetib kelgan eng qadimiysi hisoblangan Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qo‘shug‘ shaklida berilgan bo‘lib, bu so‘zning izohi she’r, qasida deb ko‘rsatilgan. Shuningdek, “qo‘sinq” so‘zini Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida, XII asrda yozilgan Mahmud Zamahshariyning “Muqaddimatul-adab” lug‘atida ham xuddi shu ma’nolarda uchratampz.

Ayniqsa, alla qo‘shig‘i yetakchi o‘rinda turadi. Beshik qo‘shig‘i – allada kichkintoyning dastlabki tabassumi, ilk bor qo‘l – oyoqlarini qimirlatishi, imo – ishorani tushunishi kuylanadi. Ona endigina olamga kelgan do‘mbog“‘idan shod, xursand holda berilib alla aytadi. Garchand norasida allaning mohiyati nimadan iborat ekanligini hali uncha his etmasa – da, baribir ona alla aytaveradi.

Ona o‘z allasida atrofni qurshab turgan olamni qo‘shib aytadi. Butun borliq kechasi uxlashi – orom olib dam olishi va shu jumladan, kichkintoyi ham uxlashi zarurligini berilib aytadi:

Yot bolam, uxla, qo‘zim,

Uylarda o‘chdi chiroq.

Uxlar asalarilar, uxlar baliqlar tinchroq .

Ko‘kda oy yarqiraydi,

Derazadan qaraydi.

Ko‘zlarin yumgin qo‘zim,

Yot, quvonchim, qunduzim!

Alla, alla.

Suv sepganday, uylar tinch....

Qorong‘u hujralar tinch...

Hech darvoza tiq etmas.

Ko‘zlariningni yum, qo‘zim,

Quvonchim, qunduzim!

Alla, alla.

Qushcham g‘amsiz yashaydi,

Uning har dam vaqt chog‘.

Shirinliklar mo‘l – u ko‘l,

Ko‘pdir qiziq o‘yinchoq.

Bari sengadir, qo‘zim!

Yig‘lama, quvonchim, qunduzim!

Alla, alla.

Alla, alla, alla – yo.

Uxla qo‘zim alla – yo.

Yum ko‘zingni, yulduzim,

Yum – yum ko‘zingni, qunduzim.

Ona uchun bolaning ovunishi, tinchligi, tabassumi kerak. Norasida chehrasida paydo bo‘lgan dastlabki kulgu ona uchun katta shodlik, bayram hisoblanadi, uning butun vujudini nurga burkab yuboradi:

Dilimdagi qimmatim alla,

Og‘zimdagi novvotim alla.

Daryo suvgga to‘layotir alla.

O‘g‘lim menga kulayotir alla.

O‘g‘lim menga qarab kulsiga alla.

Ko‘nglim nurga to‘layotir alla.

Ovuntirish – allani hamma onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta – sekin ommaviy qo‘shiqqa aylanadi. Qo‘shiqlar uzoq yillar mobaynida davom etadi. Aytaylik chaqalojni birinchi bor beshikka solayotganda aytildigan qo‘shiqlarda, avvalo, beshikka ta’rif – tavsif beriladi. Aslida beshik yog‘och – taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg‘akka huzurbaxsh joy bo‘lishi har bir beshik qo‘shig‘ida chiroyli ifodaga ega:

Alladir hayotda sevimli qo‘shiq,
Onalar kuylaydi yurakdan jo‘shib.

Bolasin umriga umrlar tilar,
Allaga dildagi niyatim qo‘shib.

Bu qanday sinoat, men bilolmadim,
Ta’rifiga so‘zlar topa olmadim

Allalar eshitib, o‘sib-ulg‘aydim,
Dard cheksam, allani tinglab sog‘aydim!

Bu hammaning gapi, hammaning dil so‘zi, hammaning allaga, onaga iqrornomasi, ta’zimi. Yoshi ulug‘mi, kichikmi alla eshitgan, alla og‘ushida, ta’sirida o‘sgan, ulg‘aygan, esini tanigan, kamol topgan, inson bo‘lgan.

Alla xalq og‘zaki ijodining eng oliy namunasi hisoblanadi. Allada onaning o‘yi, xayoli, ezgu niyati, porloq kelajak uchun intilishi, kurashi o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Alla millat tanlamaydi, uning matnini tushunmasa-da, ohangi-kuyini eshitgan har bir inson bosh chayqaydi, beshik kabi ohista tebranadi, orom oladi, o‘zini-o‘zi taniydi, xayoli bolaligiga ketadi, hayotda yo‘l qo‘ygan xato va kamchiliklarini tuzatib olishga intiladi. E’tibor bering:

Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo‘shig‘in.
Qo‘shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.
Bu beshikda ulg‘ayar
Necha ming, millionlar.

Ona mehri ziyosi
Yuraklarga yo‘l olar.
Bu beshikda tinglashar
Mayin-mayin allalar.
Uchib o‘tgan el bilan
Olam bo‘ylab taralar.
Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo‘shig’in.
Qo‘shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.

Alla qadimiy xalq qo‘shig‘i. Alla va beshik hamohang yuradi. Bu haqda buyuk alloma Abu Ali ibn Sino, - ...Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo‘llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo‘lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo‘lgan iste’dodi hosil qilinadi, - deb alla va beshikning norasida kamolotida muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlab o‘tgan. Buni dildan his qilgan ona chaqalog‘ini o‘zi suyugan, e’zozlagan har narsadan yuqori qo‘yib alla aytadi:

Sen bog‘imning bahori,
Sen umrimning nahori,
Sen qalbimning ohori,
Onajoni shunqori, alla-yo, alla.

Odatda, onaning orzu-armonlari bir talay bo‘ladi. Dilidagi ezgu niyatlarini allaga qo‘shib jo‘shib kuylaydi. Bola birinchi navbatda sog‘lom fikrli, el-yurt o‘g‘loni bo‘lib kamol topishi kerak. Mana bu allada shu g‘oya yaqqol ko‘zga tashlanib turadi:

Onasining erkasi,
Uxlab qolsin, alla-yo.
Bo‘lsin inson sarasi,
Obro‘ olsin, alla-yo, alla.

Inson birdaniga yuqori martabali, o‘qimishli, oq-qorani ajrata oladigan bo‘lmaydi. Buning uchun qunt bilan o‘qish, o‘rganish, ilmli bo‘lish kerak. Mana bu alla ham juda jozibali chiqqan:

Ko‘chalarda o‘ynab yursin,
Maktablarda o‘qib yursin.
Mulla-yu, mudarris bo‘lsin,
Martabasi ulug‘ bo‘lsin.

Chaqaloq olamga kelishi bilan dastlab ota-onani taniydi. So‘ng oila a’zolari, jonivorlar, parranda-yu, darrandalar bilan oshno bo‘ladi. Tabiat insonga xizmat qiladi. Inson uni ehtiyot qilishi, parvarishlashi, o‘sirishi, ko‘paytirishi lozim. Shu ma’noda inson ruhiga o‘z kuyi, qo‘srig‘i bilan quvonch bag‘ishlaydigan qushbulbulni ham ehtiyot qilishi zarurligi bir qator allalarning asosini tashkil etadi:

Bulbul sayrar yozina, alla-yo, alla,
Qulluq qush ovozina, alla-yo, alla.
Bermang bulbula ozor, alla-yo, alla,
Bulbul beozor qushdir, alla-yo, alla.

Qadimda och-yupun hayot kechirgan mehnatkash xalq o‘z farzandini kelajakda mard-pahlavon, botir bo‘lib kamol topib yurt himoyachisiga aylanishiga umid bog‘lagan. Shu bois ham alla-qo‘sriqlarida farzandlarini yo‘lbars yurakli, qoplon bilakli bo‘lib kamol topishlari uchun allalar to‘qib farzandi ongiga, shuuriga quyib tarbiya qilganlar:

Yo ‘lbarslarday yuraklim, alla,
Qoplonlarday bilaklim, alla.
Yaxshi-yomon kunimda, alla,
Menga juda keraklim alla.

Ona allasida bolasining ertasi, kelajagi porloq ekanligiga qattiq ishonch ko‘pgina allalarda o‘z ifodasini topganligini ko‘ramiz. Quyidagi alla ana shulardan biri sifatida kitobxonda katta taassurot qoldiradi:

Alla, bolam-ey,	Alla, erkatoy
Guli lolam-ey.	Og‘zing to‘la moy,

Tezroq katta bo‘l,	Baxting munavvar,
Mushtoq olam-ey.	Sharofatga boy,
Alla, alla-ey,	Alla, alla-ey.
Yorqin kelajak,	Alla erkatoy,
Seni kutajak.	Mushtoq senga toy,
Toza qalbingga	Uxlasmang, qalbing
Sevinch to‘lajak.	Ochadi chiroy,
Alla, alla-ey.	Alla, alla-ey.

Ovuntirish - allani hamma aytadi – onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta-sekin ommaviy qo‘shiqqa aylanadi. Qo‘shiqlar uzoq yillar davom etadi. Aytaylik, chaqalojni birinchi bor beshikka solayotganda aytildigan qo‘shiqlar. Aslida beshik bir yog‘och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg‘ akka huzurbaxsh joy bo‘lishi har bir beshik qo‘srig‘ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,
 Orqasi paxta.
 Egasi keldi,
 Kuchugi qoch.
 Ichida yotganni
 Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxbab, orom olib bo‘lgach, norasidani beshikdan olayotganda aytildigan qo‘sinq ham nihoyatda muxtasar aytilgan. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa-dushman uning uyqusini buza olmasligini quyidagi to‘rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo‘lsin,
 Dushmani ovora bo‘lsin.
 Uyqusi beshikda qolsin,
 Dushmani eshikda qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo'shiqlarda ta'kidlanadi. To'qqiz kunlik bo'ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo'lib olganligi, do'st ustiga do'st orttirib shu xonadonning haqiqiy a'zosiga aylanib qolganligi mana bu qo'shiqda to'la-to'kis ifoda etilgan:

To'qqizdan o'tdi bu bacha,
Endilikda o'lmas bu bacha.
Bog'larning g'o'rasi bu bacha,
Bolalar jo'rasi bu bacha.
Shu uyning to'risi bu bacha,
Shamsu qamaru sitora
Hamrohi shu bacha.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo'l ham qo'ymaydi. Hamma narsa o'z o'rnida, o'z yo'lida bir me'yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig'ini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum misolida bilib olish mumkin. Mana bolaning tishi ko'rindi. Bu voqeа ota-onas uchun ham shu oila a'zolari-yu, butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta voqeа. Negaki, endilikda bola o'zi mustaqil ovqat yeydi, hayot uchun, yashash uchun kurashadi:

Bahor keldi, qish chiqdi,
Chaqaloqqa tish chiqdi.
Kichkintoy deb o'ylamang,
Unga ham yumish chiqdi.
Ovqatini chaynashga
Har kuni bir ish chiqdi.

Bolaning o'tirishi ham hammaga katta quvonch bag'ishlaydi. Bu haqda xalqning to'qigan mana bunday hazilomuz qo'shig'i hamon xonama-xona, oilama-oila ko'chib yuradi:

O'tirsin-o o'tirsin,
Boshini guldan to'ldirsin.
Shuginani ko'rgan qizlar,

O‘zini osib o‘ldirsin!

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib birinchi bor oyoq chiqarganda aytiladigan qo‘sinq ham juda jozibali:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko“zi qattiq bandalar
Ko‘zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo‘sinqlarida ham o‘z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo‘sinqlarda xalq gapning lo‘ndasini aytib qo‘ya qolgan:

Tepa-tepa to‘zdirmay,
Mingan otim o‘zdirmay.
Sen-bir yillik,
Men-ming yillik.
Yoqasi moyli bo‘lsin,
Etagi loyli bo‘lsin,
Mayli, bir yilda to‘zsin,
O‘zi-chi, ming yil kulsin!

Xalq qo‘sinqlarida rasm-rusumlar rangba-rang. Hammasi o‘rinli, hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda sochning uzunligi, qalinligi, ko‘rsa-ko‘rgidakligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko‘rkamligi obdon maqtaladi. Ayrim qo‘sinqlarda sochning ta’rifī oy-yu, quyosh bilan bog‘lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho‘zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalananadi:

Oyda - quloch
Kunda – tutam.
Senga – kuyov,
Menga – palov yo’q.

Shu zaylda beshik qo‘sinqlari kenja avlod kamolotida o‘ziga xos tarbiya rolini o‘taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta’sirli

alla, qo'shiqlar tinglab tillari biyron, o'ktam, ziyrak bo'lib ulg'ayar ekanlar endilikda o'zлари ham hayot yo'llarida qo'shiq to'qib, qo'shiq qanotida o'sib-ulg'ayishga harakat qiladilar. Bunday qo'shiqlarning oliv namunasi "Chittigul" turkumiga kiradigan qo'shiqlar bo'lishi mumkin. "Chittigul"da mavzu nihoyatda ranba-rang va juda jozibali. Chunonchi,

Oq sholiga ko'k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko'k sholini ko'klaylik
Yaxshi kunga saqlaylik,
Hayu, chittigul,

Hayu, chittigul, - singari misralariga nazar soladigan bo'lsak, bu qo'shiqda asosan g'allasholi to'g'risida gap ketadi. Sholining turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo'l bo'lganligini; bu mo'l-ko'l sholini pala partish qilib yeb-tamomlamasdan, balki uni ehtiyyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Qarang, bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko'p gapiramiz. Yuqoridagi qo'shiqdan ayon bo'lishicha, ota-bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o'z farzandlariga qattiq o'rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo'xorilar bo'ldi oq,
Qo'nma shum qorayaloq!
Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq.
Haq, huvv!

Ko'rinish turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bo'lsa, qush-qumursqalar yeb ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod – bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo'ladi. "Agar qo'nsang, urayin, bo'lar oyog'ing cho'loq" deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz!

Bolalarning aytishuv – oq terakmi, ko‘k terak qo‘shiqlari ham hamma zamonlarda katta shuhrat qozonib kelgan. Bu qo‘shiqda ko‘pincha o‘ziga xos obro‘-e’tiborga muyassar bo‘lgan bolalar tilga olinadi. Ularning ibratomuz jihatlari bolalar o‘rtasida ta’kidlanishi qo‘shiqning yanada jozibali chiqishini ta’minlaydi. Ayniqsa, bu aytishuv qo‘srig‘i bugungi kun, bugungi bolalar to‘g‘risida bo‘lsa yanada ajoyib bo‘lishini quyidagi parchadan bilish mumkin:

Oq terakmi, ko‘k terak,	Ko‘m-ko‘k, ko‘m-ko‘k,
Bizdan sizga kim kerak?	Bizdan sizga kim kerak?
Erkin qo‘zichoq kerak!	O‘zi a’lo o‘qiydi,
Ola-bula kapalak,	Tartibli, ham odobli.
Orqa sochim jamalak,	Hammani sevar,
Oq terakmi, ko‘k terak,	Tikishda chevar,
Bizdan sizga kim kerak?	Barchadan chaqqon,
Xayri qizaloq kerak!	Hammaga yoqqan
Oppoq-oppoq oq kurak,	Go‘zal Ozoda kerak!

Bu kabi aytishuv qo‘shiqlari bolalarni mehnatkash, odob-axloqli, o‘qimishli bo‘lib kamol topishga da’vat etaveradi. Bunday qo‘shiqlar qanotida o‘sgan har bir bola sog‘lom fikrli, elsevar bo‘lishiga hech shubha yo‘q.

MAQOLLAR

Bolalar xalq og‘zaki ijodida maqollar yetakchi o‘rinda turadi. Xalq yaratgan g‘oyat ixcham, chuqur va tugal ma’noli gaplar maqol, deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aqlu farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko‘rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko‘zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oljanob, mehnatkash kishining biror voqea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (ko‘proq bolalar uchun) yo‘l ko‘rsatuvchi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning

aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatining badiiy ifodasi sifatida yaratilib kelinmoqda.

Maqollar chuqur ma’noni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og‘zaki ijodining boshqa janr turlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, o‘zaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik hislatlari, o‘y-fikrlari o‘ziga xos shaklda aks etgan bo‘ladi. Shu sababdan ular bolalarni to‘g‘ri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lo‘nda bayon etishga o‘rgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarining mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va so‘z boyligini ham oshirishga ko‘maklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi. Kuzatishlarimizdan shunday xulosaga keldikki, deyarli barcha maqollarda birinchi navbatda bola tarbiyasi - odob yotar ekan. E’tibor bering:

Avval salom, ba’daz kalom; Avval o‘yla – keyin so‘yla; Bola aziz – odobi undan aziz; Inson odobi bilan, osmon oftobi bilan; Odob bozorda sotilmas; Odobning boshi til; Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l; Yaxshi xulq kishining xusni; Ustozingga tik qarasang, to‘zasan; Hurmat qilsang, asta-sekin o‘zasan; To‘g‘ri o‘zar, egri to‘zar bunday iboratomuz maqollar ro‘yxatini yana cho‘zish mumkin.

Bola to‘g‘ri so‘z, odobli, aqlli bo’lib kamol topmog‘i lozim. Ana shunday bola bor ovoz bilan:

- Ong ko‘zimiz ochamiz,

Tong ko‘zimiz ochamiz.

Boqamiz keng olamga,

Barchaga teng olamga! – deydigan bo‘ladi. Ularning harakat, intilish, kurashlarida yuqoridagi maqollarning o‘rni, albatta katta bo‘ladi.

Bola kamolotida birinchi navbatda salom-alik turadi. Salom-alikni o‘rgangan, uni kanda qilmaydigan har bir bolaning ishi yurishadi, omadi chopaveradi. Axir xalq, - yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi, degan gapni bekorga aytmagan. Har

qanday holatda ham salom og‘irni y qiladi, oldindagi to‘sinq va g‘oyalarni zabit etishda madodkor bo‘ladi.

Ko‘plab ertaklarimizda uchraydigan odamzod dushmanlari – devlar, jinlar, yalmog‘iz kampirlar, ajdarlar ular huzuriga odamzod borganda, ularga salom bergenida – Haq saloming bo‘lmaganida ikki yamlab bir yutar edim, - degan gapni qiladilar. Yuqorida eslab o‘tganimizdek, salom-alikni dillariga jo qilib olgan bolalar hech qachon kam bo‘lmaydilar.

Inson hamisha biror qarorga kelishi, fikr bildirishi, gapirishi uchun dilidagi so‘zini nechog‘lik to‘g‘ri-noto‘g‘ri ekanligining mag‘zini chaqib, so‘ngra aytishi lozim. Aksincha, bo‘lsa, o‘ylamay-netmay, og‘ziga kelgan gapni aytsa, do‘stlari, muallimlari, odamlar o‘rtasida izza bo‘lib qolishi hech gap emas:

O‘ylamasdan so‘zlash qanday?

Menimcha, bu mumkin emas.

Odam o‘ylab so‘zlaydi,

O‘ylamasang so‘z unmas.

O‘ylamasdan so‘zlagan so‘z

Odamni qilar xafa.

Yo‘q, bugina emas, quruq valdirayveradigan bola, - quruq so‘z- qulqoqqa yoqmas, deganlaridek, o‘zini-o‘zi hijolat qiladi, el o‘rtasida uyatga qoladi:

So‘zi lop-lop, havoyi,

So‘zining yo‘q mag‘iz-moyi.

Shunday bola so‘zin el

Degan puchak, quruq el

Yoqmas degan qulqoqqa,

Bormas degan uzoqqa.

Mehnatlash xalq to‘g‘ri so‘zlaydiganlarni, o‘rnida gapiradiganlarni bog‘bonga va u parvarish qiladigan daraxtga ham qiyoslashadi:

Egri shoxni bog‘bon ham

Kesib tashlar ko‘rgan dam.

Shu sabab to‘g‘ri o‘zar

Egri esa ozar, to‘zar.

Bunday g‘oya bir qator ertaklarda, rivoyatlarda ham ilgari surilgan bo‘ladi. Luqmoni Hakim bilan bog‘liq “Sukunatning xosiyati” rivoyati necha asrlardan beri kenja avlod tarbiyasida muhim o‘rin egallab keladi:

Luqmoni Hakim kunlardan bir kuni hazrati Dovudning oldiga boribdi. Dovud odatdagidek,sovut zirhli kiyimlar tayyorlash ya’ni- temir-tersaklar orasida ishlab o‘tirgan ekan.

Luqmoni Hakim dunyoga kelganidan buyon bunday ustaxonaga kirmagan, bunday kiyimlarning tayyorlanishini ko‘rmagan ekan. Shu boisdan bunday zirhli kiyimlar qanday kiyimlar ekanligini, uni kimlar kiyishini so‘ramoqchi bo‘libdi. Ammo ustozi: “Avval o‘yla, keyin so‘yla”, “Sabr qil-sabrning tagi oltin”, - deb o‘rgatgan ekan. Shunga amal qilib, sabr qilibdi. Kiyimning tayyor bo‘lishini kutib turibdi. Hazrati Dovud kiyimni tayyorlab, kiyib olibdi-da, shodlanib Luqmoni Hakimga shunday debdi:

- Luqmoni Hakim, mana ko‘rdingizmi, men sovuq temirdan qanday issiq kiyim tayyorladim. Buni kiyib, bemalol jangga kirib, bosqinchi dushmanning dodini berish mumkin.

Bu gapni eshitgan Luqmoni Hakim: “Sukut qanday buyuk aqlilikdir. Ustozimning aytganini qilib, sukut saqladim-da, qo‘pol xatodan saqlandim”, - debdi ichida.

Har bir bola ilmli, uquvli, kasb-hunarli bo‘lib kamol topishi lozim. Agar inson bunday xususiyatlarga ega bo‘lsa, birinchi navbatda o‘zi hayotda qiynalmay, o‘zgalarga muhtoj bo‘lmay umr kechiradi. Ikkinchidan, bunday zotlar o‘z oilasini ham qiynalmay boqadi, ona-Vataniga ko‘mak beradi. Xalq bu haqda bekorga mana bunday maqollar to‘qimagan:

Bilim – kuchda,

Kuch – bilimda.

Go‘zallik – ilmu ma’rifatda.

Davlat tugar, bilim tugamas.

Ilm-aql bulog‘i,

Aql – yashash chirog‘i.

Ilmlining so‘zi – o‘q,

Ilmsizning so‘zi – yo‘q.

Oltin olma, bilim ol,

Bilim olsang, bilib ol.

Hunar oshatar, mehnat yashnatar.

Hunari borning oltin bilagi bor.

Bolalar xalq og‘zaki ijodining, ayniqsa, maqollar janrida kichikntoylarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga mo‘ljallangan asarlar alohida o‘rinda turadi.

Bu mavzudagi maqollarning katta-ko‘pchiligi bola hali maktabga chiqmasidan oldinoq ularga tanishtiriladi. Ko‘pincha, bu davr bolalariga vatanni sevish, unga hurmat qilish g‘oyasi jonivorlar, parranda-yu, darrandalar misolida bo‘ladi.

Vatani borning – baxti bor; Tug‘ilgan yering – vataning; Ot aylanib qozig‘ini topar; Vatansiz inson – kuysiz bulbul; Ko‘lning otini balig‘i chiqarar; Baliq suv bilan tirik, odam – el bilan; Bulbulga bog’ yaxshi, kaklikka tog‘; Har ko‘katning o‘z suygan tuprog‘i bor; Har toycha o‘zi suv ichgan bulog‘ini maqtar; Har gulning o‘z isi bor, Har elning o‘z tuni bor; Qush ham ketsa keladi, o‘z elini sevadi va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Xalq maqollarida yaxshilik, halollik, to‘g‘rilik hamda rostgo‘ylik ulug‘lanib, yomonlik, yolg‘onchilik va qalloblik qoralanadi.

Yuqoridagi sharhlardan ko‘rinadiki, xalq maqolini qo‘llab, yetti o‘lchab bir kesib yashagan inson hech qachon kam bo‘lmaydi.

Shu tariqa maqol janri rivojlanib, bolalarning ong-tushunchalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

TOPISHMOQLAR

Qadim-qadim zamonlarda ham o‘zbek xalqi o‘z bolalarini kuchli, epchil, aqli qilib tarbiyalashga katta ahamiyat bergen. O‘sha paytlarda hali bolalarga

ta’lim-tarbiya beradigan maktablar yo‘q edi. Ana shuning uchun ham xalq turli o‘yinlar va boshqa vositalar o‘ylab topgan. “Bekinmachoq”, “Chillak”ka o‘xshash o‘yinlarda ishtirok etuvchi bolalarda chaqqonlik, epchillik kabi jismoniy hislatlar paydo bo‘la borgan. Xo‘sish, endi bolalarning zehnini charxlash uchun nima qilish kerak edi? Topishmoq, jumboq singari aqliy o‘yinlar ana shu savolga javob izlash jarayonida xalq tomonidan yaratilgan. Topishmoqlarning ham ijodkori xalqdir.

Yuzaki qaraganda kattalar bilan bolalar, bolalar bilan kattalar o‘rtasida topishmoqlar aytish, shunchaki bir ermakday tuyuladi, zerikmaslik uchun, vaqtini tez o‘tkazishga qaratilganday ko‘rinadi. Aslida esa topishmoqlar fikr qayrovidir, ular orqali bola obrazli fikrlaydigan va obrazli so‘zlaydigan bo‘ladi. Topishmoqlar bolada so‘z boyligini orta borishiga va nutqining o‘sishiga yordam qiladi. Bolaga topishmoq topishni o‘rgatish bilan unda fikrlashning asta-sekin yuksalishiga sabab bo‘ladi. Demak, xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi va eng faol janrlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, hammavaqt real vogelikka asoslanadi. Unda atrofimizni o‘rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o‘ziga xos shakl va mazmunga ega bo‘lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go‘zal, obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi. Bu janr ikki kishi yoki jamoa o‘rtasida berilgan jumboqli savolga javob qaytarish tarzida ijro etiladi. An’anaviy topishmoqlarning savol qismi tabiat, tabiat hodisalari, umuman har bir obyektga badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o‘xshatish orqali jumboqlanadi. Javob qismi esa obrazlar orqali jumboqlangan obyekt-narsa yoki tabiat hodisalarning otini aytib berish, ma’nosini topish, yashiringan narsani yechish, bilishdan iborat.

Shu narsa diqqatga loyiqliki, har bir topishmoq turmush bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Topishmoqda atrofimizdagи narsalarning badiiy-estetik tomonlari, xalqning urf-odatlari aks etadi. Unda tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni bir-biriga taqqoslash, o‘xshatish orqali borliqni, undagi mavjud narsalarning mohiyatini yaxshiroq tushunishga katta yordam beradi.

Xalq og‘zaki ijodining eng boy janrlaridan biri bo‘lgan topishmoq ikki qismdan iborat bo‘lib, topishmoqning asosiy qismi bo‘lgan javob obrazlar orqali jumboqlangan obyekt-narsaning otini aytib berishdan iboratdir. Uning savol-jumboq qismi tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni, umuman, obyektni badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o‘xshatish orqali jumboqlashdan tashkil topgan. Topishmoqning jumboq qismi bilan javobi birlikda bir butunlikni tashkil etadi.

Topishmoq o‘z ichiga borliqdagi hamma narsa va hodisalarni, ularning turli-tuman ko‘rinishlarini qamrab oladi. Osmon, ko‘k, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat hodisalari; odam va uning a’zolari; hayvonot dunyosi; qushlar, hashoratlar; daraxt, har turli o‘simpliklar, meva, sabzovotlar; uy-ro‘zg‘or buyumlari; mehnat qurollari, umuman, hamma narsalar haqida ko‘plab topishmoqlar yaratilgan.

Zero, topishmoq hozirgi vaqtda ham o‘zining g‘oyaviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotgan emas. Hozirgi kunda ham har xil narsa va hodisalar haqida yangidan-yangi topishmoqlar yaratilmoqda. Topishmoqlar ayniqsa, kichkintoylarning fikrlesh qobiliyatini o‘stirishga, ularni muayyan bir fikrni badiiy tusda ifodalashga va ziyraklikka, topqirlikka o‘rgatadi.

Yaxshi tarbiya – bolalarni istagan paytda ojizni himoya qilishga tayyor turuvchi insonparvar kishilar sifatida voyaga yetkazishdan iboratdir. Bolalikda bu - hayvonlarni himoya qilishdan, hatto, ninachilar, kapalaklar va gullarga rahmdil bo‘lishdan boshlanadi.

Deylik, deraza oldida ikki bola turibdi. O‘g‘il bola – ikki yoshda, qiz esa to‘rtida. Ular oynaga burunlarini taqagancha ko‘chani tomosha qilishayapti. Oxiri ko‘chaga qarash jonlariga tegib, oynaga urilayotgan kapalakni tutib olishdi-da, qanotlarini yilib tashlab, uning o‘rmalashini tomosha qila boshlashdi. Ularga bu juda qiziq tuyulardi. Avval uchib yurgan edi, endi bo‘lsa o‘rmalayapti.

- Dada, oyi, - deyishdi ular hayajonlari oshib-toshib. – Bu yoqqa kelib, mana buni ko‘ringlar!

Ularning bu o‘yiniga dadasining negadir qaragisi ham kelmadi.

- Kapalakning qanoti ham xuddi sizlarning qo'llaringizga o'xshaydi, - dedi u.
- Mabodo kuchli bir odam sizlarni ham kapalakka o'xshatib o'ynaganda yaxshi bo'larmidi? Hech kimning va hech narsaning jonini og'ritmaslik kerak.

Tabiiyki, bolalar nima qilishlarini bilmay, bir-birlariga tikilib qolishadi. Ana shunda ota jahlidan tushib, avval o'zi aytib bergan, bolalarning o'zлari o'qigan tabiatni – jonivorlarni, parranda-yu, darrandalarni, qurt-qumursqalarni o'ldirmaslik, parvarish qilish, ko'paytirishdek vazifalarni ularning eslariga solsa va shu yo'sinda jozibali topishmoqlar aytishni boshlab yuborsa, ayni muddao bo'lardi.

Uy hayvonlari, jonivorlar orasida hamma uchun yaqini, suyuklisi, e'zozlisi sigir hisoblanadi. Har qanday holatda ham sigir oila boquvchisi, yordamchisi hisoblanadi. U parvarish qilinsa, o'z vaqtida o't-yemi berib turilsa u sutu qaymoq bilan mehmon qilaveradi. Uning haqidagi topishmoq ham juda hayratlanarli:

*Erta ketar laylixon,
Kechda kelar laylixon,
Turli-tuman bog 'chalardan,
Yig 'ib kelar laylixon.*

Bolalar uchun hayvonlar ichida qiziqlarli tuyu hisoblanadi. Bizning elimizda tuyu o'troq hayvonlardan bo'lishiga qaramay, bu jonivor hamisha bolalarni o'ziga rom qilib keladi. Uning tuzilishi, o'rakchlari, tuyoqlari, og'zidan oq ko'pikni chiqarishi, yantoq yeyishi, suvsiz, o'tsiz bir qancha vaqt hayot kechirishi, kuch-quvvatda tengsizligi xalq tomonidan to'plangan ko'plab topishmoqlarda o'z aksini topgan. Tuyalar to'g'risidagi har qanday topishmoqni bolalar zo'r mammuniyat bilan tinglaydilar va zukkolik bilan yechadilar:

*- Bir qiziq hayvon, -
Yelkasida tog'.*

*Fil emas, ammo
Izlari yalpoq.
Ipakdek mayin
Junlari yumshoq.
Bo'yni kamalak*

Yemishi yantoq.

Yurar sahroda

Haftalab chanqoq.

Top-chi Ruqiya

Bu nima?

Bolalar ayniqsa, o‘g‘il bolalar otni ham yaxshi ko‘radilar. Ular hamisha ot boqish, uni parvarish qilish, cho‘miltirish, minish, o‘z chavandozliklarini ot poygalarida, uloqlarda namoyish qilish fikri bilan yashaydilar. Shu ma’noda ot haqidagi mana bu jumboqni ham osongina yechib oladilar:

To ‘rt oyoqlik,

Temir tuyoqli.

Uy hayvonlari va jonivorlari ichida qo‘y o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Unihoyatda nozikta’b bo‘ladi. O‘t-yemni haddan tashqari saralab yeydi. Hatto, har qanday o‘t-maysani bir tishladimi, tamom, ikkinchi marta unga qayrilib qaramaydi ham. Bu xususiyat xalq maqolida to‘la o‘z aksini topgan:

Kishi ko ‘rsa kishnamas,

Yerdan cho ‘p tashlamas.

Topishmoq-jumboqni hamisha aqli, esli-hushli, bilimdon, dono bolalar yecha oladilar. Chunki har bir topishmoqda kishini o‘ylantiradigan, chuqur xayolga-o‘yga boradigan jihatlar mavjud bo‘ladi. Yo‘lbars to‘g‘risida to‘qilgan quyidagi topishmoq xuddi shu haqda bahs yuritadi:

Man-man, maniki,

Har tirnog ‘i o ‘n ikki.

Qildan ola to ‘ni bor

Quyrug ‘ida xoli bor.

Uni topgan yigitning

Aqlining koni bor.

Biz yuqorida topishmoqlarning mavzui juda rangba-rang ekanligini aytgan edi. Buni ari, kapalak, chigirtka, qo‘ng‘iz, chayon, chumoli, o‘rgimchak, pashsha, chivin misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Bular orasida kechasi-yu, kunduzi ishlab

charchamaydigan, o‘zaro ahil chumoliga bag‘ishlangan topishmoqlarning o‘ziyoq fikrimizga asos bo‘ladi:

- *Yerdagi jonivorlarning,*
Eng kichigi, mittisi.
Dalaga chiqar uydan,
Kelsa bahorning isi.
Tizilishib barchasi,
Mehnatga tushar shaxdam.
Tashir ushoq donu has.
Zahmatkashdir bilmas dam.
Yashash zavqin mehnatdan,
Ekanligin biladi.
O’ngu-so ‘lga yugurib,
Tolmay mehnat qiladi.

Xalq topishmoqlari orasida inson a’zolariga bag‘ishlangan ko‘plab topishmoqlar kichkintoylar quvonchiga-quvonch qo‘shib kelmoqda. Shu narsa ham jozibaliki, chevar xalq o‘zi to‘qigan asarida inson a’zolariga alohida urg’u beradi. Har bir a’zoning inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etishini pardoz-andoz bilan tinglovchi ongiga yetkazadi. Ana shunday a’zolardan biri – tish topishmoqda yuksak darajada ta’rifga ega:

Biz-biz edik, biz edik,
O’ttiz ikki qiz edik.
Ikki safga tizildik,
Birin-ketin uzildik.
Shov tegirmonning toshi,
Oltin egarning boshi.
Shuni topgan bolaning
Yuz yigirma ikki yoshi.
Bir uychada turadi,
O’ttiz ikki pahlavon.

Birdek kiygan libosi,

Birdek ahil-jonajon.

Topishmoq janri yozma adabiyotning rivojiga ham barkali hissa qo'shgan. Chunonchi, Cho'lpox, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Qudrat Hikmat, Anvar Obidjon va boshqa qalamkashlar tomonidan yaratilgan nazm va nasrda o'z ifodasini topshganligini ko'ramiz.

Masalan, G'afur G'ulom "O'ylashni o'rganamiz", "Buni toping, qizlarim" asarlarida topishmoq janrini yuksak qadrlaganligini ko'ramiz. Chunonchi, "Buni toping, qizlarim" topishmoq asari kichkintoylarning ong, tushuncha, fikrlarini rivojlantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

- <i>To 'ni silliq, tuki yo 'q.</i>
<i>Hammasi to 'q, po 'ki yo 'q,</i>
<i>Ichi qizil, ko 'ki yo 'q,</i>
<i>Uni cho 'qolmas chumchuq,</i>
<i>Bu nima, qizim Qunduz?</i>	- <i>Malla tukli, sap-sariq,</i>
<i>Murabbosi mazalik.</i>
<i>Palovga bossa bo 'lar,</i>
<i>Podvalga ossa bo 'lar.</i>
- <i>Bumi, dadavoy? Tarvuz.</i>	- <i>Tishlab ko 'rib, ayt, Mehri,</i>
- <i>Marjon-marjon yumaloq,</i>
<i>Yaproqlari shapaloq,</i>
<i>Qora, qizil, sariq, oq,</i>
<i>Yeb ko 'rmasdan o 'ylab boq.</i>	- <i>Bumi dadavoy? Behi.</i>
<i>Mayda yoqutday qizil,</i>
<i>Shirin, nordon, xilma-xil,</i>
<i>Qalin, taxir po 'sti bor,</i>
<i>Hamma yerda do 'sti bor,</i>
<i>Sen ayt, Mamlakat qizim</i>	<i>Sen ayt-chi, qizim Gulnor.</i>
- <i>Bumi dadavoy? Uzum.</i>	- <i>Bumi, dadavoy? Anor!</i>

Topishmoq janri bugungi matematika darslarini tushunarli, ta'sirli, qiziqarli qilib o'tishda, bolalarning o'y-fikrlarini jamlashda soha muallimlariga ham juda qo'l kelmoqda. Topishmoq vositasida matematikani o'zlashtirishga bag'ishlangan bir muallimning bir soatlik darsi quyidagicha bo'ldi:

- Men bir savol o‘yladim, o‘ylagan songa 8 ni qo‘shsak, 12 bo‘ladi. Men qanday son o‘ylaganman? – deb boshlaydi muallim o‘z mashg‘ulotini.

-Siz barmoqlaringiz bilan men o‘ylagan sonni toping. O‘quvchilar 4 ta barmog‘ini ko‘taradilar. Bu vaqtda o‘qituvchi to‘g‘ri ko‘rsatgan hamma o‘quvchilarni qutlaydi va xato qilganlarga esa yonidagi o‘rtog‘ini yordam berishga undaydi. “Bolalar, kim tez katta bo‘lmoqchi?” deb so‘raydi. “Men, men” degan javoblar eshitiladi. “Unday bo‘lsa, hammamiz 2-sinf o‘qish kitobidagi jumboqlardan yechamiz” deb quyidagi she’riy masalani o‘qiydi.

*- Bordir 10 ta quyonim,
Juda yuvosh muloyim.
Dildan sevib qaraydi,
Jajji singlim Guloyim.
Ikkitadan o ‘novin,
Bor yigirma qulog ‘i.
Sanab boqchi Nodirvoy
Nechta ekan oyog ‘i?*

Bu jumboq-masalani yechishda bolalar ancha qiynalishadi. O‘qituvchi yordamida 40 oyog‘i borligi aniqlanadi

Shunda o‘qituvchi, “Ha bolalar, birdaniga katta bo‘lish, 2-sinfda o‘qish ancha qiyin. Buning uchun nima qilish kerak?” deb so‘raydi.

Bu savolga ham o‘qituvchi yordamida, avval birinchi sinfda yaxshilab o‘qish, o‘rganish kerakligi tushuntiriladi.

Yuqoridagi sharhlardan ko‘rinadiki, bola topishmoqsiz o‘smaydi. U kattalar, bolalar davrasida ko‘plab fikrlar qayrovi – jumboq tinglaydi, o‘zi ham qatnashadi va yechadi. Bu esa uning kelajakda o‘ziga pishiq-puxta, aqli, zakovatli inson bo‘lib kamol topishi uchun mustahkam zamin bo‘ladi.

TEZ AYTISHLAR

Insoniyat odobining va odamiylik asosining ulug‘ qasri ustunlaridan biri – so‘zlash va nutqning qimmatbaho gavharini muloyimlik va odob parmasi bilan teshmoq hisoblanadi. Axloq arkining yuqorisida o‘tiruvchilarning aytishicha, insoniyatning kamoloti va bilimining baland martabalaridan biri chiroyli gapirish va chiroyli so‘zlash bo‘lib, bu bog’ning guli ilk bahoristonning nasimi bilan ochiladi va saodatning yorqin javohir dasturxonini aql savdogarigina yoza oladi. Yoqimli va qimmatbaho so‘zlari donolik va iqbol arbobining toji bo‘lgan yunon hakimlarining aytishlaricha, til har bir aql sohibi fazilati xazinasining kalitidir va har kimsaning bilimi miqdori uning so‘zlari orqali ma’lum bo‘ladi. Inson yuragidagi fikrini, yutuq va quvonchini, dard va alamlarini o‘zgalar bilan dardlashishi, baham ko‘rishi lozim. Chiroyli, burro, dona-dona qilib gapirish ham bir mahorat, san’at hisoblanadi.

Xalqda chaqaloq olamga kelishi va unga parvarish ishlari boshlanishi bilanoq ota-oni, buvi-bobolar birinchi navbatda uning ko‘zi, tiliga ko‘proq e’tibor beradilar. Ko‘zlarining nurafshon, tilining burro bo‘lishi uchun bor kuch, mahoratlarini ayamaydilar. Inson gapirmsa, soqov bo‘lsa bu og‘ir ish, mushkul savdo hisoblangan. Shunga ko‘ra qadim-qadim zamonlarda bolaga alla-ko‘shiq aytishda onalar bu haqdagi ezgu niyatlarini mana bunday misralarda ifoda etishgan:

Uyingga bug‘doy to‘lsin,
Tiling burro bo‘lsin,
Alla, bolam, alla-yo,
Jonim bolam, alla-yo.
Ko‘rar ko‘zim, alla-yo,
So‘zlar so‘zim, alla-yo!

Xalqda buni tez aytish deyiladi. Demak, xalq og‘zaki ijodining eng ko‘p tarqalgan va muhim janrlaridan biri tez aytish ekan. Tez aytish bolaning tilini ravon, burro qilishdan tashqari, aqliga – aql qo‘shadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, o‘zini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod

har gal o‘zidan avvalgi avlodlar kashf etgan narsalarni hisobga oladi, o‘zlashtiradi. Bu yo‘l, shubhasiz, boshqalariga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yo‘lidir.

Tez aytishni qayta-qayta mashq qildirish, berilgan matnni osongina diliqa, tiliga jo qilib olish har tomonlama foyda so‘z o‘yini bilan ijro etiladigan har bir tez aytish zamirida bir nechta vazifalar yotgan bo‘ladi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi chiqadi, tili ravon bo‘ladi. Bularning hammasi yig‘ilib bola tarbiyasiga bog‘lanadi. Bola olamga kelishi bilanoq uni kelajakda komil inson bo‘lib o‘sishi uchun mana shunday choratadbirlarni qo’llashga to‘g‘ri keladi. Aks holda bu ish kechiktirilsa, ko‘zlangan natija chiqmay qolishi mumkin.

Novvoy non yopar,
Nonni novvot deb sotar, - deyilgan tez aytish shu asosda yuzaga kelgan.

Asal eng shifobaxsh, hamma birdek suyib iste’mol qiladigan taomlardan biri. Ko‘pchilik bolalar asal qanday qilib paydo bo‘lishini ham bilmaydilar. Bunga bag‘ishlangan mana bu tez aytishda asal bunyodkori – asalarini boqish, parvarish qilish tufayli bu mahsulot paydo bo‘lishi haqida gap ketadi:

Mamadali, Asadali,
Asqarali boqishadi asalari,
To‘plagani asal bari.

Kichkintoylar uy jonivorlarini, ayniqla, mushuk, kuchuk, buzoq, uloq, qo‘zichoqlarni xush ko‘rishadi. Bular haqidagi topishmoqlarni jon-dillari bilan tinglashadi hamda o‘zlarini ham takror-takror aytishadi. Mana bu tez aytish ularning qalblarida bir umrga muhrlanib qoladi:

Yosh mushuk,
Mosh mushuk.

Mosh mushuk,

Bosh mushuk.

Insonning o‘zi, uyi – oilasi, ona-Vatani tinch bo‘lsa, bu bitmas-tuganmas shodlik, baxt. Mana shu baxt uchun kurashish g‘oyasini kichkintoy qalbiga singdirib borish foydadan holi bo‘lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda quyidagi topishmoq muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

Ona yurting omon bo ‘lsa,

Rangi ro ‘ying somon bo ‘lmas.

Mehnatlash xalq o‘z ijodida hech narsaga befarq qaramagan. Hatto, insonning kiyim-kechagi, boringki, dastro‘molu sochiqlar to‘g‘risida ham munosabat bildirgan. Masalan: Sodiq sochini sochiqqa artdi. Bu tez aytishga asos bo‘lgan narsa birinchi navbatda, inson yuvinib-taranib, pokiza bo‘lib yurishi lozim. Ikkinchidan, o‘zi tutadigan buyumi ham risoladagidek bo‘lmog‘i kerakligi tez aytishda ko‘zga tashlanib turibdi.

Tirik jon borki ovqat yeydi. Ovqat iste’mol qilmaydigan narsaning o‘zi yo‘q. Insonlarning oziqasi yer bilan. Yerga ishlov berish, mehnat qilish orqali g‘alla, sabzavot, zirovor ekinlari yetishtiriladi. Buning uchun hosili yig‘ishtirilib olingan yerni dam olsin, o‘ziga ko‘p kuch to‘plasin, keyingi yilda mo‘l-ko‘l hosil bersin, degan niyat bilan kuzda yer haydab-chopib qo‘yiladi. Shu ish bo‘lmasa, yaxshi natijaga erishish mumkin emas. Buni bolalar kichikliklaridan bilib, amal qilib o‘smoqliklari lozimligi, - Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda, - tez aytishida ilgari surilmoqda.

Odamzod ota-onas, buvi-bobolar yordami, ularning aytib beradigan alla-qo‘sish, maqol, masal, topishmoq, ertaklari bilan kamol topadi, o‘sadi, ulg‘ayadi. Odob, o‘qish, kasb-hunarni egallash ham shu zaylda kamolot cho‘qqisiga ko‘tariladi. Inson qanchalik og‘ir-bosiq bo‘lsa, u hamisha ezgulik sari intilsa, kurashsa; kam gapirib ko‘p o‘qisa, o‘rgansa, o‘z sohasining yetuk kishisi bo‘lsa shu

kishi baxtiyordir. Ana o'shanda xalq to'qigan mana bu tez aytish ham zoye ketmagan bo'ladi:

Ko 'p so 'zning ozi yaxshi,

Oz so 'zning o 'zi yaxshi.

O'zbekistonning yer osti va usti boyliklari juda ko'p. Biz bu bilan har qancha faxrlansak, g'ururlansak arziydi. Marmar toshimizning sifati, chidamliligi, ko'rkaligi jahonga mashhur. Shu mavzuga bag'ishlangan tez aytish bolalarda ona-Vatanimiz boyligiga faxr hislarini yanada jo'sh urdirib yuboradi:

Yuzg 'onning marmari jahonga mashhur,

Bizning g 'ozg 'onchilar shuning uchun mag 'rur.

ERTAKLAR

Xalq og'zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Xalq tomonidan yaratilgan ko'plab ertaklarda bolalarning o'ziga xos hayoti chetlab o'tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko'p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlari bilan chambarchas bog'lanishi, insonlarga axloqiy va ma'naviy yo'ldosh bo'lib ketishidadir. Ertaklar insonning ma'naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug'orilgan bo'lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o'ziga dushman bo'lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g'olib chiqadi. Xalq ertaklarida uni yaratuvchilarning dunyoqarashi, axloq normalari va boshqa ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo'lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. Ular orqali ham insonning ijtimoiy axloq normalari shakllanadi.

Bu hol ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklarda aks etgan. O'tmishta yaratilgan ertaklarda xalqchillik kurashi o'zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo'lgan komil ishonchi, adolatningadolatsizlik

ustidan g‘alabasi, yorug‘likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g‘oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklarida el-yurtni ko‘z qorachig‘iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug‘lanadi; ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi; uzoq masofalar yaqin qilinadi; kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma’qul illatlar tanqid ostiga olinadi; mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g‘oyalari ulug‘lanadi.

Xalq ertaklari o‘z xususiyatlariga ko‘ra bir necha turga bo‘linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli – afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar kitobxonligi. Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi asosan oiladan, bolalar bog‘chalaridan, mahalla ertakchilari tomonidan amalga oshiriladi. Yana bir gap. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo‘ladi. Avval eslatib o‘tganimizdek bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do‘stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to‘g‘risida bo‘lishi foydadan holi bo‘lmaydi.

Bu davr bolalariga “Chivinboy”, “Qizg‘anchiq it”, “Tuyaqush bilan qoplon”, “Maqtanchoq quyon”, “Rostgo‘y bola”, “Arilar g‘azabi”, “Tulki bilan turna”, “Sholg‘om”, “Qumursqa”, “Kaptar sovg‘asi” kabi ertaklarni o‘qib, hikoya qilib berish mumkin.

Bog‘cha tarbiyachilari, ota-onalar, mahalla ertakchilari oldida turadigan ishlardan eng muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bu tarbiya bola hayotida alohida o‘rinda turadi. Shuning uchun ham bolani yoshligidan boshlab bir ishga o‘rgatish, kichkina vaqtidanoq unga bir yumish berib, ish qilishga o‘rgatish lozim. Tili chiqib, u yerga, bu yerga yura boshlagan vaqtida ham bolaga biror ish berish lozim. Unga beriladigan bu ish ahamiyatsiz. Hatto, “ish” nomi berishga loyiq bo‘lmasa ham, undan keladigan foyda zo‘rdir. Chunki bunday yumishlar bolani mehnatni sevishga o‘rgatadi.

Bu borada xuddi inson kabi tinib-tinchimas mehnatkash qumursqalar va ular haqida xalq to‘qigan “Qumursqa” ertagini shu yoshdagi bolalarga o‘qib, hikoya qilib, aytib berish yaxshi samara beradi.

Kichkina bolalar u yoqda tursin, hatto, kattalar ham uncha mensimaydigan qumursqaning ishchanligini, kechasi-yu, kunduzi tinmay mehnat qilishini uni kuzatgan odam sezadi, xolos.

Hayotda shunday: kim ko‘p ishlasa, tinim bilmay mehnat qilsa sog‘ligi yaxshi bo‘ladi, boy-badavlat yashaydi, hech kimga hech qachon xor-zor bo‘lmay umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu oddiyligi, soddaligi, mehnatkashligi bilan ajralib turadi.

Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg‘ir, yer, o‘t, mol, bo‘ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Qumursqaning o‘ziga berilgan ta’riflarda ham bu ma’no ko‘zga yaqqol tashlanib turadi:

- *Qorning nima uchun katta?*
- *Jigarim zo ‘r, - dedi qumursqa.*
- *Beling nima uchun ingichka?*
- *Mehnatim zo ‘r!*
- *Kallang nima uchun katta?*
- *Davlatim zo ‘r! Mehnatim zo ‘r, savlatim zo ‘r, men zo ‘r, men zo ‘r!*

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to‘g‘ri so‘z, halol, pok bo‘lish, yolg‘on gapirmaslik, birovlarni aldamaslik kabi mazmundagi asarlar tashkil etadi. Masalan, “Rostgo‘y bola” (turkman xalq ertagini) olib ko‘raylik. Ertak qahramoni to‘g‘ri so‘zligi, kattalarning pand-nasihatlariga qulq solishi bilan yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi, ko‘p bolalarning havasini keltiradigan ish qiladi.

Qaroqchilar azaldan yomon odamlar. Ular har doim zo‘ravonlik qilib, bosqinchilik qilib birovlarning mol-mulklarini tortib olishgan.

“Rostgo‘y bola”da ota karvon bilan yo‘lga chiqqan o‘g‘lining qo‘liga qirq tanga oltin berib:

- O‘g‘lim, hecham yolg‘on gapirma, halol bo‘lgin, - deb nasihat qilibdi.

Karvon yo‘lda qaroqchilarga duch keladi. Qaroqchilar noinsoflik, bosqinchilik bilan hammani talaydi, mol-mulkini tortib oladi. Ammo bolaga mutlaqo e’tibor bermaydilar. Ota nasihatini olgan bola to‘g‘ri so‘zligi bilan qaroqchi, bosqinchi, yo‘lto‘sarlikda nom chiqargan bir necha muttahamni tarbiyalaydi, ularni halollig-u to‘g‘ri so‘zligi bilan mag‘lub qiladi:

Savdogarlar yo‘l yurishsa ham mo‘l yurishibdi, bir joyga yetib borishganda ularga qaroqchilar hujum qilishibdi. Qaroqchilar o‘zaro maslahatlashib “manabu yalangoyoqqa u-bu narsa bersakmikan” deyishibdi.

Qaroqchilardan biri bolani mashara qilib so‘rabdi:

- Ey, yalangoyoq, sendan nimani ham olish mumkin?

- Menda qirqta oltin tanga bor, - deb javob beribdi bola.

- Senda qirqta oltin tanga nima qilsin? – deyishibdi qaroqchilar kulib.

Shunda bola choponining yoqasini yirtib, oltin tangalarni ko‘rsatibdi.

- Nega bularni bizga ko‘rsatding? – deb so‘rashibdi qaroqchilar.

- Biz senga pul bermoqchi edik, endi bo‘lsa buni ham olib qo‘yamiz.

- Hech qisi yo‘q, otam halol bo‘l, yolg‘on gapirma, deb o‘rgatgan, - deb javob beribdi bola.

Bundan hayron bo‘lgan qaroqchilar savdogarlarga mol-mulklarini, pullarini qaytarib berib, halol mehnat qilish uchun qaroqchilikdan voz kechishibdi.

“Sholg‘om” (rus xalq ertagi) bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o‘rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo ma’no va mazmuni, asarning tarbiyaviy ahamiyati kutilganidan ham ziyoda.

Ertak juda jo‘n. Boboning sholg‘om ekishi va bo‘liq sholg‘omni ko‘plashib yilib olishi zikr etiladi. Ertakda ortiqcha so‘z yo‘q, qahramon yo‘q. Hammasi risoladagidek. Ammo “Sholg‘om”da kichkintoylar bilib, qulq solib o‘sadigan jihatlari ko‘p. Birinchidan, boboning mehnatkashligi yaqqol ko‘zga tashlanib turadi. Moboda bobo sholg‘omni yerga ekib tek qo‘yib qo‘yanida u mutlaqo

kattakon bo‘lib o‘sмаган bo‘лар edi. Boboning o‘yi-xayoli sholg‘омда. Kechasiyu, kunduzi sholg‘омга ishlov beradi, peshona teri to‘kib ko‘p mehnat qiladi. Demak, ertakda bolani mehnatkash bo‘lishga, xuddi shu bobo kabi dalada ishslashga chaqiriladi.

Ikkinchidan, bola beshikdan boshlab ahil, do‘st bo‘lib o‘sishi kerak. Kimki do‘stlar bilan, jamoa bilan hamfikr, hamkor bo‘lib o‘ssa o‘ziga ham, o‘zgalarga ham yaxshi.

Yana ertakka murojaat qiladigan bo‘lsak. O‘sha bo‘lig‘, kattakon sholg‘омни yerdan tortib, sug‘irib olish masalasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlarning bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishlari bolalarni xursand qiladi. Ularda shunday qilib kuch-birlikda tushunchasi paydo qilinadi.

Ertakning uchinchi jihatи maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning orzuniyati bo‘lmish tabiatni sevish, jonivorlarni asrash, avaylash o‘ziga xos o‘rinda turadi. Kichikntoylar kuchuk, mushuk, hatto, sichqonni ham boqish, asrab-avaylash lozim ekanligini bu ertak orqali bilib oladilar.

Xuddi bobo singari mehnatkash bo‘lish, kuch birlikda tushunchasini dilga jo qilib kamol topish, ayniqsa, ertak tinglovchining dil to‘ridan joy olishi ertakning tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o‘rtasidagi o‘zaro ahillik va do‘stlik kabi xislatlarni bilishni istashadi. Hayvonot olamida ham do‘stga mehribonchilik qilish, bir-biriga g‘amxo‘r bo‘lish, yordam qo‘lini cho‘zish bor ekanligi “Arslon bilan it”, “Tuyaqush bilan qoplon”, “Echki, qo‘y va bo‘rilar” kabi ertaklarda beriladi. “Tuyaqush bilan qoplon”ga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu ertakda xuddi odamlar orasida bo‘lganidek hayvonlar o‘rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga ofat tushganda yurakdan, samimiyo ko‘maklashish g‘oyasi yotadi.

Qoplanning boshiga musibat tushdi. Tomog‘iga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush qoplonga yordamga kelib:

- Osmonga qarab og‘zingni ochib tur, men suyakni olib qo‘yay, - debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og‘zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug‘ini qoplonning og‘ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug‘irib tashlabdi.

Qoplonning ko‘zлari ravshan bo‘lib, o‘limdan qutilibdi.

Bir oz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

- Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi kel ikkalamiz do‘st bo‘lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, - debdi.

Tuyaqushga bu gap ma’qul bo‘libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do‘st bo‘libdilar.

Xalqda, - o‘zga bilan do‘st bo‘ldingmi, bir umrga bo‘l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko‘rsatma, - degan gap bor. Tuyaqush bu yo‘ldan bormaydi. Oradan ko‘p vaqt o‘tadi. Kunlardan bir kun u qoplanni sinamoqchi bo‘lib jo‘rttaga:

- Voy dod, o‘lyapman, qoplon meni qutqar! – deya bor ovoz bilan qoplanni yordamga chaqiradi.

Qoplon chin so‘zli, do‘stga sadoqatli, g‘amxo‘r va mehribon bo‘lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga “shox, butoqlar orasidan ustidagi junlari yulinib, harsillab yetib kelibdi”. Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko‘rib hayron bo‘ladi. Tuyaqushning surbetlik bilan “ko‘rmaganimga ancha vaqt bo‘ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi deb, sinab ko‘rmoqchi edim”, degan gapidan qattiq ranjiydi, dili og‘riydi, do‘stidan ko‘ngli qoladi.

Do‘stni aldagani o‘zini aldagani bo‘ladi. Sen birovni bir marta aldadgingmi, tamom u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuyaqushda ham xuddi shunday bo‘ladi. Boshqa kuni bo‘ri uni ushlab yeb qo‘ymoqchi bo‘lib turganda u har qancha baqirib chaqirmsasin, qoplon uning ovozini eshitsa ham do‘stim jo‘rttaga dodlayapdi, deb o‘ylaydi va uning oldiga kelmaydi. Tuyaqush bo‘riga yem bo‘ladi. Kaptar azaldan inson bilan yaqin yashagan, insondan panoh izlagan, insonga ko‘mak bergen. Kaptar qadimda bir yurtdan ikkinchi yurtga, bir odamdan ikkinchi odamga maktublar olib borib berib aloqachilik vazifasini ham o‘tagani ma’lum. “Kaptar sovg‘asi” (tamil xalq ertagi)da inson va kaptar taqdiri haqida gap boradi.

Kijavanning ahvoli og‘ir, kimsasiz o‘rmonda bir parcha nonga muhtoj bo‘lib hayot kechiradi. Uning qushlar, hayvonlarning tilini bilishi, ular bilan xuddi insonlar bilan gaplashgandek suhbat qurishi mактабгача tarbiya yoshidagi bolalarga xush yoqadi. Kichkintoylarning ham o‘sha Kijavan kabi qushlar bilan, hayvonlar bilan suhbat qurgilari keladi. Kijavan sog‘lom, to‘q, tetik jonivor, qushlar bilan gaplashsa xo‘p yayrab xursand bo‘ladi. Ba’zi hollarda och, zaiflarning yurak dardlarini tinglab, ularga qo‘silib aziyat chekishi, ko‘z yoshi to‘kishi bolalarning qalblariga yaxshilik urug‘ini sochadi, ular ham xuddi Kijavan kabi bo‘lishga xavasmand bo‘ladilar. Kijavanning majruh kaptarga g‘amxo‘rlik qilishi kichiktoylarga quvonch ulationdi:

Bir kuni Kijavan juda qattiq och qolibdi. Biror narsa tamaddi qilay desa, hech vaqosi yo‘q. U o‘ylab-o‘ylab, oxiri tayoq olib, o‘rmonga jo‘nabdi. O‘rmonni aylanib-aylanib, u yerda hech narsa topolmay, uyiga qaytibdi. Yo‘lda ketayotib:

- Menga yordam ber, - degan zaif bir tovushni eshitib qolibdi. Kijavan bunday qarasa, u yerda bir kaptar yiqlib yotgan emish.

- Men ucholmayman, qutqargin, - deb yalinibdi u Kijavanga.

Kijavanning bechora kaptarga rahmi kelibdi. Uni yerdan avaylab ko‘tarib olib, bag‘riga bosganicha, yo‘lida davom etibdi. Kapasiga kelib, qushni ehtiyyotlik bilan yumshoq o‘ringa yotqizibdi.

- Tuzalib ketguningcha menikida yashaysan. Hech narsadan qo‘rqmagan, seni xafa qilishlariga yo‘l qo‘ymayman. Qo‘limdan kelganicha senga yordam beraman. Lekin hozircha senga ovqat beray desam, uyda yeydigan hech vaqo yo‘q, - debdi xafa bo‘lib Kijavan.

- Qayg‘urma, - debdi kaptar uni tinchlantirib, - o‘rmonda mango daraxti bor. Daraxt kavagining ichida guruch bor, borib ana shu guruchni olib kelgin.

Daraxt kavagining ichida guruch bilan birga oltin, kumush, olmos, dur va boshqa qimmatbaho toshlar yog‘du sochib yotgan bo‘ladi. Kijavan o‘sha yerdan bir siqim guruchni oladi, xolos. “Bu toshlarni nima qillardim, axir o‘zimni bezatish niyatim yo‘q-ku?” - deb ularga tegmaydi. Guruchni majruh kaptarga yedirishidan kitobxon xursand bo‘ladi. Saxiy, qo‘li ochiq, ko‘ngli to‘q Kijavanga nisbatan

bolalarning mehr-muhabbatlari oshadi. Kijavanga kaptarning uzuk sovg‘a qilishi, uzuk oddiy emas, balki sehrli ekanligi, Kijavan nimaiki so‘rasa uzuk uning istagini muhayyo qilishi ertak tinglovchini qoyil qoldiradi. Ularda yaxshilikka yaxshilik qaytar ekan-da, degan fikr paydo bo‘ladi.

Qo‘li ochiq bo‘lish, saxiylik qilish, do‘stga sodiqlik namunasini ko‘rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. “Tulki bilan turna” ertagiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu holning butunlay teskarisini ko‘ramiz. Dunyoda tulki zotidek mug‘ombir, pismiq, aldamchi, riyokor bo‘lmasa kerak. Ko‘p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko‘maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko‘rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug‘ombir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib:

- Albatta kelgin, jonginam, albatta azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman!
– debdi.

Ba’zan yangi do‘stning fe’l-atvori qanday ekanligini o‘zi yaxshi bilmay yurakdag'i borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamga meni mehmon qilar ekan-da, degan o‘y-xayol bilan uning uyiga mehmonga keladi. Va tulki shirguruch pishirib, turnaning oldiga taqsimchada qo‘yadi. Uzun tumshug‘i bilan taqsimchaga taq-tuq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o‘zi yeb bo‘ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki tulki o‘zi pishirgan taomni o‘zi yeb, yana xushomadgo‘ylik qilib, - Aybga qo’shmaysan-da, jon do‘stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! deb surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g‘azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko‘z, aldamchi bo‘lmashlikka da’vat etadi.

Ertakda turnaning ham bo‘sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo‘ndiga o‘zi tayyorlagan ovqatni qo‘yib, uni bir zumdayoq uzun tumshug‘i bilan o‘zi yeb qo‘yishi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovga

nima qilsang, senga ham o‘sha qilganing albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil qiladi.

Xullas, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o‘zлari tinglagan ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilib o‘saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Avval ta’kidlab o‘tganimizdek, bu davr bolalari maktabga boradigan, o‘zлari mustaqil ravishda ozmi-ko’pmi kitoblar o‘qiydigan darajada bo‘ladilar. Bu davr bolalariga o‘qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko‘p qismini ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o‘qish haqida bo’lishi talab etiladi. “Zumrad bilan Qimmat”, “Oltin tarvuz”, “Dehqon bilan ayiq”, “Non va tilla” (arab xalq ertagi), “Haqqush” (tojik xalq ertagi), “Danak” (qirg’iz xalq ertagi), “Qizg‘anchiq Pak” (koreys xalq ertagi), “Kuch va topqirlik” (latish xalq ertagi), “O‘tinchi yigit”, “Bo‘ri bilan echki” singari ertaklar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o‘qiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko‘proq ig‘vo, g‘iybat, munofiqlikdan yiroq bo‘lgan ertaklar yoqadi. Negaki, chin, mukammal tarbiyali bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko‘zi bilan qaramasligini, rostgo‘y bo‘lishini kitobxonlar avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, o‘zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so‘zli va xushmuomala bo‘ladi. Va’dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Ig‘vo, g‘iybat munofiqlikdan o‘zini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni o‘zidan rozi qilishga sa’y-harakat qiladi. Qarindosh-urug‘laridan aloqasini uzmaydi, ularga mehr-oqibatli bo‘ladi. Yomon yo‘llardan, yaramas ishlardan, nojo‘ya harakatlardan o‘zini saqlaydi. Mana shularga o‘xshash go‘zal xislatli bolalarni el sevadi, e’zozlaydi. “Zumrad bilan Qimmat” ertagidagi Zumrad xuddi shunday hislatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e'zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumraddan qancha ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqli, mehnatsevar bo'lishsa arziydi. Qarang, - yo'lda lolalar, rang-barang gullar uni ko'rib boshlarini egib, unga salom berar ekan. Zumrad maysalar ustida o'tirib dam olganida, gullar uni olqishlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berar ekan. Xo'sh, bunday maqtov, bunday e'zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar bo'lish uchun esa, tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o'git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o'shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boyli-gu shon-sharafga, hurmatga muyassar bo'lishi mumkin.

Zumrad aslida kim? U bir o'gay ona qo'lida so'kish, qarg'ish eshitib bir burda nonga muxtoj bo'lib yurgan qizcha. Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqli. Uni bir ko'rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko'rsam, suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko'radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu, o'tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hammasiga muloyim boqib, qo'li bilan silab-siypalab erkalaydi. Bundan gullar, o't-o'lanlar, bulbullar quvonib, unga qo'shiqlar aytib berishadi.

Ammo shu gullar kampirning arzandasini sevmas, uni erkalamas ekanlar, bu qiz gullarga ozor berar, ularni yulib tashlar, tepkilar ekan, lolalar, gullar Qimmatning kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib olarkanlar. Yovuz kampir bundan g'azablanar ekan va buni Zumraddan, ko'rар ekan. Bir kuni kampirning niyati buzilibdi, u Zumraddan qutulmoqchi bo'libdi, cholni chaqirib olib, unga dag'dag'a qilibdi. "Qizingni o'rmonga olib borib adashtirib kelmasang, men sen bilan turmayman!" - debdi.

Ota nochor. U o'ta kampirga itoatkor. Negaki, kampir uni so'kib, haqorat qilib yuragini olib qo'ygan, o'ziga itoatkor qilib olgan. Chol Zumradni aldab, qorong'i, shovqinli, qo'rinchli o'rmonda adashtirib keladi. O'rmonda yolg'iz zor qaqshab qolgan qizchaga gullar shu'la sochib, uning yo'lini nurafshon qilib turadi. Zumrad sehrgar huzuriga kirar ekan unga egilib salom beradi, boshidan kechirgan

voqealarni bir-bir bayon qiladi. Qushchalarining Zumradni maqtab sayrashlari kampir qalbini shodlikka to‘ldiradi.

Zumrad mehnat bolasi. Mehnat qilgan elda aziz, deganlaridek, uning yelib-yugurib ishlashi kampirga xush yoqadi. “Oppoq qizim, shirin qizim, do‘mbog‘im, munchog‘im!” - deya uni erkelaydi, peshonasidan o‘pib, sochini silaydi.

Zumrad halol-pokligi, shirin so‘zligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni e’zozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boylik bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

Mehnatkash xalq o‘z farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat bo‘lishini orzu qilgan. Lekin Qimmat kabi erka, tanti, ishyoqmaslarni yomon ko‘rishgan. Qimmat obrazi har tomonlama hech narsada yo‘q, ishlamay tishlashga o‘rganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va ayniqsa, ertaklarda o‘zidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni e’zozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tug‘iladi. Xo‘s, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yo‘q.

Mana, ota Qimmatni ham kimsasiz o‘rmonda adashtirib tashlab ketdi. Sehrgarnikida yashar ekan unga onasi birorta ham shirin so‘z o‘rgatmaganligi, mehnat qilish nimaligini bilmaganligi sababli kampirga qo‘pol-qo‘rs muomalada bo‘ladi. Tekin tomoqligi unga qattiq pand beradi. Sehrgar qizni sevmaydi, ertak ham aytib bermaydi, kitob va qo‘g’irchoqlar ham hadya qilmaydi.

Ertakda sehrgar kampir juda muloyim, haqiqiy onalarga xos fazilatga ega. Mana, uning Qimmatga murojaatini olib ko‘raylik:

- Tomdan o‘tin olib tush, qizim! Qizning javobini eshititing:
- O‘zingiz olib tusha qoling, malayingiz yo‘q!

Bu o‘zbekona gap emas, tarbiyasizlik, odobsizlikning oliy namunasi, xolos.

Xalqqa bunday o‘zboshimcha qizu farzandiga to‘g‘ri tarbiya bera olmagan onaning keragi yo‘q, degan gap yuradi. Shuning uchun har ikkalasi ham o‘limga

mahkum – ajdar yutib yuboradi. Bu xolga xalq aslo achinmaydi, aksincha, to‘g’ri bo‘libdi, deb mamnun bo‘ladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun o‘zlarini o‘nglab olishga, mehnatni sevishga, ko‘proq dars qilishga, kitob o‘qishga intiladigan bo‘ladilar. Axir Qimmat ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli uni juda ko‘p narsalar xush ko‘rmaydi. Hatto, uning yurish-turishi, xatti-harakati, kuchugu sehrgar kampirlarga ham ma’qul bo‘lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo‘rs-qo‘polligi o‘zining boshiga yetadi.

O‘tmishda bir donishmand o‘g’lini kelajakda sog‘lom, jasoratli, bo‘lishini istab ko‘p yaxshi ezgu-tilaklar bildirgan ekan:

- Aziz o‘g‘lim, dunyoda odam yenga olmagan narsa bo‘lmaydi, shuning uchun aslo qo‘rqma, o‘zingga berilgan quvvat va g‘ayratlarining sarf qilib, olg‘a intil. Baxt va saodat osmondan tushadi yoki kutilmagan holda qo‘qqisdan vujudga chiqadi, deb o‘ylama. Shu o‘yga borsang, dunyoning nodon odamlaridan biri hisoblanasan. So‘zimga diqqat bilan qulq sol, baxtim yo‘q, deb zorlanuvchilar qatoridan joy olma. G‘ayrat qilsang, muroding hosil bo‘ladi. Inson o‘z saodat yozmishini o‘zi vujudga chiqaradi. O‘zingni tuban darajaga tushirma. Ehtimol ba’zi ishlaring tilagingcha muvaffaqiyatli bo‘lib chiqmasligi mumkin, lekin sen bunga qayg‘ulanib, noumid bo‘lma, g‘ayrat va jasoratingdan ajralma. Zohirda og‘ir, mashaqqatli bo‘lib ko‘ringan narsadan haqiqatda ko‘p muhim va xayrli natija hosil bo‘lishi mumkin.

Ahamiyatsiz narsalarga, moddiy bezaklarga ko‘p aldanma, taraqqiy etishga, faol, kamol egasi bo‘lishga intil. Ko‘zingni och, atrofga qara. Zamonning ulug‘ olimi-yu, fozillarining tarjimai hollarini, umuman insonlarning qadimgi va yangi tarixini diqqat bilan ko‘zdan kechir. Bular seni zavq-shavq, fazl, kamol hosil etishga yo‘naltiradilar, hayotiy yo‘lingda haqiqiy rahbaring bo‘ladilar.

O‘zbek xalq ertaklaridan biri “O‘tinchi yigit va sher”da qahramon o‘sha donishmand orzu qilganidek bo‘lganligi uchun kichik maktab yoshidagi bolalarda bu ertakka qiziqish katta. Yigit birinchidan, mehnatkash; ikkinchidan, qo‘rqmas, dovyurak; uchinchidan, ishbilarmon va tadbirkor.

Voqea oddiy va sodda. O‘tinchi dalada o‘tin terib yurganda uning oldiga bahaybat sher kelib sendan kuchliman, jasoratliman deb unga do‘q qiladi. O‘tinchi ham o‘ziga pishiq va puxta. Sher yigitni kurashga, bellashishga chaqiradi. Ammo inson tadbirkor – kuchimning yarmi uyda qolib ketibdi, sen shu yerda turib tur, men uni uydan olib kelaman deya hiyla ishlatadi, tadbirkorlik qiladi:

- Sen qochib ketma! – debdi. Sher unga:
- Yo‘q, qochmayman, sherning gapi bir, - debdi. Yigit:
- Yo‘q, senga ishonmayman, seni bog‘lab ketaman, - debdi.

Sher: “Bog“layqol!” deb o‘zini bog‘latibdi. Yigit sherni mahkam bog‘labdi. Toldan yaxshi bir tayoq qilib olib kelib gursillatib sherni ura boshlabdi.

Sherning: “Jon odamzod, meni urmang, endi odamzodga yo‘liqmayman!” deb yalinganiga ham qaramay uni uraveribdi.

O‘tinchining bunday ishi yosh kitobxonni mudom qo‘rqmas, sheryurak bo‘lishga chorlayveradi.

Bu yoshdagi bolalar dov-daraxtlar ekish, uni parvarish qilishda kattalarga dastyor-ko‘makchi. Ko‘pincha o‘zлari ham bog‘bonchilik ishlariga berilib ketishadi. “Danak” ertagidagi Bahromning bir dona danakni yerga ekib, uni ko‘kartirishi, u mevali daraxtga aylangunicha parvarish qilishi yosh kitobxonlarda Bahromdek bog‘bon bo‘lishga havaslarini keltiradi.

Bahromning danagi daraxtga aylanib, meva bera boshlagach, alvasti bolani yeb, daraxtga ega bo‘lib olish niyatida uni qopga solib uyiga olib ketibdi. Bahrom qo‘rqmas, dovyurak bo‘lganligi uchun o‘zi omon qoladi, el-yurt mevasidan yeb turgan daraxtini ham saqlab qoladi.

Alvasti hovlisiga yetib kelibdi-da, qopini supaga qo‘yibdi, qozonga yog‘vsolib, olov yoqibdi.

Bahrom qopni amallab teshib, oq terakning tepasiga chiqib olibdi. Alvasti kelib ko‘rsa, bola yo‘q.

- Bolaginam, qayerga ketding? – deb so‘rabdi u.
- Men bu yerdaman! - Bahrom terakning ustidan ovoz beribdi.
- Bolajonim, u yerga qanday chiqding?

- Temir kurakni olovda qizdirib, ustiga o‘tirdim. Kurak yuqoriga uchdi, qarasam, daraxt tepasida turibman, - debdi Bahrom.

Kampir Bahrom aytganidek qilgan ekan, kuyib qolibdi.

Bahrom shunday qilib, o‘zini ham, daraxtni ham alvastidan qutqarib qolibdi.

Mehnatkash xalq becharaxollik bilan hayot kechirgan, ko‘pincha ochlik, yupinlik ularning bir umr xamrohi bo‘lgan. Uzun tunlari bir-birlarini ovutish, ko‘ngillarini ko‘tarish maqsadida ertaklar aytishgan. O‘zlari to‘qigan ertaklar zamirida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko‘rish, baxtiyor bo‘lish va boshqa ko‘pgina g‘oyalar yotadi.

O‘rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo‘lib, behisob boylik bilan el-yurtni, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezgu tilagi bo‘lib kelganligi hech kimga sir emas. ”Oltin tarvuz” ertagi xuddi shunday o‘y-xayol, oliv istak bilan to‘qilgandir.

”Oltin tarvuz” yosh kitobxonni ko‘p narsaga o‘rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo‘lish – chunki dehqon o‘z yeriga qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu, darrandaga g‘amxo‘rlik qilish, negaki dehqon majruh, laylakni oyog‘iga taxtakach bog‘lab, davolaydi. Uchinchidan, ochko‘z bo‘lmaslik - dehqonning uyda eydigan hech vaqosi yo‘q. Laylakni so‘yib eyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi.

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, o’tgan zamonda bir kambag‘al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon shu yerda kecha-kunduz tinmay mehnat qilib kun ko‘rar ekan. Bahor kelib qolibdi. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo‘lib yaqinidagi katta soyning bo‘yida salqinlab o‘tirsa, osmonda uchib kelayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. Dehqon qarasa: laylakning qanoti siniq ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxtakach bog‘lab, bir qancha vaqt uni boqibdi. Laylak sog‘ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag‘ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo‘laman, degan xayol uning o‘yiga ham kelmagan. Laylakning tashlab ketgan tarvuz

urug‘ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu – oltin degan tushunchaning o‘zi unda bo’limgan.

Dehqon ochko‘z emas, bir parcha nonni ham o‘zgalar bilan, qo‘ni-qo‘shni, o‘ziga o‘xshagan kambag‘allar bilan baham ko‘radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdon pishishini, etilishini kutgan dehqonning “yaqin qarindoshlarini, oshna-og‘aynilarini ham mehmonga chaqirishi” va tarvuz so‘yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o‘zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og‘aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo‘yib ikkinchisini so‘ymoqchi bo‘libdi, pichoq o‘tmabdi, uchinchisi ham shunday bo‘libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo‘lishibdi. Yerga bir urib yorib qarasalar, ichi to‘la tilla emish. Qolgan ikkitasini ham yorib ko‘rishibdi. Ularning ham ichi tilla emish. Kambag‘al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ularshibdi, ular ham xursand bo‘lib, uy-uylariga tarqabdilar. Uch tup tarvuzning har biri o‘ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig‘ib olibdi. Shunday qilib kambag‘al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq behisob boylikka ega bo‘lgan o‘z ertagida voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofdagilarni, kambag‘allarni boyib ketganlarni ko‘rolmovchilarni hech bo‘lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch hayotlari-yu, ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing‘ir ishlarga ham qo‘l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo‘shni – xasis boy obrazini to‘qigan.

Dehqon oyog‘i sinib to‘dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog‘iga taxtakach bog‘lab tuzatgan va laylakning in’omi bilan behisob boylikka ega bo‘lgan bo‘lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog‘ laylakning oyog‘ini sindirib, davolaydi. Bu ham tarvuzning urug‘ini boy dalasiga tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovoq ari chiqib, ko‘pchilikni chaqadi. Boyning halok bo‘lishi yosh kitobxonni unga nisbatan achinish hissini uyg‘otmaydi. Aksincha, tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga

behisob boylikka erishmoq uchun laylakning oyog‘ini sindirganligi sababli bu ish to‘g‘ri bo‘ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O‘rta va katta yoshdagi bolalarga o‘qish uchun tavsiya etiladigan ertaklar

Maktabgacha tarbiya va kichik mактаб yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar yuqorida ko‘rib o‘tганимиздек hajm jihatidan kichkina, mazmuni sodda bo‘lishidan tashqari rasm va bo‘yoqlar bilan boy bo‘lishini ham ta’kidlab o‘tgan edik. Bu ikki guruh kitobxonligidagi ertaklar vositasida kichkintoylarga tabiat, ona-Vatan, hayvonot olami haqida to‘g‘ri so‘zli, odobli bo‘lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e’zozlash singari masalalar ularning ong-tushunchalariga yetkazilishini eslatib o‘tmasak ham bo‘ladi.

Endilikda bu davr bolalariga o‘qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning katta-ko‘pchiligi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo‘lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat bo‘ladi. “Pahlavon Rustam”, “Birlashgan o‘zar”, “Uch og‘a-ini botirlar”, “Egri bilan To‘g‘ri”, “Ona yer farzandi”, “Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo‘lgani” (turk xalq ertagi), “Ilon terisini yopingan pahlavon” (no‘g‘ay xalq ertagi), “Donishmand qiz” (xitoy xalq ertagi), “Qadrdon uyingning mixi” (shved xalq ertagi), “Chollar, ho‘kizlar, bo‘rka va pop” (gruzin xalq ertagi) singari ertaklarni o‘qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-boblarimizdan qolgan ibratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o‘ziga bog‘liq. U nechog‘li to‘g‘ri so‘zli, aqli, tadbirli, pok ko‘ngilli bo‘lsa; do‘stga, vatanga xiyonat qilmasa; yolg‘on gapirmasa; topshirilgan ishni va’da qilgan kunida bajarib va’dasiga vafo qilsa bunday zotni el yurakdan yaxshi ko‘radi.

Kimki zolim va takabbur bo‘lsa, bir kuni buning jazosini tortadi. G‘arib, bechoraning ko‘nglini og‘ritmasa, dangasalik qilmay mehnat qilsa, katta davlat va qudratga ega bo‘ladi. Beva-bechoralarga rahm-shafqat qilmaganlar yo‘qchilik, kambag’allik o‘tida qovuriladilar. Ertaklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo‘lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo‘lgan, o‘sirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, rioyat va xizmat qilish – bo‘ynimizdagи sharaflı burchdir. Bu sharaflı burchni ado qilib, ota-onalı olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo‘lib yashaydi. Buning yorqin namunasini “Uch og‘a-ini botirlar” ertagida ko‘rish mumkin. Ertakda ota uzoqni ko‘zlab ish ko‘radiganlardan. O‘g‘illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o‘g‘illari ota izidan komil insonlar bo‘lib kamol topadilar. Ota duosi, o‘git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun ular hayotda kam bo‘lmaydilar.

Uch zabardast o‘g‘il. Uchchovlarining qo‘llari ko‘ksida, otaga ta’zimda. Aql, kuch-jasoratda tengi yo‘q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradi. Negaki, ta’lim va tarbiya shunday bo‘lgan. Ota birinchidan, kambag‘al, ikkinchidan, botir-pahlavon o‘g‘illarini ko‘zining tirikligida hayotda o‘z yo‘llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyalı va halol-pokligi o‘zga odamlar bilan do‘stlashganda; ko‘pincha safarga chiqqanda; mard-pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o‘y bilan farzandlarini uzoq safarga jo‘natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo‘qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o‘qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo‘lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko‘ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytadigan so‘zi - nasihatni bir jumlagina. Lekin uning ma’nosi, ta’siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo‘limlarga ajratib o‘rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-onalı o‘z farzandi olamga kelishi bilan unga yaxshi, o‘ziga munosib ism qo‘yib, to‘y-tomoshasini o‘tkazib, o‘qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

- O‘g‘illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o‘zimdan keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar, deb sizlarni o‘qitdim. Yaxshi ot qo‘ydim. To‘y qildim. Voyaga yetkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo‘limida bola tarbiyasi haqida so‘z boradi. Bolani chinakamiga sog‘lom, tetik, kuch-quvvatli qilib o‘stirish, shuningdek, jismoniy tarbiya bilan oshno qilib voyagay etkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko‘nikmalariga e’tibor berish yosh bo‘g‘in kamolotida muhim o‘rinda turishi zikr etiladi:

- Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog‘lom vujudli qilib tarbiyaladim - quvvatli bo‘ldingizlar. Ikkinchidan, yarog‘ bilan tanishtirdim - yarog‘ ishlatishga usta bo‘ldingizlar. Uchinchidan, qo‘rquitmay o‘stirdim - qo‘rqoq bo‘lmay, botir bo‘ldingizlar.

Nasihatning uchinchi bo‘limi juda muhim. Unda to‘g‘ri, halol, pok insonlar bo‘lish, o‘zgalar mol-mulkiga ko‘z olaytirmaslik, kamtarin bo‘lish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

- Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslariningizdan chiqarmanglar. To‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz. Maqtanchoq bo‘lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasa bo‘lmang – baxtsiz bo‘lmaysiz.

“Uch og‘a-ini botirlar” ertagini qahramonlari mehribon, o‘z vaqtida qattiq qo‘l, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yo‘lda o‘zlariga duch kelgan barcha to‘siq va g‘ovlardan g‘olib chiqadilar. O‘zlarining botir va dovyurakliklari bilan el-yurtni lol qoldirib, baxtiyor bo‘ladilar.

Hayotda kimki yaxshi ishga qo‘l ursa, yaxshi narsalarga ega bo‘ladi, kimki yomonlik qilsa, yomon ko‘rinib, el nazaridan qoladi. Har bir bola dunyoda olim va fozil bo‘lishga, o‘zini soflik va to‘g‘rilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishga harakat qilishi shart. Ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga, ilm o‘rganishga intilgan, to‘g‘ri so‘z va sofdil inson doimo el-yurtning olqishiga muyassar bo‘lgan.

Yoshlar kelajakda yaxshi xulq egasi, ezgu niyat va go‘zal fazilatlar sohibi bo‘lishlari uchun nima qilishlari lozim? Buning uchun yaxshi ishlar yo‘lida hech qanday qiyinchiliklardan qo‘rmasliklari, ota-onalari va tarbiyachilarining o‘gitlariga amal qilishlari, vaqtini faqat foydali ishlarga sarf qilishlari butun kuchg‘ayratlarini ilm o‘rganishga qaratishlari kerak. Ha, bolalar uchun hayotda eng buyuk va sharaflı bir yo‘l bor. Bu yo‘ldan aslo chiqmaslik va adashmaslik kerak. Bu yo‘l insoniylik yo‘lidir. Bu yo‘lga amal qilgan kishi hamisha baxtu saodat sohibi bo‘ladi, bu yo‘l odamlarga ma’naviy kuch-quvvat beradi, kishini to‘g‘ri yo‘ldan chiqarmaydi. Shuningdek, xalqiga va qarindosh-urug‘lariga qo‘lidan kelgan barcha yaxshilikni qilish, ularning hurmatini joyiga qo‘yish ham kishining insoniylik burchidir.

“Egri va To‘g‘ri” ertagi bu fikrimizning dalilidir. To‘g‘riboy, halol, pok, yaxshi niyatli inson. U ro‘zg‘or tebratishda qiyalgan. Tirikchilikni o‘nglash uchun mardikorchilik qilishga majbur bo‘lgan. Ana shunday o‘y bilan shaharga otlangan. Bisotida bitta oti bor, xolos.

To‘g‘riboyning o‘zi halol-pok bo‘lganligi, birovlarni aldash, ularga riyokorlik, ko‘rsatishdek yomon niyat o‘y-xayolida bo‘lmanligi uchun yo‘lda Egriboy bilan xamroh bo‘lib qoladi. Xalqda, - samimiyat va sadoqatga asoslangan do‘slik hamisha, har yerda va har qanday sharoitda ishonchli bo‘ladi, zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo‘lgan do‘slik esa bunday bo‘lmaydi. U daryo kabi goh toshib, atrofni bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi, - deganlaridek bular o‘rtasidagi do‘slik ham uzoqqa bormaydi. To‘g‘riboy – sherigim charchadi. Otni navbat bilan minaylik. Bo‘lmasa bu do‘slikdan emas, deb otni Egriboyga berishi bilanoq Egriboy otni minib qochadi. Qarang, donolar oltinning sofligini o‘tda, hayvonning kuchini og‘ir yuk ortilganda, insonning to‘g‘riligini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo‘ladi, deb bekorga aytmagan ekanlar. Egriboy egrilagini qilib do‘siga sadoqatsizligini ko‘rsatdi.

To‘g‘riboy yo‘lda ko‘p adashadi, o‘rmonga kirib qoladi va bir eski tandir ichiga kirib tunaydi. Kechasi o‘rmon yirtqichlari arslonshoh boshchiligidida tandir atrofiga to‘planishib, bir-birlariga maqtanishadi:

Tulki doston boshlabdi:

- Og‘aynilar, men sizlarga aytsam, o‘n yil bo‘ldiki, o‘rmon yoqasidagi g‘orda yashayman. O‘n yildan beri davlat yig‘aman. Mendagi asbob-uskuna, mol-dunyo hech kimda yo‘q.

Navbat chiya bo‘riga kelibdi:

- O‘rmonga tutashgan katta tepalik ostida yashayman. U yerda bir sichqonim bor, har kuni tush payti inidan chiqadi, uning qirq bitta tillasi bor, shuni o‘ynagani o‘ynagan. Tillani o‘ynab-o‘ynab yana iniga olib kirib ketadi.

Ayiq uning so‘zini bo‘libdi:

- Bu ham uncha qiziq emas. O‘rmonda bir tup sadaqayrag‘och bor. Qayrag‘ochning pastida ikkita shoxchasi bor. Shoxlardagi barglar bir qancha kasalga davo. Uni ezib ichilsa, har qanday jonivor o‘sha zamonoq dard ko‘rmaganday bo‘lib ketadi. Men bolalarimni shu bilan davolayman.

Uning orqasidan bo‘ri kulib yuboribdi:

- Og‘aynilar, bizning ham qiziq hikoyamiz bor, - deb gap boshlabdi u, o‘rmon yoqasida o‘ng ming qo‘y boqiladi. Har kuni ikkita bo‘rdoqini yeyman, meni ushslash uchun cho‘ponlar qopqon qo‘yishadi, tuzoq solishadi, ammo pisand qilmayman. Lekin qirda Kimsan chol degan dehqonning bir kuchugi bor. Shu kuchukni cho‘ponlar sotib olishsa bormi, - mening sho‘rim quriydi. Yo‘lbars unga qo‘shimcha qilibdi:

- Rost aytasan. Qo‘ylarga o‘xshab o‘n ming yilqi ham o‘rmon atrofida o‘tlab yuribdi. Men har kuni o‘shlarning birovini yeyman. Ular orasida bir ayg‘iri bor. Kimki o‘shani minsan va bir qo‘liga qildan eshilgan kamon, bir qo‘liga uzun gavron olib, meni quvsan, darrov tutadi, kamonni bo‘ynimga solib, gavron bilan ursa bormi, bir umr yilqilar oldiga yo‘lamas edim.

Tadbirkorlik, aql bilan ish ko‘rgan To‘g‘ribboy bu suhbatda eshitganlarini amalga oshiradi. Hatto, yetti yil bemor yotgan shoh qizini davolab, malikaga uylanadi. U umr bo‘yi ishlab, mehnat qilib, peshona teri to‘kib tirikchilik o‘tkazganligi sababli podshoning in’omidan voz kechadi:

- Menga beklik to‘g‘ri kelmaydi. Men sodda va to‘g‘ri odamman. O‘rmon yoqasidagi tepalikdan bir uy qurishga ruxsat bersangiz bo‘lgani. O‘sha yerda dehqonchilik qilib, kun o‘tkazaman, - deb javob beribdi.

Tog‘ tog‘ bilan uchrashmaydi, odam-odam bilan uchrashadi, deganlaridek To‘g‘riboy o‘rmon yoqasidan o‘ziga imorat qurib, shoxona hayot kechirib yurganida noo‘rin xatti-harakati, yolg‘onchiligi bilan hayotda ezilgan Egriboy bilan duch kelib qolibdi. U Egriboya turmushda nimagaki erishgan bo‘lsa, o‘sha tandir sababchi ekanligini gapirib beribdi.

Eskilar bu dunyoni toqqa o‘xshatadilar. Uning orasida turib nima deb baqirsang, o‘sha so‘zning aksi sadosini eshitasan. Ha, hayot shunday. Egriboyning egriligi, aldamchiligi, o‘zining boshiga yetadi, tandir ichida yirtqichlarga yem bo‘ladi.

“Egri bilan To‘g‘ri”da to‘g‘ri so‘z, halol va mehnatkash bo‘l, umring uzun, rizqing ulug‘ bo‘ladi; ishyoqmas, aldamchi bo‘lsang darz ketasan, odamlar nazaridan qolasan, hech qachon biring ikki bo‘lmaydi, degan g‘oya yotadi. Bu ertak yigit-qizlarimizni hayotda o‘zlariga to‘g‘ri yo‘lni tanlab olishlarida katta yordam beradi.

O‘zbek xalqining eng mashhur va ta’sirli ertaklaridan biri “Ur to‘qmoq” dir. Bu ertakda o‘zbekona soddalik, odamlarga ishonish, dushmaniga qarshi nafrat va boshqa fazilatlar mujassamlangan.

Ertakda umidvorlik, orzu-istik, ezgu niyat kuchli. Bir parcha nonga zor xalq turli o‘y, xayol bilan xuddi tushida ko‘rgani kabi boy-badavlat bo‘lish, unga bu yo‘lda kimki to‘sinqlik qilsa, uni yer bilan yakson qilish ishqi bilan yashaydi. Bu orzu-tilakni amalga oshirishda hayvonot olami-yu, parrandalardan keng foydalanish oliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Hamma gap laylakning faqir, juda ham kambag‘al ovchi cholning tuzog‘iga nogaxon tushib qolishidan boshlanadi. Na boy, na yurtga hokim bo‘lish o‘yida ham yo‘q cholga laylakning xuddi odamga o‘xshab gapirishi, va’da berishi “laylaklarning boshlig‘iman, nima so‘rasang beraman”, deb aytishi qashshoq cholning xayolini buzadi.

Laylakni qo‘yib yuborgan chol ertasiga sovg‘a-salom olish uchun uning oldiga safarga otlanadi. Undan “Qaynar xumcha”ni so‘raydi, “Ochil dasturxon”ni tilab oladi. Bularning birortasi ham mo‘jiza ko‘rsatmaydi – na oltin, na taom bermaydi. Negaki, yo‘lda chol uqlab qolganida qishloq bolalari bu sehrli buyumlarni boshqasi bilan almashtirib qo‘yishgan bo‘ladi. Axiyri “Ur to‘qmoq”ni olganidan keyin ertaklardagidek u boy-badavlat bo‘lib ketadi. Ro‘zg‘orini o‘nglaydi, chiroyli imoratlar quradi, xonni ziyofatga chaqiradi. “Men xon bo‘lsamu o‘sha kambag‘al, qashshoq cholning uyiga mehmondorchilikka boramanmi?”, deb uni mensimaganligi uchun xonni jangga chaqiradi. “Ur to‘qmoq” yordami bilan xonni yenggan cholning yurtboshi bo‘lib ketishi – dardli xalqning armoni ro‘yobga chiqqanligi o‘quvchini mammun qiladi. Ertak bolalarni hayotda xuddi o‘sha ovchi kabi dadil harakat qilishga, o‘rni kelganda jasoratlri bo‘lishga mudom chorlab turadi.

“Ur to‘qmoq”da, halol, poklik, o‘zgalar haqiga xiyonat qilmaslik, birovlarni aldamaslikdek olijanob fazilatlar yaxshi tasvirlangan. “Qur’oni karim”da ham, Hadislarda ham bir-birovlarining bilan uchrashganingizda, xonadonlaringizga kirganingizda salom-alik qiling, deyilgan gap bor. Buning oliv namunasini ertakda ham kuzatdik. Ovchi har safar laylak huzuriga borganida salom berishi va laylakning cholni ogohlantirib alik olishi o‘quvchini sergaklantiradi, uni salom-aliksiz yurmaslikka o‘rgatadi:

“Assalomu alaykum”, debdi chol.

Laylakvoy:

- Haq saloming bo‘lmasa, ta’ziringni berardim, - deb alik olishi yuqoridagi fikrimizga asos bo‘la oladi.

Shuningdek, birovlarning haqiga xiyonat qilish, o‘g‘irlik qilish yaxshi oqibatlarga olib kelmasligi, cholning buyumlarini yashirib qo‘yan qishloq bolalarining to‘qmoq zarbiga bardosh bera olmay cholga yalinishlari har qanday kitobxonni o‘ylantirib qo‘yadi:

- Chol ota, to‘qmoqni to‘xtating, biz sizning xumchangizni, dasturxoningizni olib, o‘rniga boshqa xumcha, boshqa dasturxon qo‘yan edik. Tavba qildik, ota!

To‘qmoqni to‘xtating, deyishdi. Chol: “Tur to‘qmoq!” deb baqirgan edi, to‘qmoq urishdan to‘xtadi. Bolalar yugurib borib, uylaridan “Qaynar xumcha” bilan “Ochil dasturxon”ni chiqarib berdilar.

Xullas, kimki xalq og‘zaki ijodiga mehr qo‘ysa, ayniqsa, ertaklarni ko‘proq o‘qisa, albatta, yomon bo‘lmaydi.

Tayanch iboralar:

Folklor, alla, maqol, topishmoq, tez aytish, ertak.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Alla-qo‘sinqimlar tomonidan aytildi?
2. Alla-qo‘sinqlarda ezgu niyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bu janrda mehnatga, tabiatga muhabbat qanday aks ettirilgan?
4. Alla-qo‘sinqlarda o‘yin deganda nimani tushunasiz?
5. Maqol nima?
2. Maqol vositasida bola odobi qanday aks etgan?
3. Maqolda mehnatga qanday ta’rif berilgan?
4. Vatanparvarlik haqida maqollardan namuna keltiring.
5. Topishmoq qanday janr?
6. Topishmoqning ba’zi fanlar bilan yaqinligini tushuntirib bering.
7. Topishmoq aqlarni charlashda tutgan o‘rni qanday?
8. Topishmoq va yozma adabiyot deganda nimani tushunasiz?
9. Tez aytish qanday janr?
10. Tez aytishning vazifasi nima?
11. Tez aytishning maqol janriga yaqinligi nimda?
12. Tez aytish vositasida odob, mehnat, vatanga muhabbatni asoslab bering.
13. Ertak, uning turlari, ertak tinglash, o‘qishdan maqsad?
2. Odob haqidagi ertaklarning nomlarini ayting.
3. Mehnat, hunar haqidagi ertaklardan namunalar keltiring.
4. Qahramonlik ertaklaridan qaysilarni aytga olasiz?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

IKKINCHI BO‘LIM

O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI (UMUMIY TAHLIL)

REJA:

1. O‘tmish bolalar adabiyoti.
2. Bolalar she’riyati.
3. Bolalar hikoyachiligi.
4. Bolalar dostonchiligi.
5. Bolalar qissachiligi.
6. Bolalar dramaturgiyasi.
7. Bolalar adabiyotshunosligi.

O‘zbek xalqi qadimdan mehnatkash, savodxon xalq bo‘lgan. Bunga erishmoq uchun esa farzandlar tarbiyasiga juda qattiq e’tibor bergan. Bolalarga ta’lim-tarbiyada ko‘proq xalq og‘zaki ijodi bilan ta’sir qilish yo‘lidan borgan. Boy va rangba-rang xalq og‘zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta’kidlab o‘tish kerakki, badiiy adabiyotning taraqqiyoti jamiyatning umumiylaraqqaqiyoti bilan ham uzviy bog‘liqdir. Bu jihatdan Mahmud Qoshg‘ariyning

“Devonu lug‘atit turk” asarini eslab o‘tish o‘rinlidir. XI asrning buyuk tilshunos olimi o‘zining bu kitobida bizga ko‘p ma’lumotlar beradi. Kitobda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo‘lib, og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga ko‘chib yurgan qo‘sishq va lirik she’rlardan namunalar ham kiritilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo‘sishqlari haqida batafsil ma’lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga olib boruvchi bilim”), Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul haqoyiq” (“Haqiqatlar armug‘oni”) dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqurg‘oniyarlarning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarningadolatsizlik va zulmni qoralash, oddiy insonning og‘ir ahvoliga achinish, orzu-armonlarini qisman bo‘lsada, yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol o‘ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g‘azallari timsolida XV asr o‘zbek she’riyati hayotiy voqelikni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to‘pladi. Bu tajriba Alisher Navoiy va Zahriddin Muhammad Boburdek buyuk san’atkorlarning voyaga etishi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING VUJUDGA KELISHI

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o‘zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san’at va adabiyot taraqqiyotiga bag‘ishladi. U adolatparvar, donishmand davlat arbobi, o‘zbek klassik adabiy tiliga asos solgan va o‘zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog‘‘onasiga ko‘targan buyuk so‘z san’atkor bo‘lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san’at va adabiyot ahllariga homiylik ko‘rsatdi, ko‘plab shogirdlar yetishtirdi.

XV-XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida o‘sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma’lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatlari, tili, san’ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og‘zaki ijodi asosida yaratgan “Husnu dil” dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag‘ishlangan. Shu narsa diqqatga loyiqliki, dostonda har biri mustaqil asar bo‘la oladigan “Shohboz va bulbul”, “Gul va Daf”, “Nay va Shamshod”, “Kosai Chin Nargis”, “Binafsha va Chang” kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasi el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo‘lmaslik, ortiqcha kibr - havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun ibratlidir.

Gulxaniy ham “Zarbulmasal” asarida o‘zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodaladi.

Munis mehnatkash xalqning og‘ir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg‘urdi. Shoир kishilarni bilim olishga, kitob o‘qishga, johil va yomonlardan uzoq bo‘lishga chaqirdi. Munis “Savodi ta’lim” risolasi orqali bolalarni o‘qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo‘shdi. Uning ma’rifatparvarlik g‘oyalari o‘zidan keyin yashagan Muqimiyy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar kabi shoirlarga ham katta ta’sir ko‘rsatdi.

Ma’rifatparvarlikni bayroq qilib ko‘targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo‘llanmalarda bolalar hayoti, o‘qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniy (“Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yoxud axloq”), Hamza Hakimzoda Niyoziy (“Yengil adabiyot”, “Axloq hikoyalari”, “Qiroat kitobi”) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O‘tgan asrning 20-yillarida Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, G‘afur G‘ulom, G‘ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagি bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o‘rin oldi. Keyinchalik bu safga Z.Diyor, D.Oppaqova, M.Fayziy, I.Muslim, A.Rahmat, Sh.Sa’dulla, S.Jo‘ra, M.Oqilova, Q.Muhammadiy, H.Nazirlar kelib qo‘shildi. Ular bolalarni yaxshi

o‘qishga, ilm, fan nurlaridan bahramand bo‘lishga, davrning haqiqiy o‘g‘il-qizlari bo‘lib kamol topishga targ‘ib etdilar.

O‘TGAN ASRNING 30-40-YILLARIDA O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

Bolalar adabiyotimiz yildan-yilga rivojlanib bordi. 30–yillarga kelib, o‘zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo‘ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa’dulla, Sulton Jo‘ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar, Sadreddin Ayniy, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Elbek, Shokir Sulaymon va G‘ayratiyalar ham o‘zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o‘z hissalarini qo‘shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning “Qo‘shiqlar” (1933), “Tantana” (1936), “She’rlar” (1939), “Muborak” (1940), “She’r va hikoyalar” (1940) to‘plamlari va “Mashinist” (1935) dostoni, “Baxtli yoshlik” dramasi, “Jo‘natish”, “Nojo‘yaliklar” hikoyalari; A.Rahmatning “Dum” (1938), “Baxtli yoshlik” (1939), “Zavqli allalar” (1940), “She’rlar” (1940), “Hiylagar tulki” (1940) kitoblari; Sulton Jo‘raning “Fidokor” (1940); Ilyos Muslimning “O‘suv” (1932), “Zaharxandalar” (1932) to‘plamlari, “Miqtি keldi” dostoni (1934); Shukur Sa’dullaning “Hayqiriq” (1932), “Uch ayiq”, “Ayyor chumchuq” (1937), “Yoriltosh” (1938) to‘plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko‘plab sara asarlar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o‘zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi.

Ayniqsa, “Yosh turkistonliklar”, “Bolalar yo‘ldoshi”, “Bolalar dunyosi”, “O‘zgarishchi yoshlar”, “Yosh kuch” kabi jurnallar nashrining yo‘lga qo‘yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Xullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona-yurt tabiat, xalqlar do'stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o'rin oldi.

Xalqimizda: "Ona yurting omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", degan naql bor. Sobiq ittifoqqa nemis-fashist bosqinchilarining xiyonatkorona bostirib kirishi o'z baxtini, kelajagini halol mehnati bilan bunyod etayotgan xalqning oromini, tinchligini buzdi.

Urushning birinchi kunlaridanoq Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Sobir Abdulla, Uyg'un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G'ayratiy, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo'ra va boshqalar fashist bosqinchilarining, albatta, yer bilan yakson bo'lishiga komil ishonch g'oyasi bilan yo'g'rilgan asarlar yaratdilar. Urushning birinchi kunlaridayoq yaratilgan Uyg'unning "Xayrlashuv", Zafar Diyorning "Kichkina jangchi", Ilyos Muslimning "Yovni tutday to'kamiz", Sulton Jo'raning "Tekstil kombinati to'quvchilari", Ra'no Uzoqovaning "Talpin, yurak" she'rlari bolalar adabiyotida urushni la'natlovchi dastlabki asarlardan bo'ldi.

Bu davr adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga to'la kurashi "Xat" (Hamid Olimjon), "Men yahudiyman", "Sen yetim emassan" (G'afur G'ulom), "Vatan haqida", "Yigitlarga" (Oybek), "Kurash nechun?", "Kapitan Gastello" (Maqsud Shayxzoda), "Vatan haqida qo'shiq" (Uyg'un), "Vatan", "Chavandoz" (Temir Fattoh), "Qurol bering menga ham", "Bizning oila" (Zafar Diyor), "To'pchi Muhammad" (Sulton Jo'ra), "Onamning aytganlari" (Adham Rahmat), "Biz yengamiz" (Hasan Said) kabi asarlarda o'z ifodasini topdi.

1941-yilning iyul oyidayoq "O'lim yovga" adabiy to'plami bosilib chiqdi. To'plamdagagi she'rlarda jangda mardlik, jasorat namunasini ko'rsatish hamda g'alabaga bo'lган komil ishonch jo'shib kuylanadi.

"Vatan uchun" to'plami ham shu yilda yuzaga keldi. Undagi she'rlar mavzu jihatdan yanada kengaytirilganligi, qahramonlik, ona-Vatanga sadoqat g'oyasi yetakchilik qilishi xarakterlidir.

Ayniqsa, Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh bo‘lishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-g‘azab bilan la’natlaydilar. Binobarin, ona-Vatanni sevish, ardoqlashning o‘zi yetmaydi. U Vatanga munosib o‘g‘lon bo‘lib, uni himoya qila olish zarur, degan muqaddas tuyg‘u bilan nafas oladilar. Shuning uchun ham shoirning qahramonlari qo‘lda qurol bilan nemis-fashist bosqinchilariga qarshi sherday hamla qilishga tayyor. Zafar Diyor “Qurol bering menga ham!” she’rida qahramon tilidan shunday misralar bitadi:

*Meni kichik demangiz,
Kamstimangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgumdir
Xalq qasosi – o ‘chimni!*

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko‘llar bo‘yida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o‘yin-kulgi bilan yashashlaridan mahrum yetdi. Shuning uchun ham vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo‘lib, qo‘lida qurol bilan dushmanдан o‘ch olishga shaylanadi:

*Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g ‘am, -*

deya shijoat ko‘rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo‘lib qolgan edi. Zafar Diyorning “Maktab – sening fronting”, “Poyezd ketar frontga”, “Temirchilar minbari”, Shukur Sa’dullaning “Yoshlik”, “Sen nima qilding?” kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo‘ladi.

“Sen nima qilding?” she’rining qahramonlari o‘zlariga ham, o‘zgalarga ham talabchan bolalar. Ular har bir kun, har bir daqiqani mehnat muvaffaqiyati bilan

o‘tkazishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yganlar. Shuning uchun ham ular birlariga jiddiy savol beradilar:

- *Front uchun ne qilding?*

Navbat senga! So ‘yla qani,

Nimalarni yep bilding?!

Javob ham aniq:

... *O ‘ylab topdim: uyga kirdim,*

Kezdim har yonni bir-bir.

Bog ‘lar oshdim, ko ‘p yo ‘l yurdim,

Yig ‘dim tersagu temir.

“*Bular front uchun!*”

-deya eltdim maktabim sari, -

Shu zaylda har bir bolaning qo‘sghan ulushi besh o‘rtoq o‘rtasida muhokama qilinadi. Va nihoyat ular: “Bundan o‘qu tank bo‘ladi!”, deya o‘z ishlaridan qanoat hosil qiladilar.

She’rda har bir bolaning fikri-o‘yi, orzu-umidi, harakati, mehnati ishonarli tarzda ifoda etiladi.

Urushdan so‘nggi davr bolalar she’riyatida ona-Vatan, go‘zal diyor, hur o‘lkamiz to‘g‘risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. “Yashna, Vatan” (I.Muslim), “Obod o‘lkam”, “Yurtimizning yuragi” (P.Mo‘min), “Mening Vatanim”, “Baxtli bolalar” (Q.Hikmat), “O‘lkamizning tongi otmoqda” (A.Rahmat), “Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi” (A.Oripov), “Ona degan so‘z” (O.Matjon) va boshqalar. Bu mavzuda yaratilgan she’rlarni sanagan bilan tamom bo‘lmaydi.

Bu mavzuda yaratilgan asarlar ichida Abdulla Oripovning “Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi” she’ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo‘lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan biri bo‘ldi.

O‘zbek bolalar she’riyatida O‘zbekiston haqida ko‘plab asarlar bor. A.Oripov ularni takrorlamasdan o‘ziga xos original asar yozgan. She’r qahramonlari o‘n ikki viloyatdan chiqqan a’lochi, jamoatchi o‘quvchi bolalar. Ular

o‘z joylarining tarixini bilishadi. Poyezdda o‘zlariga hamroh bo‘lgan boboning savollariga lo‘nda-lo‘nda qilib aniq javob berishadi. O‘zbekistondagi har bir viloyatning o‘ziga xos boyligi, shaharlari, bag‘ri keng odamlari kitobxon ko‘z o‘ngida bir-bir gavdalananadi.

O‘zaro suhbat asosiga qurilgan bu she’rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To‘rt misra she’r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o‘ziga mustaqil bo‘lib, o‘z taqdirini o‘zi bunyod etayotgan diyorimizning husn-jamoli, qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

*Siz atagan har bir joy
Bitta bo’ston bo‘ladi,
Hammasini qo‘shsangiz,
O‘zbekiston bo‘ladi.*

O‘zbek xalqi azaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga ota-bobolarimizdan meros bo‘lib qolgan. Q.Muhammadiyning “Etik”, “Buvimning hikoyasi”, H.Yoqubovning “Sirdaryo oftobi”, Shukur Sa’dullaning “Hovlimizning bolalari”, “Dastyor qiz”, “Bog‘bon qiz”, Ilyos Muslimning “Oyxon va rayhon”, “Ishchan asalarilar”, “Sening sovg‘ang”, Po‘lat Mo‘minning “Dalalarga qarasam”, “Oftob chiqdi olamga”, Qudrat Hikmatning “Bobo va nabira”, “Jo‘jam, yurma laqillab”, Tolib Yo‘ldoshning “Vaqt qadri”, Yusuf Shomansurning “Baraka”, “Tikuvchi”, Tursunboy Adashboyevning “Shanbalik”, Rauf Tolibning “Bobo xursand, Nodira xafa”, Qambar Otaning “Mehnatdan zavq olaman” she’rlari bevosita mehnat mavzusiga bag‘ishlangan.

Iste’dodli shoir Qambar ota uzoq yillardan beri bolalarni mehnatsevarlikka chorlab she’rlar yozib keladi. “Mehnatdan zavq olaman” asari shulardan biri. Asarning lirik qahramoni sog‘lom va tetik bola. Buning asosiy sababi uning mehnatkashligida. Bola ishlashni, ayniqsa, kattalarning yumushlariga astoydil yordam berishni yaxshi ko‘radi. Lirik qahramonning mehnati, orzu xayoli yosh kitobxonning ezgu niyatiga mos tushadi:

*Sog ‘lom, quvnoq bolaman,
Mehnatdan zavq olaman.*

*Agarda ish qilmasam,
Tez zerikib qolaman.
Kattalarga dastyorman,
Xizmatiga tayyorman.*

Mehnat – baxt. O’sha baxtni qo‘lga kiritish, mehnat unumdorligini oshirish uchun esa eng avvalo ilm-fanni puxta o‘zlashtirib olish kerak. Q.Muhammadiyning “Kichkina michurinchilar” she’rida mehnatning zoye ketmasligi alohida ta’kidlanadi:

*Ilmni bilib olsang,
Mo‘ljaling xato ketmas.*

Mehnat dunyoda buyuk ish. Kimki bu ishning etagini tutsa, u hech qachon kam bo‘lmaydi. Bugun ham shoirlarimiz o‘z asarlarida bolalarni mehnatkash bo‘lishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e’zozlashga, asrab-avaylashga da’vatkor she’rlar ijod qilmoqdalar.

Bolalarni bog‘cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida e’tibor beradilar. “Kichkina bog‘bon haqida doston”, “Suv bilan suhbat”, “Yuksak tog”, keng o‘tloq va mard o‘rtoq haqida qissa” (Zafar Diyor), “To‘rt fasl” (Sh.Sa’dulla); “Bizning boqqa kelinglar” (G.G.ulom); “Boychechak”, “G‘uncha” (Uyg‘un); “O‘rik gullaganda” (H.Olimjon); “Yurtimiz tabiati”, “Tilla qo‘ng‘iz” (I.Muslim); “Tabiat alifbosi”, “Qanotli do‘sstar” (Q.Muhammadiy); “Bahor”, “Tog‘ manzarasi”, “Suv” (Q.Hikmat); “Toshbaqa” (Yu.Shomansur); “Bir cho‘ntak yong‘oq” (M.A’zam); “Baholar”, “Maqtanchoq chumoli” (T.Adashboyev); “Bahor va men”, “Qushcha so‘zi” (R.Tolib); “Kamalak afsonasi” (O.Matjon) va boshqalar shular jumlasidandir.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o‘ziga o‘zi talabchan qalamkashlardan biri. U o‘zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy tomondan mukammal bo‘lishiga katta e’tibor beradi. “Kapalak” she’rini olib ko‘raylik. To‘rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta’sirchan. Bu

she’rda insonlar u yoqda tursin, hatto, hashorat-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo‘ladi:

- *Kapalakjon, beri kel,*

Buncha parvoz etasan.

- *Meni quvma Erkinjon,*

Gulni bosib ketasan.

Tinchlik va do‘stlik! Bu ikki so‘z bir-biriga egizak. Bolalar adabiyotida bu mavzu muhim o‘rinlardan birini egallaydi. G‘afur G‘ulom (“Kaptar uchar, g‘oz uchar”, “Tinchlik arafasi”), Q.Muhammadiy (“Urushga yo‘l bermaymiz”), Sh.Sa’dulla (“Tinchlik qushi haqida men o‘qigan she’r”), I.Muslim (“Do‘stlik”), Q.Hikmat (“Tinchlik haqida qo‘sish”), Shuhrat (“Tinchlik allasi”, “Do‘stlik guli”), Yusuf Shomansur (“Orzular bir”), Safar Barnoyev (“Biz bolalar”) kabi shoirlar kitobxonlarni tinchlik va do‘stlik ruhida tarbiyalashga barakali hissa qo‘shdilar.

Quddus Muhammadiyning “Urushga yo‘l bermaymiz” she’ri bolalarning sevimli asarlaridandir. Unda yetuk insonlarning asosiy maqsadi tinchlik va osoyishtalik ekanligini bolalar ruhiga singdirib, ularni tinchlik uchun kurashga chaqiradi:

Deysan, tanda jonim bor,

Tinchlik uchun kurashay,

Urushga hech yo‘l bermay,

Vatan, xalqim yashnatay.

Quddus Muhammadiy bu bilan chegaralanib qolmay, tinchlik tarafdarlarining yengilmas kuch-qudratini, astoydil harakat qilinsa tinchlik urushni yengishi muqarrar ekanligini shunday ifodalaydi:

Tinchlik bo ‘lsin hamma yoq.

Buning uchun hamma vaqt,

Kurashar jam bo ‘lib xalq.

Urushga yo‘l bermaymiz,

Tinchlik yengar, tinchlik haq.

Bolalarning suyukli shoirlaridan biri bo'lgan Qudrat Hikmat "Do'stlar, bering qo'lga qo'l" she'rida Quddus Muhammadiyning fikrini davom ettirib, shunday yozadi:

*Tinchlik doim saqlanar,
Qasd qilgan majaqlanar.
Do'stlar, bering qo'lga qo'l,
Urushga hech qo'y mang yo'l!*

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida tinchlikning asosiy garovi bo'lmish do'stlik mavzusi tobora kengayib bormoqda. Bu mavzuda ayniqsa S.Jabbor, E.Raimov, A.Obidjon va boshqalar g'oyaviy-badiiy mukammal asarlar yaratmoqdalar.

Bugungi o'zbek bolalar she'riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to'xtalib o'tish kerak. Hamma narsa o'qishga, maktabga bog'liq. Maktab mavzusida yozilgan she'rlarda tarbiya o'chog'i – maktab, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilishidek ijobiy fazilatlari ifodalanadi.

Ilyos Muslimning "Maktabim", "Kitobcham" she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan. "Maktabim"ni o'qigan bolada o'qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilish yanada o'sadi:

*Ona kabi mehribon –
Ilm – fanlarga makon
Yayrab o'qiymen har on.
Qadrdonim, maktabim!
Senda darslar xilma-xil
Ongim o'sar yilma-yil
Sevinchlarga to'lar dil.
Qadrdonim, maktabim!*

A’lochi o‘quvchining maqsad va niyati ham a’lo darajada. Uning maqsadi o‘sib, ulg‘ayib xalq uchun, ona-o‘lka uchun haqiqiy farzand bo‘lib voyaga yetish:

*A’lo o‘qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!*

Bolalar rostgo‘y, halol, poklikni yaxshi ko‘rishadi. Aldamchilik, yolg‘onchilik, xushomadgo‘ylik ularning xarakterlariga to‘g‘ri kelmaydi. Rauf Tolib bolalardagi bunday xususiyatni “O‘rtog‘imiz yo‘qoldi” she’rida yaxshi yoritgan. Valijon o‘zining yengiltakligi, yolg‘onchi va xushomadgo‘ylici, faqat o‘z foydasini ko‘zlab ish ko‘rishi bilan sinfda obro‘sini yo‘qotgan:

*O‘z foydasin oylar u
Do ‘st bo ‘lsin qandoq?
Oramizdan yo ‘qoldi,
Eh, bitta o ‘rtoq.*

Bugungi kun bolalar she’riyatida harbiy vatanparvarlik mavzusi ham ancha mukammal. Urush davri she’riyati tasvir markazida turgan jangovarlik, fashist bosqinchilariga kuchli nafrat, Vatan himoyasiga chaqiriq baynalmilal do‘stlik g‘oyalari so‘nggi davr she’riyatida ham asosiy mavzulardan biriga aylanadi. Ammo endi davr bilan bog‘liq ravishda tasvir uslubining birmuncha o‘zgarganini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, urush davri she’riyatida lirik qahramonning bevosita jang maydonlaridagi kechinmalari ifodalansa, keyinchalik jang qahramonlarining esdaliklaroi yoki u haqda boshqalarning taassurotlari, tinchlik uchun kurash g‘oyasi, urushning faqat halokatli oqibatlarini ifoda etishi birinchi o‘ringa chiqarildi. Bu xol she’riyatda harbiy vatanparvarlik tuyg‘usining, tushunchasining tobora kengayib, yangi-yangi qirralari namoyon bo‘layotganligini,

davr talabi asosida ijodiy an'analing davom etayotganini, boyitilayotganini ko'rsatadi.

Urushdan keyingi harbiy vatanparvarlik she'riyati uchun xarakterli xususiyatlar urush qahramonlari jasoratining ko'proq ikkinchi shaxs tomonidan hikoya qilinishida ham ko'zga tashlanadi. Urushga munosabatning bu shaklini Asqad Muxtor ("Tinchlik soldati") kabi keksa avlod vakillaridan tortib, Tursunboy Adashboyev ("O'g'limga"), Safar Barnoyev ("Dadamning qo'llari") singari keyingi avlod qalamkashlari ijodida ham uchratish mumkin.

O'zbek bolalar she'riyatining urushdan keyingi davrda yaratilgan namunalari ko'zdan kechirilganda, harbiy vatanparvarlik mavzusiga turlicha yondashilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldoshlar urush sababchisi bo'lgan fashistlarni folklordagi ya'juj-ma'jujlar kabi an'anaviy obrazlar tasviri orqali urushni la'natlaydilar. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari Ilyos Muslim va Shuhratlar fashistlarning kirdikorlarini o'sha voqealarning bevosita shohidlari sifatida hayotiy, ta'sirchan gavdalantirsalar, Tursunboy Adashboyev, Qambar Ota, Aziz Abdurazzoq, Shamsi Odil, Rauf Tolib, Qutbi Nosirova va boshqalar ko'proq otalar va bolalarning achchiq xotiralari tarzida qalamga oladilar.

Tolib Yo'ldoshning "Bobom ertak aytsalar" she'ri bevosita urush qatnashchisining nevaralariga jang-jadallar haqidagi ertagi tarzida bitilgan. Bolalarga ertak tuyulgan bu voqealar aslida ertak emas, oddiy jangchining ko'rgan – kechirganlaridir.

"Qilich botir", "Alpomish", "Aldar ko'sa" dostonlarining jon qulog'i bilan tinglagan bolalarning fashist bosqinchilari to'g'risidagi hikoyadan vujudlari larzaga keladi.

Bobo o'z gapini Gitlerning ta'rifidan boshlaydi:

*Qo 'ng 'iz mo 'ylov, chalabosh,
Gitler degan alvasti.
Qilgan mudhish jinoyat,
Hech yoddan chiqmas asti.*

*Tag-tugi yo ‘q bu maxluq,
Odamxo ‘r ekan bilsak,
Nimalar qilmas edi,
Erkiga qo ‘yib bersak!*

Bobo nutqidagi nozik o‘xshatishlar, ayniqsa, Gitlerning odamxo‘rligi, tashqi ko‘rinishining beo‘xshovligi bolalar qulog‘ini ding qiladi. She’rda bolalarni hayratga solgan narsa Gitlerning ko‘rinishigina emas, balki unga hikoyachining nafratli munosabati hamdir. Boboning Gitler boshliq fashistlar haqida hikoya qilayotib g‘azabdan yuzlarining oqarib, o‘zgarishi tinglovchilarda ham, kitobxonda ham Gitlerga nisbatan nafrat uyg‘otadi.

Yuqorida Vatan posbonlarining jasorati ko‘proq o‘zga shaxs, xususan, otalar, ukalar va bolalar tilidan hikoya qilinishiga to‘xtalgan edik. Ota-onalarning farzandlari yoxud farzandlarning ota-onalari, ukalarning akalar bilan faxrlanishi, o‘zlarini ular jasorati uchun qay jihatdandir daxldor hisoblashlari tabiiy holdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o‘tgan davr ichida o‘nlab dostonlar, ertaklar, ertak-dostonlar maydonga keldi. Oybekning “Zafar va Zahro”, “Bobom”, Q.Muhammadiyning “Dunyoda eng kuchli nima?”, “Solijon”, Shukur Sa’dullaning “Laqma it”, “Ikki donishmand”, Po‘lat Mo‘minning “O‘rinbosarlar”, “Eh, rosa shirin ekan”, “Xolning jiyron velosipedi”, “Oltin nay”, “Jalil eshitgan ertak”, Qudrat Hikmatning “Toshbaqalar hujumi”, “Bobo dehqon hangomasi”, “Chovkar”, “Chirchiq farzandi”, Ramz Bobojonning “Cho‘pon o‘g‘li”, Safar Barnoyevning “Biz dehqon bolasimiz”, “Oltin shahar haqida afsona”, “Oltin oshiqlar”, Miraziz A’zamning “Aqli bolalar”, “Bedananing buvisi”, Tursunboy Adashboyevning “Dovonlar”, “Harflarning sarguzashti”, Toshpo‘lat Hamidning “Asrorqulning qo‘chqori”, Ergash Raimovning “Bir dona yaproq”, Rauf Tolibning “Sehrgar do‘stim bor”, “Maqtanchoq”, Azim Usmonning “Faroyib Ajdarho”, Kavsar Turdiyevaning “Toshkesarlar mamlakatida” kabi ertak va ertak-dostonlari yaratildi.

Shoir Po‘lat Mo‘min “Ko‘ngil istar yaxshilik” asarida bolalar o‘rtasidagi do‘slik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon mакtabga muhabbat, birlik,

baynalmilallik masalalarini ilgari suradi. Bolalar hayotida sodir bo‘ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib beriladi. Bir so‘z bilan aytganda, maktab o‘quvchilarining jozibali hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Shoir eng avvalo yangi “mahallaning chiroyi” bo‘lgan jonajon maktab binosi haqiqatan ham “bilim saroyi”ga aylanib ketganligini maroq bilan tasvirlaydi. Ana shundan keyingina o‘quvchini bu yerda ta’lim-tarbiya olayotgan o‘z qahramonlari bilan tanishtiradi. Dostonning har bir sahifasida ezgulik, oljanob insoniy fazilatlar qabartirilgan holda yoritiladi. Asarning asosiy syujet chizig’ini tashkil etgan O‘ktam obrazi yosh kitobxonni o‘ziga maftun etib oladi. U juda sho‘x, olov qalbli. Tomda varrak uchirib yurib yiqilib tushgan, shuning uchun “miyasi sal lat yegan”. Natijada asab kasaliga giriftor bo‘lgan. O‘ktam oqko‘ngil, rostgo‘y, haqiqatchi bola. U hayotga haqiqat ko‘zi bilan qaraydi, boshqalarning ham shunday bo‘lishini istaydi. Ammo o‘zi o‘qiydigan sinfda Tolibga o‘xshagan ba’zi o‘yinqaroq, qitmır, shoir so‘zi bilan aytganda “olifta” bolalar uning jig‘iga tegadi, asabini buzadi, kasalini qo‘zg‘aydi, bemorligi sababli sinfdan-sinfga o‘tolmaganini yuziga soladi.

Yaxshi gapning shaydosi bo‘lib qolgan O‘ktamning kasali qo‘zg‘ab, yiqilib qolishi yosh kitobxonda O‘ktamga nisbatan chuqur achinish, Tolibga nisbatan esa nafrat hissini uyg‘otadi.

Bir necha kundan so‘ng tuzalib ketgan O‘ktam o‘qishga sho‘ng‘ib ketadi.

Tolib o‘qituvchi Shokir akaning kasal bo‘lib qolganini eshitib, xursand bo‘ladi, darrov o‘yin-kulgi, bekorchilik haqida og‘iz ko‘pirtirib gap sotadi:

Shokir akamiz bu gal

Yaxshiyam bo ‘bdi kasal.

Darsga kelmasmush ancha,

O ‘ynaymiz xohlagancha, -

deb bemor bo‘lib qolgan ustoziga achinish o‘rniga xursandchilagini bildiradi. Bu gap O‘ktamga qattiq botadi. Shunda u Tolibni yaxshilikka chaqiradi, bemor odamga, o‘qituvchi-ustozga bunday munosabatda bo‘lmaslik kerakligini uqtiradi. Ammo janjalkash Tolib bu gaplarga qulq solish o‘rniga O‘ktamning jig‘iga tegadi, asabini buzadi, uni musht ko‘tarishga majbur qiladi. Kasali qo‘zg‘agan O‘ktam

yana shifoxonaga tushib qoladi. Sinfdag'i ayrim o'quvchilar Tolibni urib qochib ketdi, degan gap tarqatishadi. Faqat samimiyl do'st Qodirgina bu gapga ishonmaydi. O'ktamning beozor, sofdil ekanligini isbotlashga urinadi.

Tolib O'ktam ustidan o'qituvchi-ustozlarga arz qiladi. O'ktamning uyiga otasini boshlab boradi. Lekin voqe'a davomida kitobxon Tolibning chaqimchi, o'qishga xushi yo'q, gerdagan bola ekanini bilib oladi.

Dostonda jamoat tarbiyasining ahamiyati g'oyatda chuqur ifodalangan. O'ktam sog'ayib o'qishga qaytadi. O'ktam va Tolib janjali muhokamasiga bag'ishlanib o'tkazilgan sinf majlisi dostonning eng avj nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda haqiqatgo'ylik, a'lo o'qish, do'stlarni, kattalarni hurmat qilish, axloq-odobda boshqalarga o'rnat bo'lish kabi masalalar targ'ib etiladi. Yolg'onchilik, beodoblik, o'zgalarni mensimay xudbinlik qilish qoralanadi.

Qodirning yig'ilishdagi so'zi ayniqsa, xarakterlidir. U haq gapni aytadi. O'ktamning gunohsiz, Tolibning esa aybdor ekanligini birma-bir isbotlaydi, hammani o'z fikriga ishontira biladi.

Natijada Tolib dakki yeidi, o'z qilmishini bo'yniga olib, bemor o'rtog'ini nojo'ya xafa qilib yurgani uchun ichi achiydi.

Asarning oxirida Tolib avvalgi gerdagan, olifta, dimog'dor bola emas, aksincha, oddiy, shirinsuhan o'quvchiga aylanadi:

Bir qarang-chi Tolibga

Emas uncha olifta.

Gaplashsangiz agarda

Ancha tushgan egardan...

"Ko'ngil istar yaxshilik" dostoni ba'zi nuqsonlardan qat'iy nazar qahramonlarning hayotiyligi, jonliligi, ularning olg'a intilishlari, haqiqiy inson bo'lib kamol topishga harakat qilishlari bilan qimmatlidir. Zotan, turmush tarzi, ijtimoiy muhit o'zgarishi natijasida bolalar tasavvurlari, fikrlari, tushunchalari, qisqasi, onglari ham o'zgarishi tabiiy ekanligi shu zaylda ochib beriladi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari

kamol topdi. Ayniqsa, himoyachilik o’sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to‘la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa’dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Turg‘unboy G‘oipov, Rahmat Azizzo’jaev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Xusanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko‘chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning bolalarga mo‘ljallangan o‘nlab hikoyalar to‘plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko‘p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o‘z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning “Itolg‘i” hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg‘i chumchuq va chug‘urchuqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka itolg‘ini jiyani Shavkatga sovg‘a qiladi. Shavkat uzum qo‘riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o‘zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu mahluq ozod va erkinlikni qo‘msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko‘radigan, rahmdil bola. U itolg‘ini qafasda uch kun zo‘rg‘a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o‘zi o‘tirgandek bo‘ladi va itolg‘ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligidagi ham ko‘plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo‘lsak, ularning soni nihoyatda o‘sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa’dulla, Mirzakalon Ismoiliy, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po‘latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Xusanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abuusaid Ko‘chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov, G‘affor Hotamov va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari (“Yonar daryo”); ikkinchi jahon urushida ishtirot etish (“Rustamjonning sarguzashtlari”); tobora gullab-yashnab borayotgan go‘zal shaharlarimiz va bag‘ri keng, insonparvar odamlarimiz (“Komandirning boshidan

kechirganlari”); o‘tmishda zulmkorga qarshi kurash, baxtli va yorug‘ kun uchun intilish (“Kachal polvon”); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati (“Changalzordagi sharpa”); yetim-yesir bolalarning turmushlari (“Ulug‘ kun”, “Sen yetim emassan”); chorvadorlarga ko‘mak (“Oq otli”); o‘quvchilarning dalachilik brigadalari (“Zamon”); sho‘x va o‘zboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi (“Bizning roman”) kabi mavzular bu davr qissachiligidagi yetakchi o‘rinda turadi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan juda erta judo bo‘lgan. Adib boshda bolani ancha sho‘x, onaning gapiga qulq solmaydigan, yaxshi o‘qimaydigan, bir oz o‘zboshimcha qilib ko‘rsatadi. Bolaning bunday salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina ko‘zga tashlanib turadi:

“Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib o‘tinxonaga o‘tdim. U yerda tovuq katagi bor edi. Mo‘ralab ko‘rdim. Tovuq tuxum qo‘yibdi-yu, chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoq-bu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yog‘ini cho‘p bilan chumchuq ko‘ziday teshib, og‘zimga xo‘p etuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq non bo‘lsa, yeb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bulkachani cho‘ntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga o‘tirdim. Birdan hiqichoq tutib qoldi. Hiqichoq bosilarmikan deb vodaprovvoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim to‘yganga o‘xshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qo‘yib, o‘z o‘rniga qo‘ndi. Lekin qo‘ngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yig‘i aralash ovozi eshitilayotgan edi. U buvimga derdi:

- Bu meni quydiradiganga o‘xshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, bo‘lmasa yo‘q. Peshonam sho‘r bo‘lmasa...”

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urg‘u beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Bo‘ron va Qo‘ldoshlarning axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilishi ko‘rsatiladi

Rustam Rahmonov “Changalzordagi sharpa” qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush dahshatlari uzoq Toshota qishlog‘ida ham aks-sado bergen edi-da. Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay dushman bilan g‘oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o‘jar, o‘z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta’rif beradi: - o‘jar odamning, ayniqsa o‘jar bolaning tabiat qiziq. Undaylarni bir narsaga o‘chakishtirib bo‘lmaydi. Qilaman desa qiladi, o‘laman desa o‘ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo‘lmasa, Otash onasining issiq bag‘rini hecham tark yetmasam deydi. Lekin, o‘jarlik! Ha hammasiga uning shu o‘jarligi, shart kesarligi aybdor.

Otash nega bunchalik o‘jar. Uning o‘jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog‘ingan. U otasini ko‘rmoqchi, nemis- fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko‘maklashmoqchi. Ammo ota uzoqda. Unga yeta olmagan bolaning fe'l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to‘plab juda ajoyib-g‘aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmasu dangasalar, turli alvasti-yu, jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish bilan band. U chakalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin “bor, Gitlerni tutib kel deyman. Uni tutib keladi, o‘shanda Gitlerni uchastkovoy militsionerga beraman. Keyin, rosa qiy nab o‘ldirishadi. O‘shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman...” - demoqchi.

Otash ana shunday o‘y-andishlar bilan Qo‘turbuloq tomon yo‘l oldi. Bu chakalakzor to‘g‘risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to‘qilmagan. “Chakalak” so‘zining o‘zi bolalarnigina emas, hatto, kattalarni ham seskantirib, qo‘rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig‘loqi bolalarini, “gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman” degan po‘pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy – alvastilar makoni, ins-jinslar bazm quradigan maydon! Bu yerda jin-alvastilarni o‘z

ko‘zi bilan ko‘rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay u o‘z baxtini sinab ko‘rmoqchi.

Bola o‘sha dahshatli chakalakzor bag‘rida kechasi uzoq o‘tirdi, qorni och qoldi, sovqotdi. Ajinalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi – kipriklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayyoqdan dang‘ir-dang‘ir childirma chalishib bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Bir pastda o’rtaga gulxan yoqib, atrofida o‘ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jajji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo‘ladimi! U nuqlu qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o‘tdi-da, o‘yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo‘lsa har biri panshahaday panjalari bilan bo‘g‘a ketishdi. Otash ajinalar to‘dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo‘ldi. Biroq qarasa oyoqlari yo‘q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsirar edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo‘ydi. Chunki Rohat kampirning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli etdi. Ammo Otash hayotda bo’sh keladigan bolalardan emas. O‘zicha sirli bu chakalakzorni o‘zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko‘mak berishdi. Chakalakzor o‘rnida mo‘l-ko‘l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg’asi bo‘ldi.

HOZIRGI DAVRDAGI O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

Bu davr bolalar qissachiligidagi sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To‘xtaboyev (“Sariq devni minib”, “Qasoskorning oltin boshi”, “Shirin qovunlar mamlakatida”), Hojiakbar Shayxov (“Samo mehvaridagi namoyish”, “Shom kamari”, “Ajdodlar xotirasi”), Mahkam Mahmudov (“Yevropaning o‘g‘irlanishi”), Anvar Obidjon (“0099 nomerli yolg‘onchi”, “Dahshatli Meshpolvon”), Olloyor (“Fazogir chumoli”), Oqiljon Husanov (“Tog‘da o‘sgan bola”) va boshqalarning qalamiga mansub asarlar shular jumlasiga kiradi.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o‘ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po‘lat Mo‘min, Mamarasul Boboyev, Turg‘unboy G‘oyibov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Ravshan Yoriyevlarning pyesalari o‘zining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qo‘sib kelmoqda.

So‘nggi yillar bolalar dramaturgiyasida Ravshan Yoriyevning “Oq buloq” (bir pardali) pyesasi alohida ajralib turadi. Asar qahramonlari Qudrat, Jasur, Gulshan, O‘rmonchi bobo, Go‘zal qiz, Olmaxon, Qora dev, Qari shayton, Maymoq shayton, Kichik shayton va boshqalar.

Bolalar o‘rmonda karnaval o‘tkazishmoqchi. Hamma bu marosimga hozirlik ko‘rmoqda. Ammo ichi qora, qizg‘anchiq Qora dev-u shaytonlar bunga qarshi, nima bo‘lganda ham karnavalni o‘tkazmaslik, odamlarga pand berish rejalarini tuzadilar. Shifobaxsh, hammaning dardiga malham bo‘ladigan ko‘zachadagi Oqbuloq suvini zaharli suvgaga almashtirib, bolalarmi nobud qilmoqchi bo‘ladilar. Shu payt bolalarga Olmaxon yordam qo‘lini cho‘zadi. Shaytonlar o‘zlari yasagan ko‘zadagi zaharli suvni ichib, halok bo‘ladilar.

Shu zaylda hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so‘z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O‘zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Tayanch iboralar:

O‘zbek bolalar adabiyoti, tarixi, bolalar she’riyati, hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya, bolalar adabiyotida o‘qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do‘stilik mavzularini yoritilishi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. O‘zbek bolalar adabiyotining bosib o‘tgan tarixiy yo‘li haqida nimalarni bilasiz?
2. Bolalar she’riyati xususida fikr yuriting.
3. Bolalar adabiyotida hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya janrlariga ta’rif bering.

4. Bolalar adabiyotida o‘qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do‘stlik mavzularida yaratilgan asarlardan namunalar keltiring.

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘uchiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

ALISHER NAVOIY

(1441-1501)

REJA:

1. Shoirning qisqacha tarjimai holi.
2. Shoir asarlarida odob-axloq.
3. Shoir ijodida mehnatga, ona - Vatanga muhabbat.
4. Xulosa.

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma’rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e’tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtiradi.

Alisher Navoiy ilm, ma’rifat haqida ajoyib fikrlarni olg‘a surdi. U aql, ilm-insonning eng go‘zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisoblaydi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish-o‘rganish kerak. “Yoshligingda yig‘gil bilimni, qarigach sarf qilg‘il ani”, - degan shoirning o‘zi ham juda yoshligidan ta’lim oladi,

o‘qishga beriladi. U yoshligidanoq ko‘p she’rlarni yod bilgan, jumladan, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qush nutqi”) asarini bolalik chog‘laridayoq qayta-qayta o‘qib, yod olgan. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida, podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o‘g‘il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qiladi, shaxsan o‘zi madrasalar qurishda tashabbus ko‘rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o‘zining “Ixlosiya” madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo‘lgan mablag‘ ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o‘xshatadi va bu quyosh o‘z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya’ni mudarris “abjadxonalar”ga, hali ilmdan bexabar bo‘lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma’rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini o‘zi yaratgan badiiy asarlarida ko‘proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma’rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarda bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning xislati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so‘z san’atkori va mutafakkiri o‘zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki “Hayratul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag‘ishlaydi. “Hayratul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) falsafiy-ta’limiy dostondir. Navoiy bu asarida o‘zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta’lim - o‘git berish masalalariga katta e’tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarlik, ota-onaga hurmat, rostgo‘ylik va to‘g‘rilik, ilmning foydasi va kambag‘al bu yo‘lda chekkan azoblari haqida batafsil to‘xtalib o‘tadi.

“Hayratul-abror” asarining bir necha boblari odob-axloq va ta’lim-tarbiya masalasiga bag‘ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolatida odob va kamtarlikni ulug‘lab, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon

qilishi bilan birga takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolatida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh, deb ta'riflaydi:

*Boshni fido ayla ato qoshig 'a,
Jismni qil sadqa ano boshig 'a...
Tun-kuningga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...*

Dostonning sakkizinchı maqolasida Navoiy yolg'izlikka nisbatan ko'pchilik – jamoatni ulug'lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do'st bo'lishlarini istaydi:

*... Yo 'q hunari yolg 'uz esa, o 'z kishi,
Qayda kishi sonida yolg 'uz kishi?
Fard kishi davrda topmas navo,
Yolg 'uz ovchidin kim etmish sado?..*

"Hayratul-abror"ning o'ninchı maqolati rostgo'ylik, halollik va to'g'rilikka bag'ishlangan. Navoiy to'g'rilik va rostgo'ylikni ulug'lash bilan kishilarni rostgo'y va to'g'ri bo'lishga chaqiradi, yolg'onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg'on so'zlashning yomon oqibatini "Sher bilan Durroj" masalida ovchining tuzog'iga tushgan Durroj obrazi orqali bayon qiladi.

Dostonning o'n birinchi maqolatida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi, kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o'sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo'lida chekkan azoblaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amaliy ishlar uchun foydalanish zarurligini ta'kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,

Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Navoiyning yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, oljanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o‘qish, o‘rganish va yuksak odobli, a’lo xulqli bo‘lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo‘lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta’limiy qarashlari hozirgi kunda ham o‘z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

“Farhod va Shirin” dostonida shoir chin sevgi va vafo, do‘stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g‘oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko‘pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag‘ishlangandir. Shoir dostonda Farhodning bolalik chog‘laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo‘lgan muhabbatini zo‘r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e’tibor bilan qaraganligini ko‘rsatadi.

Farhod yoshlik chog‘idanoq juda aqli, zehnli bola bo‘lib o‘sadi. U maktabda zo‘r havas va qunt bilan o‘qiydi. Tabiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o‘rganib oladi. Yosh Farhodning ilmgaga bo‘lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko‘radi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turli fanlardan saboq beradilar. Natijada eng murakkab va pinhoniy ilmlar unga o‘z sir-asrorini to‘liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o‘qib, bilimdon va zukko inson bo‘lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e’tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o‘qitish zarurligini, bunda ota-onaning roli nihoyatda katta ekanligini, bolalarga dunyoviy ilmlarni berish muhimligini ta’kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o‘qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

*Agar bir qatla ko ‘rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo‘q erdi ul varaqni.
Ne so ‘znikim, o ‘qib ko ‘ngliga yozib,
Dema ko ‘ngliki, jahon lavhiga kozib.*

U davrda bolalar quruq, yodaki o‘qitilar edi. Bolalar o‘zlari yodlagan narsalarining ma’nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtida Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o‘qilgan narsaning ma’no-mazmunini tushunib olishga undar edi.

*O‘qib o‘tmak, o‘qib o‘tmak shiori,
Qolib yodida, safhasafha bori...*

Farhodning qunt qilib, ma’nosini tushunib o‘qishi natijasida ko‘p ilmlarni egallaganligi ta’kidlanadi:

*Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqqini kasb yetmagan ilm.*

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallahsga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o‘stirish yo‘llarini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, dostonda Farhod jismoniy tomondan ham chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o‘rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

Demon ham ko‘ngli poku, ham ko‘zi pok,

Tili poku, so‘zi poku, o‘zi pok, - deb har tomonlama mukammal, ma’naviy, jismoniy go‘zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga zo‘r havasli, sangtaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug‘laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, Farhod mazlumlarga Qamxo‘r, sofdil, mard va oljanob, jasur inson bo‘lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorna mehnati natijasida katta kanal (“Hayot daryosi”) va hovuz (“Najot dengizi”) qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo‘jizalar ko‘rsatgan bahodir yigit sifatida ta’riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat

ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib Armanistonga borganda, arman yurtida tog‘da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko‘radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tufroqqa ketkumdir oxir! –

deya o‘z bilimi, hunar va g‘ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o‘rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do‘slik tuyg‘ularidir. Farhod el-yurtning obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do‘sligi g‘oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do‘slishuvi xalqlar do‘sligi g‘oyasining yorqin namunasidir.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy jihatdan tasvirlar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg‘unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo‘ldi bunyod,

Bu yanglig ‘qilmadi ish odamizod.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g‘oyalari yosh kitobxonlar ma’naviyatiga ham chuqur ta’sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo‘lib ytishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o‘qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini “Layli va Majnun” dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g‘oyalarini targ‘ib etgan Navoiy maktablarda o‘g‘il bolalar bilan bir qatorda qizlarni ham o‘qishini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o‘zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlar orqali bolaning voyaga ytishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirning 1500-yilda yaratgan “Mahbubul-qulub” (“Ko‘ngillarning sevgani”) asarida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta’limiy qarashlari bayon etilganligi bilan xarakterlidir. Navoiy unda ijobiy fazilatlarning namoyon bo‘lishida avvalo ulardagi halollik va soddalik, samimiylilik asosiy omil ekanligini ta’kidlaydi va bu mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi.

“Mahbubul-qulub” 3 qismdan iborat. Kitobning 1-qismi “Xaloyiq ahvoli va af’oli va atvorining kayfiyatida”, ya’ni kishilarning ahvoli, fe’l-atvori va gap-so‘zlarining ahamiyati haqida bo‘lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san’at va adabiyotning ahamiyatini targ‘ib qiladi, malakali, iqtidorli o‘qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san’atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O‘qish ham, o‘qitish ham og‘ir va mas’uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o‘rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta’kidlaydi.

Haq yo ‘linda kim sanga bir harf o ‘qitmish ranj ila,

Aylamak bo ‘lmas ado oning haqin yuz gajn ila.

Kitobning 2-qismi axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Bu bobda asosan yaxshi fazilat va yomon illatlar tahlil qilinadi. To‘g‘rirog‘i, insonda bo‘lishi kerak bo‘lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qanoatli bo‘lsa, unday odamni el sevishini, e’zozlashini ta’kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa – chashmaga o‘xshatadi. Negaki, buloq suvini qancha olgan bilan u qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug‘ izzat va shafqat hosilini beradi. U bir daraxtdirki, unda hurmat mevasi bordir. Bu boboda sabr, tavoze’ haqida ham ko‘p ibratli gaplar aytildi.

Asarning “Turli foydali maslahatlar va maqollar”, deb nomlangan 3-qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko‘proq o‘qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo‘lish va boshqa masalalar o‘rtaga tashlanadi.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o‘zi ham ta’lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan maqollarga yaqin bo‘lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan:

Vafosizda hayo yo ‘q, hayosizda vafo yo ‘q.

Tilga e’tiborsiz – elga e’tiborsiz.

Oz-oz o’rganib dono bo‘lur,

Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur.

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim,

Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim.

Shunday qilib, otashnafas shoir qariyb olti asr davomida o‘z poeziyasining bepayon maydonida yangi-yangi avlodlarni kutib olarkan, mehru shafqatdan, adolatdan, do‘stlikdan saboq berib keldi. Har qaysi asrda ma’rifat vaadolat uchun kurashning oldingi saflarida turib, ikkiyuzlamalik va jaholatni, loqaydlik va takabburlikni, ig‘vogarlik va yolg‘onchilikni fosh qildi, olijanob inson shaklini jo‘shqin misralarda tasvirladi.

Navoiy zamondoshlariga juda kerak, hech kim aytolmagan, ammo xalqqa g‘oyat zarur katta fikrlarni aytgan qudratli san’atkor edi. U keyingi asrlar, avlodlar uchun ham aziz va mo‘tabar bo‘lib qoldi. Navoiyning buyukligi shunda ediki, u o‘z davrini keng ko‘lamda, to‘la ifodalab berdi. Qahramonlari obrazida ahamiyatini aslo yo‘qotmaydigan chinakam insoniy, umumbashariy xislatlarni aks ettirdi.

Shuni ta’kidlash lozimki, hech qaysi davr bizning mustaqillik davrimiz kabi ulug‘ shoirning qadriga yetmagan va xalq ommasiga shunchalik yaqinlashtirmagan edi.

Ha, bugun Hazrat Navoiy har bir uyg‘a kirib keldi. Uning nuroniy siymosi bilan birga bizning zehnimizga va qalbimizga bitmas-tuganmas ruhiy boylik va hayajon abadiy xamroh bo‘lib qoldi. Odatda badiiy adabiyot orqali xalq o‘zini taniydi, tarixiy ahvolini, jamiyatda tutgan o‘rnini tushunib oladi. O‘zbek xalqi ham Navoiy asarlarida o‘zini tanidi va qadimdan beri, o‘z kuchi, talantiga komil ishonch bilan qarab kelganini anglatadi.

Mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1.Nima uchun Alisher Navoiyni buyuk shoir deb bilamiz? Uning o‘zbek bolalar adabiyotiga qo‘shgan eng buyuk xizmatlari nimada deb bilasiz?

2. Alisher Navoiyning umumturk adabiyoti va madaniyati rivojidagi o‘rn haqida nima deya olasiz?
 3. Alisherning tug‘ilishi, oilasi va Iroqqa ketishigacha bo‘lgan davr haqida so‘zlab bering.
 4. Yosh Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashish voqeasi haqida so‘zlab bering.
 5. Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari bo‘lajak shoirga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
 6. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” asarida qanday masalalarni ilgari surgan?
 7. Alisherning Abulqosim Bobur Mirzo podshohligi davridagi o‘qish yillari haqida so‘zlab bering.
 8. Alisher Navoiy va Lutfiy munosabatlari haqida to‘xtalib, yosh shoirning mavlono Lutfiyni hayratga solgan g‘azali matlaini tushuntiring.
 9. Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatida olib borgan faoliyati haqida fikr bildiring.
 10. “Xamsa” dostonida odob-axloq, mehnat, ona-Vatanga muhabbat tuyg‘usining ifodalanishi xususida fikringizni bayon qiling.
 11. Alisher Navoiyning odob-axloq haqidagi asarlari xususida to‘xtalib, fikringizni bildiring.
- Adabiyotlar:**
- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
 - 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
 - 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
 - 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
 - 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
 6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
 7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

MUHAMMAD SHARIF GULXANIY

REJA:

1. Shoirning qisqacha tarjimai holi.
2. “Zarbulmasal”haqida tushuncha.
3. Gulxaniy masalalari.
4. Xulosa.

Isyonkor kuychi Muhammad Sharif Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan o‘zbek mumtoz shoiri va yozuvchisidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo‘lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko‘ra Gulxaniy XVIII asrning 70-yillarida hozirgi Xo‘jand viloyatining Darvoza qishlog‘ida dunyoga keladi.

Bo‘lajak yozuvchining bolaligi o‘zi olamga kelgan tog‘ qishlog‘ida o‘tadi. Bu yerda ozmi-ko‘pmi o‘qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo‘lgan havasi ortadi. She’riyatga oid ko‘plab asarlarni o‘qiydi, xalq og‘zaki ijodini berilib o‘rganadi va asta-sekin she’riy mashqlari boshlanadi. U o‘z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan va so‘ngra Farg‘onaga keladi, qiziqchiligi, hozirjavobligi hamda hajviy she’rlari bilan kishilar o‘rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g‘ariblik turkumidagi ruboiy va to‘rtliklari bilan el og‘ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo‘qonga keladi va qiyinchilik bilan yashaydi. U o‘zbekcha she’rlariga Gulxaniy, tojikcha she’rlariga Jur’at deb taxallus qo‘yadi. Xullas, u yoshligidan badiiy adabiyot bilan jiddiy shug‘ullanib, Qo‘qon adabiy muhitida e’tiborli o‘rinni egallagan. Gulxaniy forsiy va turkiy tilda mahorat bilan qalam tebratgan zullisonayn shoir edi. O‘zbek mumtoz adabiyotida badiiy tasvir uslubiga ko‘ra Gulxaniy xalq tilini bilishda, uning so‘z boyligidan foydalanishda, nozik ifoda imkoniyatlarini ishga solishda yuksak mahorat sohibidir.

Gulxaniy nazmda ham, nasrda ham yaxshi badiiyat namunalarini yaratib qoldirgan buyuk iste’dod egasidir. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, shoir “Gulxaniy” va “Jur’at” taxalluslari bilan ijod qilgan. Ba’zi manbalar uning hammomda go‘lax-o‘t yoquvchi bo‘lib ishlaganligi tufayli “Gulxaniy” taxallusini olganligini tasdiqlaydi. “Majmuai shoiron” tazkiräsining muallifi Fazliy esa

shoirning devonavor fe’li, otashin tabiat “Gulxaniy” taxallusini olishiga asos bo‘lgan deb hisoblaydi:

Xusho Gulxaniy shoiri purnafast,
Chi gulxanki, zebotar az gulshan ast.
Zi devonaxo‘iyu otashfani
Taxallus nihoda ba xud Gulxaniy.

Mazmuni: “Gulxaniy gulxandek shu'lavor, san'atkor shoirdir. Gulxan nima bo‘libdi, u gulshandan ham go‘zalroqdir. U devonavor fe’l, otashin tabiatga ega bo‘lganligi uchun ham o‘ziga “Gulxaniy” deya taxallus qo‘ydi”.

Shoirning “Jur’at” taxallusini ham olganligi esa uning jur’atli, jasur, jo‘mard bo‘lganligi, masalan, navkarlik faoliyati davrida amirga “bideh” (ber!) radifli g‘azal yozganligi asos bo‘la oladi.

Gulxaniy bir necha yil Qo‘qon xoni Olimxon saroyida navkar bo‘lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo‘lib qolaveradi.

Gulxaniyning “ber menga” radifli she’ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G‘azal och qolgan kishining o‘z xo‘jayinidan non so‘rashi bilan boshlanib, lirik qahramon – navkarning qalb alamlari so‘nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g‘azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan bitta shaxs haqida gapirilmay, balki katta ijtimoiy masala – Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gapiriladi. G‘azalda lirik qahramonning obraqi umumlashma obraz darajasigacha ko‘tarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor bo‘lolmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon – navkar o‘z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo‘shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O‘z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish ko‘rishga da’vat etadi:

Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga,
Kofir o'lg'ayman agar desamki, bahmon ber menga.

Moshu bug'doyu guruch berkим, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiqu la'lу marjon ber menga.

Egnima yopiq berib, qornimni to'yg'az non bilan,
Senga billohkim demasman: dinu mon ber menga.

Navkaring ochlikdan o'lsin, nega hayfing kelmagay?
Ey tabibi hoziqim, doruyu darmon ber menga.

Nonu to'n ber, benavolik dardidin qutqar meni,
Men qachon aytdimki, qorun ganjidek kon ber menga.

Gulxaniyni er yigitlar to'pidan kamsitmagil,
Fo'ta ber, ot ber, qilich ber, to'nu chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxon dan keyin Qo'qon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniyning turmushida hech qanday o'zgarish bo'lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo'larmikan, qornim nonga to'yarmikan, degan o'y-umidlar bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo'shiladi. Xonni maqtab qasida va g'azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtadi, xonga unda bo'limgan yaxshi sifatlarni taqdi, uni fuqaroparvar,adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirladi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo'lishga da'vat etdi. Ammo Umarxon saroyidagi fisqu-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rabi olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek xassos shoirning saroy ahliga bo'lgan munosabatini o'zgartirib

yubordi: endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda va ba'zan payravlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi, o'z e'tirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy adabiy merosini, asosan, ikki turdag'i asarlar – forsiy va turkiy tillardagi lirik she'rlari hamda "Zarbulmasal" tashkil etadi. Shoir, "Zarbulmasal" dagi singari, lirik she'rlarida ham o'ta an'anaviylik va kitobiylididan qochgan, xalqona soddalikka intilgan:

Va'dalar qilib erding: "Shod etay sani g'amdin",
Ushbu g'amda jon berdim, qani ahdu paymonlar?!

San nechuk paridursan, topmadim so'rog'ingni,
Kezmisham quyon yanglig' vodiyu biyobonlar.
Gulxaniyni qon tortdi – azmi ko'yi yor etti,
Qatl etarga mijgonlar chekti tig'i uryonlar.

Azbaroyi tushunarli va samimiylididan ushbu g'azalni bugungi muxlislar ham bemalol mutolaa eta oladilar.

Zullisonaynlik bobida shoir shunday mahorat qozonganki, zamonasining zabardast g'azzalnavisi va amir Umarxon Amiriyl bilan ham forsiy g'azalchilikda bellasha olgan. Masalan, Amiriyl g'azallaridan birida shunday bayt bor:

Amir kishvari har'am, livoyi adl dar dastam
Ki, miftohi dari fathu zafar boshad dar angushtam.

Mazmuni: "Men shariat mamlakatining amiri ekanman vaadolat bayrog'i mening qo'limda ekan, zafar va g'alaba eshiginining kaliti mening barmoqlarimda bo'lmosg'i tayin".

Gulxaniyning shu g'azalga javoban yozilgan g'azali uning o'z dunyoqarashi va sarguzashtlari ifodasi bilan yo'g'rilgan. Lekin badiiylik jihatidan Amiriyl g'azaliga aslo izoh bermaydi:

Ba izzu davlat sulton Umar nozamki, dar ahdash,
Ba farqam toji iqbol ast chun noxun bar angushtam...
Hunar har chand injo metarovad az har angushtam,
Zi baxti noraso kore nadorad bo zar angushtam.
Ba xushki rondaam kishtiyu umre zindaam, Jur'at,
Nasshud z-in bahri behosil sari mo'ye tar angushtam.

Mazmuni: “Men sulton Umar davlati bilan faxrlanaman, chunki uning zamonasi zayliga binoan, barmog‘imdan hunar tomadi, ammo baxtimning norasoligidan barmoqlarimning oltin bilan ishi yo’q. Tiriklik umrim kemasini quruqlikka tomon haydadim, ey Jur’at. Oqibatda, bu hosilsiz ummondan barmog‘im boshimning biror tukicha ham bo‘lmadi”. Hukmdorning faxriya g‘azaliga javoban o‘zining ayanchli qismati va afsus–nadomati singdirilgan g‘azal bitishi ham uning otashinlik hamda jur’at nishonasi edi.

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari XVIII-XIX asrlar o‘zbek nasrining nodir namunasidir. Mazkur asar xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o‘tkir satirk asardir. Gulxaniy o‘zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so‘zlari va qochiriq gaplaridan mohirlik bilan foydalandi. U feodal hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo‘li bilan o‘tkir satira ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og‘ir, mashaqqatli hayotini o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo‘lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko‘zini ochdi. Natijada, unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir sharoitga ko‘ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi “Zarbulmasal” asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirning maqsadi, hayotga, uni o‘rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo‘lgan munosabati to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o‘xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o‘zi yashagan zamon uchun aniq va xarakterli voqeahodisalarini, ularga o‘zining munosabatini, qarashlarini tasvirlaydi.

Muallif o‘z masallarida majoziy obrazlar orqali o‘sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarabalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o‘zaro feodal urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o‘z zamonasida sodir bo‘layotgan talon-tarajlik, xalqni qiyash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan-ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo‘li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunadi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo‘g‘lining bir-biriga quda bo‘lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to‘y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko‘rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho‘ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g‘oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo‘g‘lilar yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko‘z va qonxo‘r bo‘ri, aldamchi va shayton tulkilarga o‘xshaydi. Bularning o‘y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo‘lishi uchun bayramdir.

Asarda Yapaloqqush bilan Boyo‘g‘lining quda-anda bo‘lishi, Yapaloqqushning o‘g‘li Kulonkirga Boyo‘g‘lining qizi Gunashbonuning olib berilishi sarguzashtlari majoziy, o‘tkir hajviya tarzida tasvirlanadi. Gulxaniy qushlarning o‘zaro murakkab munosabatlari asosida o‘z davri ijtimoiy hayotining tanqidiy manzarasini yaratadi.

Asarning “Zarbulmasal” deya nomlanishiga sabab, unda yozuvchi xalq tilidagi maqol va masallarni tasvirlayotgan hayotiy voqealarga mutanosib ravishda zarblast usulida ish tutgan. “Zarbulmasal” mundarijasiga “Toshbaqa bilan Chayon”, “Tuya bilan bo‘taloq”, “Maymun bilan najor” kabi masal va 400 dan ortiq maqol, talay xalqona iboralar voqealar izchilligiga singdirib yuborilgan. “Zarbulmasal” badiiy asar bo‘lishi bilan birga, mumtoz nutqiy xazina hamdir. Undagi “tesha tegmagan” iboralar va mazmundor maqollardan bugungi adabiy tilimizni boyitishda ham foydalanish mumkin.

Umuman, jamiyat tushkun bir jarayonni boshidan kechirganiga qaramay, bu davrda ko‘plab yetuk san’atkorlar yetishib chiqdi, ulkan ma’naviy meros

maydonga keldi. Zotan, so‘z san’atkorlari faqat o‘zi yashab turgan zamon nafasi bilan emas, balki porloq kelajak orzulari bilan yashab ijod etadi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi.

“Zarbulmasal” asari haqida nimalarni bilasiz?

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, Gulxaniy lirik she’rlari va “Zarbulmasal” nomli yetuk prozaik asari bilan tanilgan talantli adibdir. Bizgacha uning o‘zbek va tojik tillaridagi 12 g‘azali, Qo‘qon xoni Amir Umarxon ga bag‘ishlangan bir qasidasi va “Zarbulmasal” asari yetib kelgan.

1822-yilda Gulxaniy mashhur “Zarbulmasal” asarini yozadi.

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari majoziy timsollar – Yapaloqqush va Boyo‘g‘li o‘rtasidagi qudachilik mojarolari orqali turli toifadagi, har xil fe’l-atvordagi tabaqalar, kishilar munosabatini, mamlakatdagi vayronagarchilikni tasvirlaydi. “Zarbulmasal”da qushlar o‘zaro masal, maqol, matal va hikmatli so‘zlarni keltirish orqali mavjud haqiqatni ifodalaydi. Mazkur asar 1980-yilda alohida kitob holida nashr etildi.

“Zarbulmasal” xalq og‘zaki ijodi durdonalari-maqol, masal va hikmatli so‘zlar asosida yaratilgan. Asarning maroqli syujetini tashkil etgan qoliplovchi hikoya xalq ertaklariga o‘xshab ketadi. Undagi Yapaloqqush hikoyasiga bir necha mustaqil syujetli masala qoliplash yo‘li bilan bog‘lanib keladi.

Gulxaniy Yapaloqqush bilan Boyo‘g‘lining bir-biriga quda bo‘lish voqeasini bayon qilish orqali o‘sha zamon uchun xarakterli voqea-hodisalarini va ularga o‘z munosabatini aks ettiradi. Yozuvchi asardagi Yapaloqqush, Boyo‘g‘li, Ko‘rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho‘ranul va Kordonlarning bir-biriga aytgan masalalari, maqollari, hikoyalari orqali asarning g‘oyaviy mazmunini ochadi.

“Zarbulmasal” ning personajlari, asosan, qushlarning kinoyaviy-allegorik obrazlaridan iboratdir.

O‘z davr voqealarini majoziy usulda badiiy ifoda etgan axloqiy-pandnomalarini tanqidiy-hajviy yo‘nalishdagi “Zarbulmasal” asari Gulxaniyga favqulodda shuhrat keltirdi. Unda ijtimoiy hayot muammolari, turli toifadagi odamlar o‘rtasidagi munosabatlar, xalq turmush tarzi va udumlari haqida majoziy

uslubda so‘z yuritiladi. Insonga xos xususiyatlar boshqa jonli va jonsiz narsalarga ko‘chirib tasvirlansa, majoziy asar deyiladi. Gulxaniy ham, qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit qabilida qushlar misolida o‘z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Toju taxt talashlari, mamlakat urushlar natijasida yurt vayron, xalq xarob bo‘lgan. Buxoro va Qo‘qon xonliklari o‘rtasidagi munosabat yomon bo‘lib, ular o‘zaro urishib yurganlari uchun ham asarda Buxoro go‘yoki vayronalarga boy muzofot singari tasvirlansa-da, Qo‘qon ham undan obod emas edi. Adib aytmoqchi, xonning atrofini Boyo‘g‘li, Yapaloqqush, Ko‘rqush, Kordon, Kulonkir sulton kabi yomon odamlar o‘rab olgan. “Holo, bu turg‘onlaring navola do‘stlari, piyola hariflari, taom yemakka hozir, maslahatga aqli qosir”. Bu ketishda mamlakat vayronaga, shoh uning ustidagi Boyo‘g‘liga aylanib qolishi hech gap emas. Gulxaniyning yirtqich va asosan, tunda ov qiladigan qushlarni o‘z asariga qahramon qilib olishida nozik ishora mavjud. Shuning uchun Ko‘rqush tilidan nasihat qiladi: “Ulug‘ni borgohinda xiradmandi donish va aqli xiradi bohush har qancha ko‘b bo‘lsa ham, oz bo‘lur. Xusan, podshohi odilg‘a uch toifadin guzir yo‘qdur: avval, odamni boamalki, podshohning oxiratlik asbobini tarabdudida bo‘lsa. Ikkinchisi vaziri sohibi ra'ykim, podshohning dunyolik yarog‘ini tarabdudida bo‘lsa. Uchinchi, munshiyi rostnavis, qalamzanu nigohdoru shamshirzan bo‘lsa”.

“Zarbulmasal” arabcha “zarb” va “masal” so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, “masallar yig‘indisi” ma’nosini beradi. Masal so‘zi o‘tmishda biz hozir qo‘llaydigan maqol ma’nosida ishlatilgan. Zarbulmasal so‘zga maqol qo‘shib gapirish, o‘xshashi va dalilini keltirish ma’nolarini ham anglatadi. Zarbulmasal bo‘lish – el og‘ziga tushish, afsona bo‘lish, mashur bo‘lish ma’nolarida ham keladi. Ma’lum bo‘ladiki, Gulxaniy o‘z davri va zamondoshlarini asarda zarbulmasal qilgan.

Asar qahramonlari o‘z nutqlarida vaziyatga mos ko‘plab maqollarni keltiradilar, to‘g‘rirog‘i, maqollar yordamida gapiradilar. Shu bilan birga, ular bir-birlariga turli masala va hikoyatlarni aytib beradilar.

“Zarbulmasal” da 400 ga yaqin maqol, matal, naql va 15 dan ortiq kattakichik masal va hikoyat mavjud. Bu muallifning xalq hayoti, turmush tarzi, an’ana va marosimlari, og‘zaki va yozma adabiyotni chuqur bilganligidan dalolat beradi. U mashhur hind eposi “Kalila va Dimna”, Abdurahmon Jomiyning “Silsilat uz-zahab” asarlari, shuningdek, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So‘fi Olloyor kabi ulug‘ so‘z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Bularning barchasi asarning ta’sirchanligi va o‘qimishlilagini oshirgan.

“Zarbulmasal” ning g‘oyaviy mazmuni va obrazlari xususida nimalarni bilasiz?

“Zarbulmasal” majoziy asar bo‘lishiga qaramay, unda XIX asr muhiti voqealarini tasvirlanadi. Yozuvchi bu asarida o‘zaro o‘sha davrda bo‘lib o‘tayotgan urushlarning dahshatli oqibatlarini ochib tashlaydi. Asarda bu kabi urushlarning el-yurtga keltirgan qashshoqlik va xarobaliklari xarakterli tafsilot va imoshoralarda yorqin aks ettirilgan.

Yapaloqqush o‘zaro to‘qnashuvlarda boyligi qo‘ldan ketgan, qo‘rg‘oni buzilgan, Gulxaniy aytganidek, “oti ulug‘, suprasi quruq” boylarning kinoyaviy obrazidir. Buni biz dastlab uning xatti-harakatlarida va atrofdagilar bilan munosabatida kuzatamiz, chunonchi, u o‘g‘liga Kulonkir sulton deb balandparvoz nom qo‘yadi. Yoki Boyo‘g‘liga quda bo‘lmoqchi bo‘ladi, o‘zini katta tutib “Har qanchalik qalin bo‘lsa topilur”, deb maqtanadi. Yapaloqqushning tushkunlikka uchragan “usti yaltiroq, ichi qaltiroq” boylarning kinoyaviy obrazi ekanligi, atrofdagilar, jumladan, unga qarshi qo‘yilgan Ko‘rqush bilan muomalasida ham yaqqol ko‘rinadi: Ko‘rqush sovchilikka ketayotganida Yapaloqning maqtanchoqliga qarshi “Bor maqtansa – topilur, yo‘q maqtansa – chopilur”, “Chumchuq semirsa botmon bo‘lurmi?” kabi maqollarni keltiradi.

Yapaloqqush “...bolamning asbobi kulonkirligi minqori bilan changalidan ma’lum va ravshan emasdurmdu?” degan so‘zlar bilan o‘ziga o‘xshash boylarning zo‘ravonligiga ishora qiladi. Lekin bu o‘rinda ham Ko‘rqush Yapaloqning quruqligini fosh etib, “Chuchvarani xom sanabsan”, “Halvo degan birla og‘iz

chuchimas”, “Oti ulug‘-suprasi quruq”, “Uyida chaksa uni yo‘q, tom boshida qo‘sh tandir”, “Sichqon sig‘mas iniga, g‘alvir bog‘lar dumiga” degan iboralar senga mos keladi, deydi.

Shunday qilib, Yapaloqqush misolida o‘sha davrdagi boylarning shuhratparastligi, ochko‘zligi, maqtanchoqligi ochib tashlanadi.

“Zarbulmasal” xalq orasida “Yapaloqqush hikoyasi” nomi bilan mashhur bo‘lib, qissaxonlik kechalarida uni eshitgan shinavandalar asarning chuqr hayotiy mazmuniga qoyil qolishgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Farg‘ona iqlimida Qayqubod degan podshohdan qolgan bir vayrona bor edi. Unda yashovchi Boyo‘g‘lining Gunashbonu ismli qizi bo‘ladi. Shu atrofda manzil tutgan Yapaloqqush uni o‘g‘li Kulonkir sultonga olib bermoqchi bo‘lib, Ko‘rqushni sovchilikka yuboradi. Ko‘rqush yo‘lda Hudhudga duch kelib, o‘zaro munozara qiladi. Keyin Kulonkir sulton bilan gaplashib oladi. Boyo‘g‘linikiga kelsa, u qarindoshlari bilan kengashib, so‘ng javob bermoqchi bo‘ladi. Buni yaxshilikka yo‘yan Yapaloqqush do‘sti Sho‘ranul degan qarg‘a orqali qushlar shohi Malikshohindan suyunchi oladi. Malikshohin o‘zining pahlavoni bo‘lmish Kulonkir sultonning to‘yini podshohlik hisobidan o‘tkazib bermoqchi bo‘lib, o‘z xazinachisi Kordonni to‘y xarajatlarini aniqlash uchun Boyo‘g‘linikiga jo‘natadi. Boyo‘g‘li qizining qaliniga mingta vayrona so‘raydi. Kordon Umarxon davrida mamlakat obod bo‘lib, vayronalar kamaygani, shuning uchun uning sonini 600 taga tushirishni so‘raydi. Boyo‘g‘li ko‘nmagach, ortiga qaytib ketadi. Uni eshitgan Ko‘rqush oting Kordon – ishbilarmon bo‘lsa-da, aslida qo‘lingdan hech ish kelmas ekan deb, o‘zi Boyo‘g‘lining yoniga kelib, Qo‘qondan topilmasa ham, mingta vayronani Buxoro muzofotidan topib berishga va’da beradi. Shundan keyin dabdabali to‘y qilib, kelin-kuyov murod-maqsadlariga yetadilar.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, mazkur to‘y bo‘lishidan oldin Ko‘rqush sovchilikka borgan edi. U sovchilikka keta turib yo‘lda Hudhud (popishak)ga duch keladi. Ko‘rqushning Boyo‘g‘lining qiziga sovchilikka borayotganini fahmlagan Hudhud unga: “...qo‘lidan kelmas ishga uringan...

maymunga o‘xshab rasvo bo‘lma”, - deydi. Shu o‘rinda Gulxaniy “Maymun bilan Najjor” masalini voqeaga bog‘lab keltiradi.

“Hunar-zar” deb, Najjorning ishini davom ettirmoqchi bo‘lgan Maymunning dumi yog‘ochning orasiga qisilib qoladi, qutulmoqning ilojini topolmay sharmanda bo‘ladi:

Ketdi hunar shavqi bila g‘ussasi,
Tushdi yag‘och ayrisig‘a dumchasi.

Bal keynidin bo‘ldi tutulmoqlig‘i,
Mumkin emas o‘ldi qutulmoqlig‘i.

Odami jinsida yo‘q qissasi,
Qoldi aning dumchasining hissasi.

Gulxaniy kishilarni bilim va hunar o‘rganishga, o‘z kasbini to‘liq egallashga chaqiradi:

Aydi: “Ulus ichra bu bir kasbdur,
Kasbni boshina kiysang nasbdur”.

Bu fikr qissadan hissa tariqasida uqtiriladi.

Gulxaniy “Maymun bilan Najjor” masalida hunar va hunar ahlini ulug‘laydi, qo‘lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo‘lma, ko‘r-ko‘rona birovga taqlid qilib falokatga yo‘liqma, degan fikrni maymunning qismati orqali ko‘rsatadi.

Najjor juda aqli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydalı mehnat bilan shug‘ullanishni har narsadan yuqori qo‘yadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini tasvirlar ekan, hattoki,

Maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg‘a suradi.

O‘z navbatida, Ko’rqush ham Yapaloqqush uni majbur qilib sovchilikka yuborayotganini ta’kidlamoqchi bo’lib, “Sen tevaning bo‘tasi onasi birla munozara qilganidan bexabarga o‘xsharsan”, deydi va “Tuya bilan Bo‘taloq” masalini hikoya qiladi.

Bunda sorbon tuyani cho‘ktirganda bo‘talog‘i onasiga yetib olib, uning ilgarilab ketganidan ranjib:

Bo‘zlanib aydi: - Ayo berahm onam,
Kuydi-yu, yondi-yu tutoshti tanam.

Asta-asta yoursang, bo‘lg‘ay na g’am,
Siyna sutidin emayin dam-badam,
deydi.

Holbuki, ona tuya bo‘talog‘ining oh-zoriga qaramay, tuyakash-sorbonning qistovi bilan tez yurishga majbur edi. Tuya bo‘talog‘iga:

- Ko‘rki, burunduq kishining qo‘lida,
Bu kishining ko‘zlari o‘z yo‘lida.
Menda agar zarra kabi ixtiyor
Bo‘lsa edi, bo‘lmas edim zeri bor,

deb ixtiyori o‘zida emasligini tushuntiradi.

Tuyaning majoziy obraqi misolida muallif erku ixtiyoridan mahrum etilgan kishilarning alamlı qismatini aks ettirgan.

Mehnatkash xalqning og‘ir hayoti va mehnati, huquqsizlikgi va nochorligi, bir so‘z bilan aytganda ayanchli qismati “Tuya bilan Bo‘taloq” da o‘ziga xos badiiy tasvirga ega.

Gulxaniyning tasvirlashicha Tuya hayotda ezilgan, tutqun, erksiz, og‘ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy obrazidir. Bo‘taloq esa, ona sutiga ham to‘yolmay, og‘ir, mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang‘ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarining timsolidir.

Shunday qilib, Yapaloqqushning Boyo‘g‘liga quda bo‘lish mojarosi qoliplovchi hikoya bo‘lib, Gulxaniy “Maymun bilan Najor” hamda “Tuya bilan Bo‘taloq” kabi mustaqil syujetli masallarni asosiy (qoliplovchi) voqeaga ustalik bilan bog‘lab keltiradi. Shu tarzda, ertaklarda bo‘lganidek, hikoya ichida hikoyalarning san’atkorona kompozitsiyasi qoliplash san’ati deyiladi. Bu esa muallifning mahoratidan dalolat beradi. Buni biz syujetning yanada rivojlantirilishi misolida ham ko‘ramiz: “Alqissa, Ko‘rqush yiqila-surila Kulonkir sulton dargohiga ravona” bo‘ldi.

Kulonkir sulton usti yaltiroq, ichi qaltiroq amir-amaldorlarning kinoyaviy obrazidir. Asarda Kulonkir sultonning zo‘ravonlik bilan el-yurtni talab orttirgan boyliklari hisobiga shohona saroy qurib, tashqi dabdaba va zeb-ziynatga berilishi qattiq tanqid qilingan. Ko‘rqushga “ilgarigi mehmondin qolg‘on” sarqit oshni tortishi Kulonkirning o‘ta pastkashligidan dalolat beradi. Ko‘rqush – “Osh egasi bilan totli” desa, Kulonkir tortinmay: “Bir yemog‘lik qildikim, tabaq tubiga tushdi”. Shuning o‘zi uning quruqligi va ochko‘zligiga dalildir.

Muallif Kulonkir sulton toifasidagi hukmron doiralarga “oshxo’ri jomadaronlar” deb haqqoniy baho beradi, ularning noshudligi va layoqatsizligini “taom yemoqqa hozir, maslahatga aqli qosir” degan lo‘nda iborada aniq va ravshan ifodalaydi. Bunday toifadan yaxshilik kutish mumkin emasligini bayon qilib: “Bu toifaning oz xizmati, ko‘p minnati bo‘lur, har kim bu toifadan muruvvat tilabdur, go‘yo tol yog‘ochdin zardolu tilabdur!” - deydi. Bu bilan Gulxaniy sultonlar el-yurt manfaatini o‘ylashdan uzoq turishlarini uqtiradi.

Boyo‘g‘li ham asardagi tushkun boylarning kinoyaviy obrazidir. U o‘zini Qayqubod xarobalarining podshosi deb hisoblaydi. U mol-dunyoga o‘ch. O‘z mulki (chordevori) bilan qanoatlanmay, yana yangi joylarni egallab olmoqchi

bo‘ladi. Chunonchi, u avval o‘zidan ko‘ra martabasi pastroq Yapaloqqush bilan quda bo‘lishdan nomus qilsa ham, qalining ko‘ngildagidek bo‘lishini eshitib, qizini berishga ko‘nadi.

Qalin voqeasi bilan yozuvchi Boyo‘g‘lini faqat mustabid feudal ekanligini emas, balki qizini mol-dunyoga sotgan shafqatsiz, bemehr ota ekanligini ham fosh etadi. Yozuvchi Boyo‘g‘lining ziqlaligini sovchilikka borgan Ko‘rqush tilidan ochib tashlar ekan, “Ko‘rqush ko‘rdikim, Abdurahim sudxo‘r baqqol mumsikdek ko‘p xasisdur, agar ming chordevordan bir chordevor kam bo‘lsa, o‘ttiz tishini sindirur...”, - deydi.

Sho‘ranul o‘ta firibgar mulozim (kichik amaldor) larning kinoyaviy obrazidir. Muallifning ta’riflashiga qaraganda: “Sho‘ranul qushlar ko‘ziga go‘l, o‘z ishiga pishiq, haromzodai terror, o‘g‘ri mishiq, xarifi ayyor, har murda ustida tayyor, yigirmaning beshini mustahiqqa berib, o‘n beshini qo‘ynig‘a urgan, tumshug‘i Zokirboy jomafurushning tumshug‘iga o‘xshar ekan”.

Asardagi kinoyaviy obrazlar qarama-qarshi qo‘yish priyomi bilan o‘zaro bog‘lanib keladi. Masalan, Malik Shohin Yapaloq nomasini topshirgan Sho‘ranulga: “Seni yubormasa bo‘lmasmudi?” deb uni kamsitsa, Qarg‘a ham Malik Shohinni tanqid qilib: “Ey podshohi olam panoh, o‘zлari ma’no poyasidan bebahra ekanlar”, - deydi.

Kordon – Malik Shohinning xazinachisi, **Turumtoy** esa uning xizmatchisidir. “So‘z kelganda jilov saqlamay ro‘baro‘ etguvchi” Turumtoy Kordonga qarshi qo‘yilgan: “Siz o‘z nafsingizni bitkazing, yo sulton amrin... Ikki suyuklik bir ko‘ngilga sig‘mas”, desa, “Sen kamsafarlikdin bu so‘zлarni aytding”, - deb “Toshbaqa bilan Chayon” masalini bayon qiladi va “Yaxshi rafiq birla safar qilsang, saodat toparsan va yomon rafiq birla shaqovat” degan fikrni isbotlaydi.

Gulxaniyning “Toshbaqa bilan Chayon” masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: Toshbaqa-aqli, farosatlari, safarlarda ko‘p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do‘st timsoli. U o‘z hamrohi Chayonning suvdan o‘ta olmasligini bilgach, unga yordam qo‘lini cho‘zadi. Lekin u Chayonning xiyonatini ko‘rgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali

Chayonga o‘xshagan odamlar bilan do‘st va hamroh bo‘lmaslikka, kishi o‘zini va taqdirini o‘shanday kishilarga topshirib qo‘ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri davomida birovlarga yomonlik qiladigan, ularga ziyan-zahmat yetkazadigan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy obrazidir.

Yo‘lda Chayonga hamroh bo‘lib qolgan Toshbaqa ro‘baro‘laridan chiqqan suvdan suzib o‘tgach, hamrohiga yordam berishni lozim topib: “Ey birodar, seni daryodan o‘tkazib qo‘ygani keldim, ustimga min, lekin bejo harakat qilma, o‘z joningga jabr qilasan”, - desa ham, Chayon: “Har kim o‘z maslahatini o‘zi bilur”, - deb Toshbaqaning orqasiga minib borar ekan, bejo harakat qila boshlaydi va: “Sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi, xoh do‘stning ko‘ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo‘lsin, nish urishdir”, - deydi.

Yaxshilikka yomonlik qilgan Chayonning razilligidan g‘azablangan Toshbaqa bir sho‘ng‘ib, Chayonni suvga cho’ktirib yuboradi.

Gulxaniy bu masal orqali kishilarni xushyorlikka, zolimlarga qarshi qattiqqo‘l, sezgir, shafqatsiz bo‘lishga undaydi; do‘stga do‘st, dushmanga ayovsiz bo‘lish kerakligini uqtiradi. Masalda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki xarakter gavdalaniadi: bulardan biri – Toshbaqa rahmdil, kishilarga yaxshilik qiluvchi, ulardan yordamini ayamaydigan, dushmanga shafqatsiz kishilar obrazidir. Chayon esa yaxshilikka yomonlik qiluvchi, to‘g‘ri kelgan kishiga ozor beruvchi Chayonsifat kishilarning achchiq kinoyaviy obrazidir.

Gulxaniy olimlik, donishmandlik da‘vo qilgan, aslida o‘taketgan savodsiz, har bir so‘zida xatoga yo‘l qo‘yadigan din ahllarini ham savalagan. Bu hol Kordon bilan Boyo‘g‘lining munozarasida ham yaqqol ko‘rinadi: “Anda Boyo‘g‘li aydi: “Siz aytgan Muhammad Amin muftidirki, mudom har ishda o‘zidan bemaza va befahm va beidrokroq odamga maslahat qilur erdi. Xoh forsiy, xoh arabi, har kitobki bitsa, sahv va g‘alatdin xoli emas erdi, bovujudi bu hama noqisligi birla o‘zini hammadin mullo va donishmandi ro‘zg‘or ko‘rar erdi...”

Gulxaniy yengil kulgi bilan Yodgor po‘stindo‘zning o‘z kasbini yaxshi egallamagani holda maqtanchoqlik qilishidan ham kuladi.

“Zarbulmasal” da Xolboqi misgar, eshon kalla, Niyozcha og‘alik, Otaboy amin, mullo Sodiq va boshqa bir necha kishining nomi bilan bog‘liq lavhalar borki, yozuvchi ular orqali o‘sha zamondagi hukmron doiralarga xos bo‘lgan tekinoxo‘rlik, zo‘ravonlik, qalbakilik, munofiqlik, xushomadgo‘ylikni qattiq qoralaydi.

Masal haqida o‘z fikr-mulohazalaringizni bildiring.

Biz Gulxaniyning “Zarbulmasal” asaridagi syujet (voqea) ipiga san’atkorona bog‘lanib kelgan va har birini mustaqil asar deyish mumkin bo‘lgan “Maymun bilan Najjor”, “Tuya bilan Bo‘taloq”, “Toshbaqa bilan Chayon” masallarida “qissadan hissa” tariqasida axloqiy-ta’limiy fikr va ma’nolar ifodalanganini ko‘rib o‘tdik.

Masal tuzilishi jihatidan xilma-xildir: ba’zi masallar she’r bilan yozilsa, ayrimlari nasriy yo‘l bilan yoziladi. Chunonchi “Maymun bilan Najjor” she’riy formada, “Toshbaqa bilan Chayon” nasriy usulda yozilgan.

Obraz badiiy asarning o‘ziga xos xususiyatidir. Masalda ko‘rib o‘tganimizdek, maymun, tuya, bo‘taloq singari hayvonlar, toshbaqa, Chayon kabi jonivorlarning majoziy-kinoyaviy obrazlari ma’lum bir ijtimoiy ma’noni bildiradi. Masalan, toshbaqa bilan Chayon obrazida fe’l-atvori bir-biriga zid kishilar ustida bahs yuritgan yozuvchi, toshbaqaning harakati orqali bir-biriga yordam, do‘stlik, hamkorlik, mehr-shafqat singari insoniy tuyg‘u va fazilatlarni ma’qullasa, Chayonning nojo‘ya qilmishida insoniy qiyofasini yo‘qotgan, kishilik jamiyatni uchun tamomila zararli bo‘lgan yaramas fe’l-atvorni fosh etgan. Gulxaniy bunday kishilardan nafratlanib, do‘st bilan dushmani ajrata bilish, dushmanga o‘z vaqtida qaqshatqich zarba berishga chaqiradi. Insonparvar kishi sifatida tasvirlangan toshbaqa tomonidan cho‘ktirib yuborilgan Chayonning halokati misolida masalning g‘oyaviy mazmuni ochiladi. Gulxaniy yovuz xoinlar mahv etilishi muqarrar degan xulosa chiqaradi.

Masaldagi bunday ibratli fikr va xulosalar qissadan hissa deyiladi. Qissadan hissa, ko‘rib o‘tganimizdek, ko’pincha, masalning oxirida, ba’zan esa boshida keladi.

Gulxaniy “Zarbulmasal” asarini yozishda xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalanganmi?

Mehnatkatkash xalq hayotini yaxshi bilgan hajviy asarlar muallifi Gulxaniy xalqning orzu-umidlarini, uning og‘zaki ijodini juda yaxshi bilar edi. U o‘zbek va tojik tillaridagi bir qancha maqol, masal va hikmatli so‘zlardan san’atkorlarga xos badiiy mahorat bilan ijodiy foydalandi. Keltirilgan barcha maqollar asarning g‘oyaviy mazmunini ochishga yordam beradi. Masalan, Yapaloqqushning o‘g‘liga o‘z qizini berishni lozim ko‘rmagan Boyo‘g‘li sovchi bo‘lib kelgan Ko‘rqushga qarab shunday deydi:

“Sen menga nasihat o‘qig‘ali keldingmu?”. “Anglamay so‘zlagan og‘rimay o‘lar...”

Gulxaniy xalq og‘zaki ijodi materiallarini qayta ishlash bilan birga, uning g‘oyaviy yo‘nalishini, shakli, uslubi va badiiy xususiyatlarini to‘la saqlab qolishga intiladi. Shuningdek, ayrim maqollarni ko‘chma ma’noda ham qo‘llaydi. Bu esa istiora yoki metaforik iboralardir. Masalan, “Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo‘lmas” iborasi bir ishni bitkazish uchun mashaqqat chekishga to‘g‘ri keladi, degan ma’noda ishlatilgan.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da ijodiy foydalangan ko‘pgina maqol, matal, masal, hikmatli so‘zlar ham xalqimizning jonli tilida va yozma adabiyotida qo‘llaniladi. Bu maqollarda kishilarning mehnatsevarlik, har bir masalaga aqidrok bilan yondashish, to‘g‘rilik, sofdillik, sabotlilik kabi ajoyib fazilatlari ulug‘lanadi. Masalan, “Bugungi ishni ertaga qo‘yma”, “Uyat o‘limdan qattiq”, “Evi bilan so‘zlaganning qurboni bo‘l”, “Yolg‘on masal turmas”, “Bo‘ynida illati borning oyog‘i qaltirar”, “Yaxshi bilan yurding – yetding murodga, yomon bilan yurding - qolding uyatga” kabi o‘rinli qo‘llangan maqollar xalq donoligini ifodalab keladi.

Maqollar “Zarbulmasal”ning tilini boyitib, uning g‘oyaviy-badiiy qimmatini, shiradorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqollarga juda katta e’tibor bergen Gulxaniy o‘z asarlaarini “Zarbulmasal” deb nomlaydi. Zarbulmasal maqol demakdir.

Maqol xalq og‘zaki ijodining eng ixcham, lekin nihoyatda sermazmun janridir. U xalqning ko‘p yillik tajribasi natijasida orttirgan donishmandligini namoyish etadi.

Umuman, maqol va hikmatli so‘zlar, A.M.Gorkiy aytganidek, xalqning o‘ziga xos hayotini, tajribalarini namunaviy yo‘sinda ifodalaydi.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da: “Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim”, “Bor erdi Farg‘onada bir sorbon”, “Murod-maqsadlariga etdilar” kabi xalq rivoyatlari va xususan, ertaklar, qissalarga xos an’anaviy muqaddima va xotima gaplardan juda o‘rinli foydalangan. Bu esa asar tili va uslubining sodda va maroqli bo‘lishiga xizmat qilgan.

Yozuvchi “Zarbulmasal”da aksar xalq og‘zaki ijodiga xos bo‘lgan saj, ya’ni nasriy ifodaning qofiyalanishidan ham foydalangan. Misol uchun “Farosatning oyog‘i oqsoq”, “Tevadek yegani sho‘ra va yantoq”, “Oyog‘idan osilgan sutqoq, oqqushga o‘xshagan Jalol bo‘qoq...” kabilarni eslatib o‘tamiz. Bunday prozada vazn bo‘lmasa ham, lekin ichki qofiya mavjud. Prozadagi bunday qofiya saj deyiladi.

Shunday qilib, satirik yozuvchi Gulxaniy “Zarbulmasal”da xalq og‘zaki ijodi imkoniyatlaridan unumli va o‘rinli foydalanish bilan o‘z asarining g‘oyaviy-badiiy jihatdan pishiq va xalqqa manzur bo‘lishiga erisha oldi.

Gulxaniy asarlarining tili va badiiy vositalari haqida nima deya olasiz?

Gulxaniy asarlari faqat g‘oyaviy mazmuni bilangina emas, balki badiiy tili va uslubi bilan ham o‘sha muhitdagi adabiyot vakillari ijodidan keskin farq qiladi. Chunki Gulxaniy asarlarining, ayniqsa, “Zarbulmasal”ning tili o‘sha vaqtlardagi jonli xalq tiliga yaqin bo‘lishi bilan diqqatga sazovordir.

Gulxaniy xalq ommasiga manzur bo‘lgan asarlarini yozishda faqat xalqning jonli tili va og‘zaki ijodiyotiga tayanib qolmadni, balki o‘zbek mumtoz adabiyoti vakillari Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy tajribalaridan, nasrdagi mahoratidan bahramand bo‘ldi. Ayniqsa, Alisher

Navoiyning nasriy asari – “Mahbub ul-qulub” Gulxaniyning “Zarbulmasal” ni yaratishiga samarali ta’sir etdi.

“Zarbulmasal”ning tili va muallif uslubi ustida so‘z borar ekan, “Echkening oti Abdulkarim bo’larga so‘z kerak”, “Sening kordonlig‘ing kulol mo‘ndida suv ichgandek ekan”, “Og‘zi oshga yetganda burni qonagan men bo‘ldim”, “Xom tarvuzni qo‘ltig‘ingga olma” kabi iboralarni eslatib o‘tamiz. Bunda Gulxaniyning maqol va masallardan aniq ifodalar va iboralar ijod etishdagi mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi, ko‘rinadi. U xalq askiya va yumori tajribasidan foydalanib, qiziqarli lavhalar ham chizdi. Buni Boyo‘g‘li uyidagi bazmning tarqalishi tasvirida ravshan ko‘rish mumkin: “Alqissa, zamondin keyin bazmlari tuganib, mug‘anniylar olganlariga quvonib, oroyish uzilib, ma’raka buzilib, el oyog‘i tinib, orom uchun etikdan oyoq... chiqardilar”. Bundan tashqari, “Zarbulmasal”dagi voqealarning mantiqiga bog‘lanib kelgan “Yapaloq sha’n-shavkatlar bilan to‘y olib keldi”, “Og‘zingizdan o‘rgulay, to‘ram”, “Bo‘rimisiz, tulki?” kabi iboralar aniq hamda “teva”, “tushov”, “palos”, “taqiya” kabi xalq orasida keng tarqalgan nomlar Gulxaniyning katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lganini, asar tilining boyligi, ommabopligi va uslubining ravonligini ravshan ko‘rsatadi.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da tabiat manzaralarini turli badiiy bo‘yoqlarda ustalik bilan tasvirlab bera olgan:

Bor edi ko‘p ne’mati alvonlari,
Xurramu ma’mur edi hayvonlari.
Zulf kabi sunbuli xushbo’ylari,
Rohatijon erdi oqar suvlari.

“Tuya bilan Bo‘taloq” masalidagi tabiat tasvirini ko‘zdan kechiraylik:

Fasli tamuz erdi, havo ko‘p isig‘,
Yo‘lda temurdek edi qumlar qiziq...

Gulxaniy voqealarning tasviriga ustalik bilan yumorga xos ruhni kiritadi. Masalan, yozuvchi Xolboqi misgarning “Ey tosh kemirgur nafas... meni

namozxon aylading”, deb o‘z nafsiq qilgan malomati, Muhammad Qosimning mardikor do‘ppisini tortib olib: “Mening do‘ppimning tovonini sen berursan” deb qilgan da’vosi, Yodgor po‘stindo‘zning “Chokdan musht o‘tmasa yaxshi tikish” degan javobi yengil kulgiga sabab bo‘ladi. Bu hol muallifning yumordan ham ustalik bilan foydalana olish mahorat egasi ekanligidan dalaolat beradi.

“Zarbulmasal”ning kompozitsiyasi hikoya ichida hikoyalar san’atkorona ulanib kelgan ertaklarning kompozitsion qurilishiga o‘xshab ketadi. Bir qator masallar asosan voqealarning bilan bog‘lanadi, syujet qismlari (voqealarning tuguni, rivoji, kulminatsion nuqtasi va yechimi) ixcham va bir butunlikni tashkil etadi.

Gulxaniy atoqli masalchi yozuvchidir. Butun hayotini mehnat bilan o‘tkazgan Muhammad Sharif Gulxaniy mehnatkash xalq bilan birga bo‘ldi, unga sodiq qoldi. O‘z ijodini xalq hayotini, uning orzu-armonlarini aks ettirishga bag‘ishladi.

Gulxaniy ijodining xalqchiligi shundaki, u xalqni talovchi xon va beklarni el va yurtga xarobalik keltirgan “boyqushlar”, “yapaloqlar” deb achchiq kulgi ostiga oladi.

Gulxaniy ijodi to‘xtovsiz o‘sib, rivojlanib borar ekan, shoir dastlabki izlanish davridagi saroy adabiyoti ta’sirida paydo bo‘lgan qasidachilik va taqlidchilik illatlaridan qutulib boradi. Xalq hayoti va ijodi unga katta mahorat maktabi bo‘ldi. Bu esa Gulxaniy ijodining g‘oyaviy-badiiy takomilida o‘z ifodasini topadi.

Gulxaniy o‘zining “Zarbulmasal” asari bilan kamolot bosqichiga ko‘tariladi. Bu asarida u real hayot voqealarini mavzu qilib oldi, ekspluatator guruhlarning hajviy obrazlarini yaratdi. Voqeiy epizodlarda o‘z davri hayotining manzaralarini yanada aniqlashtirishga intildi.

“Zarbulmasal” da tanqid bilan kulgi, hajv bilan nasihat uyg‘unlashib ketadi.

Gulxaniy o‘zbek badiiy prozasining rivojiga katta hissa qo‘shgan adib, mohir masalchidir. Uning xalq orasida keng shuhrat qozongan “Zarbulmasal”i hozir ham kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Bu asar

o‘quvchilarda boylar, xonlar yashagan muhitga qarshi nafrat va g‘azabni uyg‘otadi, ularni mehnat ahliga muhabbat, do‘slik, sadoqat, rostgo‘ylik va to‘g‘rilik ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo‘shadi.

Umuman olganda, Gulxaniy hozirgi o‘zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida o‘z asarlari bilan salmoqli o‘rinni egallagan va hissa qo‘shgan adibdir.

Mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Gulxaniyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida qisqacha so‘zlab bering.
2. Gulxaniy she’rlari to‘g‘risida so‘zlab bering.
3. “Zarbulmasal”dagi Yapaloqqush, Boyo‘g‘li, Kulonkir sulton kabi kinoyaviy obrazlarni tahlil qiling.
4. Masal deb qanday asarga aytiladi?
5. Qoliplash nima?
6. “Maymun bilan Najor”, “Tuya bilan Bo‘taloq masallarining Yapaloqqush hikoyasiga ulanib kelishini tushuntirib bering.
7. “Toshbaqa bilan Chayon” masalida qanday g‘oya ilgari surilgan?
8. “Zarbulmasal” asarini yaratishda Gulxaniy xalq og‘zaki ijodidan qanday foydalangan?
9. Asarning tili va badiiy xususiyatlari haqida so‘zlab bering.

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

ABDULLA AVLONIY

(1878 - 1934)

Reja:

1. Shoirning qisqacha tarjimai holi.
2. Darslik - kitoblari.
- 3.O‘qish, odob-axloq haqidagi asarlari.
4. Xulosa.

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojiga juda katta hissa qo‘sghan allomalardan biri Abdulla Avloniy bola ta’lim-tarbiyasiga alohida muhabbat bilan qaragan edi.

- Tarbiyani tug‘ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim..., deydi u, - Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o‘zlari ilmlariga olim bo‘lib, shogirdlariga ham bergen darslarini amal ila chaqishtirib o‘rgatmklari lozimdir. Bu ravsh ta’lim ila berilgan dars va ma’lumot shogirdlarning diliga tez ta’sir qilib, ular ilmli-odobli bo‘ladilar...

Eng yomon kishilar ilmgaga amal qilmaydirgan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim bo‘lib, amalsiz bo‘lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta’sir ko‘rsatadir...

Abdulla Avloniy bola kamolotida zakovat va fikrning ijobiy ta’sir kuchiga g‘oyat zo‘r baho beradi. Uningcha, zakovat – insonning eng yaxshi fazilatlaridandir. Zakovatli kishilar biron ishni boshlamoqchi bo‘lsalar uni har taraflama o‘ylab ko‘radilar. Shuning uchun ham ular katta hayotiy tajriba orttirib, kamolotga erishadilar. Zakovat hayotning barcha mushkul va jumboq masalalarini hal qilishda odamga hamrohdir: - Fikr tarbiyasi, - deb yozadi Avloniy, - eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga

suyangan, vijdonlariga yuklangan vazifadir. Fikr insonning sharofatli, g‘ayratli bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Shuning uchun Avloniy bolaning fikrlash qobiliyatini o‘stirishda muallimning roli katta ahamiyatga ega deydi. Uning ta’kidlashicha, bolaning fikrini biron narsaga yo‘llash va uning o‘sha narsa haqida o‘ylashiga erishish uchun uning diqqatini aniq narsalarga yo‘naltirish, uning oldiga aniq bir masala qo‘yish va unga javob topish uchun unda ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda bola fikrini muayyan tomonga yo‘naltiruvchi aniq vazifalar belgilab berishda muallim katta rol o‘ynaydi: Bu tarbiya deb yozadi Avloniy, - muallimlarning yordamiga so‘ng darajada muhtojdirki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘liqdir. Dars bilan tarbiya orasida bir oz farq bo‘lsa ham ikkisi bir-biridan ayrilmaydigan, birining vujudi birovga bog‘langan jon ila tan kabidir. Masalan, joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o‘tirmak mumkin o‘lmadig‘i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to‘ldirib ziynatlangan eski imorat ham o‘ltirishga yarog‘limas. Basharti, o‘ltirsa, insonlar. “Eski uyga yangi zardevor”, “xir ko‘ylakka jun jiyak”, “Mis qozonga loy tuvoq” deb kulgu qulurlar.

Bayt:

*Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar olmosdan bo‘lur o‘tkir.
Fikrning oynasi o‘lursa zang,
Ruh ravshan, zamir bo‘lur benur.*

Ha, bu ulug‘ pedagog Abdulla Avloniyning dil so‘zлari. Bunday buyuklarning el-yurtga xizmati singan mo‘tabar kishilarning nomlari mangulikka dahldor bo‘ladi. Asrlar osha bunday odamlarning xizmatlari ko‘z-ko‘z qilinaveradi. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ham ta’lim-tarbiya haqidagi ma’ruzasida albatta, Abdulla Avloniy haqida to‘xtaladi. Uning ibratomuz so‘zi va ishini misol qilib aytadi, - men Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat, falokat

masalasidir” degan fikrini ko‘p mushohada qilaman”, - deb bu aziz ustozning bosib o‘tgan hayot yo‘lini yoshlarga ibrat qilib ko‘rsatadi.

Ana shu mo’tabar inson o‘zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkent shahrida to‘quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang‘ich diniy maktabda va madrasada o‘qidi, ilm-fanga ixlos qo‘ydi. O‘zbek va boshqa sharq xalqlari adabiyotini berilib o‘rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan she’rlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she’rlari o‘sha davr vaqtli matbuot sahifalarida bosilib turadi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o‘zining birdan-bir burchi deb bildi va 1904-yilda o‘zi yashab turgan joyda - Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy mакtab har tomonlama bolani o‘ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo‘lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o‘quv jihozlarini o‘zgartiradi. Bu yerda o‘qiydigan bolalarning asosiy ko‘pchiligini kambag‘allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do‘stilarining ko‘magida “Jamiyati xayriya” tashkil etadi. Bu bilan bolalarga kiyim – bosh, oziq-ovqat, daftар, qalam bepul berilishini ta’minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o‘quvchilarning soni ko‘paya boradi.

Abdulla Avloniy o‘zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga qaratib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand etishga harakat qildi. U bolalarga jo‘g‘rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma’lumotlar berdi.

1907-yilda “Shuhrat” deb nomlangan ro‘znama tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ‘ib etdi. Jumladan, ro‘znomaning birinchi sonida: “Matbuot har insonga o‘z holini ko‘rsatuvchi, ahvol olamdan xabar beruvchi, qorong‘u kunlarni yorituvchi, xalq

orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g‘oyalarini yoyuvchidir”, deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy “Adabiyot yoxud milliy she’rlar” deb nomlangan to‘rt qismdan iborat bo‘lgan darsligida yoshlarni maorif madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarni esa tanqid qiladi.

O‘sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” – “Alifbo”, “Ikkinchi muallim” - “O‘qish” kitoblari katta rol o‘ynaydi.

Bu kitoblarda Avloniy o‘tmish adabiyotimizning eng yaxshi an’analarini davom ettirdi, ilm va ma’rifatning ahamiyatini yangicha talqin etdi.

“Birinchi muallim”da Avloniy dastavval 32 harfni yolg‘iz yoziladigan shakllarini bir sahifada alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so‘z boshida, o‘rtasida va oxirida yozilishini ko‘rsatgan, so‘ng alifni barcha “bosh harflar”ga qo‘shib, bo‘g‘inlar hosil qilgan.

“Ikkinchi muallim”da axloq, odobga doir, halollik va poklikka oid turli she’rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik obrazlardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob “Maktab” she’ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o‘qisa, savodxon bo‘lsa, juda ko‘p narsalarga erishishi chiroyli ta’riflanadi:

Maktab duru gavhar sochar,

Maktab sizga jannat ochar,

Maktab jaholatdan qochar,

G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!

Maktab sizni inson qilur,

Maktab hayo ehson qilur,

Maktab g‘ami vayron qilur,

G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!..

Darslikda ko‘plab ibratomuz she’r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904-yildan umrining oxiriga qadar o‘qituvchi bo‘lib ishlaydi. U o‘nlab she’rlar, “Maktab guliston”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi darsliklari bilan o‘zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo‘ygan edi. Uzoq yillar

qayta-qayta nashr etilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Nosir Xusravning “Saodatnama”, Sa’diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Ahmad Donishning “Farzandlarga vasiyat” tipidagi o‘ziga xos tarbiyaviy asardir. Unda Abdulla Avloniy o‘zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so‘z boshisida muallif bu haqda shunday yozadi: “Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta’lim bermak ila barobar ulug‘ adabiyot muhiblari – axloq xavaskorlarining e’tiborlariga taqdim qildim”.

Darslikdagi har bir bo‘lim ta’lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag‘ishlangan bo‘lib, ularning biri ikkinchisini to‘ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo‘limda kichik hajmli, ibratlari hikoyalar keltiriladi, she’riy parchalar yoki hikmatli so‘zlarda qissadan hissa chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og‘zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning “Bahor keldi”, “Bulbul”, “Bola ila gul”, “Yolg‘onchi cho‘pon”, “Tulki ila qarg‘a” kabi juda ko‘p she’rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan.

“Maktab bolasi” she’ri boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida o‘qishga muhabbat uyg‘onishi umumiy yo‘sinda bayon etiladi:

*Yo‘lga soldi til ila yo‘ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin.
Soldi o‘rtog‘ining so‘zina qulog,
Bosdi ul ham o‘quv yo‘lina oyoq.
Ikkisi birga bo‘ldilar mullo,
Chiqdi xatu savod ham imlo.*

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, “Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga” g‘oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o‘zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shdi. Uning “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va siz” pyesalari adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934-yilda vafot etgan. U ma’rifatchi, shoir, dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

Atoqli ma’rifatparvar, iste’dodli shoir Abdulla avloniy (1878-1934) Toshkentda to‘quvchi oilasida dunyoga kelgan. Eski maktabda ta’lim olgan Abdulla Avloniy o‘z tarjimai holida shunday yozadi: “12 yoshimdan O‘qchi mahallasidagi madrasada dars o‘qiy boshladim, 13 yoshimdan boshlab yoz kunlari mardikor ishlab, oilamga yordam qilib, qish kunlari o‘qir edim. 14 yoshimdan esa o‘sha zamonga muvofiq har xil she’rlar yoza boshladim. Bu zamonlarda “Tarjimon” gazetasini o‘qib, zamondan xabardor bo‘ldim”.

Madrasani bitirib, maktab ishlari bilan shug‘ullandi. O‘qish va o‘qitish usuliga isloh kiritib, yangi tipdagি maktab tashkil etgan yosh pedagog o‘quvchilarga zamonaviy bilimlar berish, sharq va g‘arb tillarini o‘rgatish kabi muhim ta’lim-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirdi.

1906-yil “Taraqqiy”, 1907-yilda o‘z uyida (Toshkentda) “Shuhrat” gazetalarini chiqargan.

Abdulla Avloniy maktablar uchun “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Tarix”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi zamonasi uchun hodisa bo‘lgan darsliklarni yozgan. Avloniy Hijron, Nobil, Indamas, Shuhrat, Tangriqul, Shapaloq, Chol, Chig‘aboy, Abdulhaq taxalluslari bilan tanqidiy va ilmiy maqola, 4000 misradan ortiq she’r ijod qilgan. Avloniy “Turon” teatr truppasini tashkil etib, o‘z asarlari va qardosh xalqlar tillaridan tarjima qilgan qator dramalarni sahnalashtirdi.

Abdulla Avloniy O’rta Osiyo davlat universitetida dars berish bilan birga, qator adabiyot darsliklarining mualliyai bo‘lgan.

“OCHKO‘ZLIK”

Bir bola ko‘chada yig‘lab o‘tirgan edi. O‘tib-ketib turgan kishilardan biri: “O‘g‘lim, senga nima bo‘ldi? Nega muncha yig‘layapsan?”-deb so‘radi.

Bola: “Bir tiyin pulim bor edi, yo‘qotib qo‘ydim. Shuning uchun yig‘layapman”, -dedi. U kishining bolaga rahmi kelib, “Mana, o‘g‘lim, puling yo‘qolgan bo‘lsa, man sanga boshqasini berurman”, -deb cho‘ntagidan pul chiqarib berdi.

Bola pulni olgach, yana avvalgidan ortiq yig‘lay boshladi. U kishi: “Yana nimaga yig‘laysan?”-desa, bola: “Oh, otajon. Agar o‘z pulim yo‘qolmagan bo‘lsa, hozir pulim ikki tiyin bo‘lar edi”, -dedi.¹

MUSTAHKAMLASH UCHUN NAZORAT SAVOLLARI:

1. Abdulla Avloniy qanday dars sistemasini yaratdi?
2. Abdulla Avloniy kimlarning ko‘magida qanday jamg‘arma tashkil qildi?
3. Abdulla Avloniy 1904-yili qayerda maktab ochdi?
4. Abdulla Avloniy kichik maktab yoshidagi bolalarga atab yozgan she’rlarnii ayting.
5. Abdulla Avloniy qaysi janrning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi?
6. Abdulla Avloniyning qanday pyesalari bor? Biror pyesaning ma’nosini aytib bering.
7. A.Avloniy 1907-yili qanday ro‘znama tashkil etdi?
8. Abdulla Avloniy qaysi asarida “Biz Turkistonliklar taliq sotib, chandir chaynaymiz, qaymoq sotib sut oshaymiz” deb yozgan?
9. Abdulla Avloniy qanday darsliklar yaratgan?
10. Maktab millatning guli
Millat aning bulbuli
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning guli.

¹ To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari: qo‘llanma.- T.: Bayoz, 2019.-B. 12-13.

Ushbu parcha kimning she'ridan olingan va shu jumlalar orqali shoir nima demoqchi?

11. Abdulla Avloniyning "Yolg'onchi cho'pon" asarining ma'nosini aytib bering.

12. A.Avloniyning qaysi asari so'z boshisida quyidagi jumlalar keltirilgan. "Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot muhbirlari-axloq havaskorlarining e'tiborlariga taqdim etdim".

13. Ma'rifatchi shoir, dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qolgan shoir kim va uning asarlaridan aytib bering.

14. "Man xastayamu, millatim o'l mish nega bemor" deya Abdulla Avloniyning qaysi asari boshlanadi?

15. A.Avloniy tashkil etgan teatr to'garagi va gazeta nomi qanday ataladi?

16. A.Avloniyning taxalluslarini sanang.

17. A.Avloniy ijodi bo'yicha kim ilmiy izlanishlar olib borgan?

18. Afg'onistonda elchi bo'lib, turli o'quv yurtlarida dars bergan shoir kim?

19. A.Avloniy tashkil etgan qaysi gazetaga "Yashasin xalq jumhuriyati" degan shiorni tanlagan?

20. "Advokatlik osonmi?" pyesasi kimning qalamiga mansub va qahramonlarini aytинг.

21. A.Avloniyning "Advokatlik osonmi?" pyesasida qanday illatlar qoralangan?

Adabiyotlar:

1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 400 b.

2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.

4. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5. To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY

(1889-1929)

REJA:

1. Shoirning qisqacha tarjimayi holi.
2. Shoir yaratgan darslik kitoblari.
3. O‘qish odob-axloq haqidagi asarlari.
4. Xulosa.

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagoglik faoliyati 1911-yildan boshlanadi. U dastlab Qo‘qon shahrining Hojibek guzarida kambag‘allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun mакtab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o‘qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta’minlashni nazarda tutib, “Yordam jamiyat” tashkil qiladi. Shu jamiyat orqali u o‘quvchilarni o‘quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta’minlab turdi.

1914-yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo‘ladi. Urush ta’sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda yashaydilar. Bu hol Hamzaga ta’sir qiladi. Shoir ularning og‘ir ahvolini ifodalovchi she’r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914-yilda “Sadoi Turkiston” ro‘znomasida bosilgan she’rida xalq ahvolini shunday ta’riflaydi:

... Kambag‘allar titrashib yurgay yalong‘och izg‘ushub,

*Oh, bu faqiru asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag ‘ri xun, ko ‘zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.*

Shunday sharoitda Hamza “bir iloj qilib kambag’al bolalarni aqchasisiz... tarbiya va o’quvga boshlarini band qilmoq...” choralarini izlaydi, she’r va maqlolarida bolalarni o‘qishga chaqiradi. Bu g‘oyani Hamza “O‘qi” she’rida bayon etadi. O‘sha yili u yetim va kambag’al bolalar uchun “Doril yetim” (“Yetimlar maktabi”)ni ochadi va o‘zi o‘qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o‘quvchilari uchun “Yengil adabiyot”, 2-sinf uchun “Axloq hikoyalari” o‘qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915-yilda Marg‘ilonga borib, kambag’al bolalari uchun maktab ochadi. 1918-yilda esa Farg‘onaga borib o‘qituvchilikni davom ettiradi va u yerdagи yosh san’atkor-ixlosmandlarni to‘plab, “Sayyor dramtruppa” tashkil qiladi. 1919-yilning boshlarida Hamza Qo‘qondagi boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab olib, o‘zi o‘qituvchilik qiladi. 1922-1924-yillarda shoir Qoraqalpog‘istonning Xo‘jayli tumanidagi bolalar uyi mudiri va o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi. 1925-yilda esa u Farg‘onaning Avval qishlog‘iga o‘qituvchi qilib tayinlanadi va g‘oyat og‘ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi badiiy ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928-1929 -yillarda Shohimardonda o‘qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to‘ldiradi. Uning tarbiyaviy mavzuda yaratgan “Ilm ista”, “Maktab”, “Kitob”, “O‘qi”, “Qalam”, “Hikoya”, “To‘g‘ri so‘z bola”, “Hikoyat”, “Toshbaqa bilan Chayon”, “Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi” kabi she’rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914-yilgacha bo‘lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqidir.

Hamza xalqni o‘qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi. Maktablar uchun darslik va qo‘llanmalar yozishni o‘ziga maqsad qilib olgan bolalarning chin do‘sti Hamza bu yo‘lda ancha ishlarni amalga oshiradi. Hamza yozgan darsliklar uning o‘sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar

adabiyotini tushunishi haqida ko‘pgina ma’lumot beradi. Bu g‘oya “Yengil adabiyot”da o‘z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o‘rin olgan “Maktab xususinda” asari alohida ajralib turadi. U bu she’rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog‘iga o‘xshatib ta’riflaydi:

*Maktab millat quyoshi,
Balki ko ‘z ila qoshi.
Ko ‘zsiz, qoshsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.
Maktab millat saroyi,
Ilmu adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarganlarning joyi.
Maktab millatning guli,
Millat aning bulboli,
Maktab siz qolgan millat
Boshqa chamanning quli...*

“Birinchi sinf bolasining so‘zi” she’rida shoir o‘sha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o‘quvchining yozuv va chizuvni o‘rganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan,

*-Mening o ‘qib, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go ‘yo qanot yozganim, -
kabi misralarda bayon qiladi.*

Hamza xuddi shu darslikdan o‘rin olgan “To‘g‘ri so‘zla” she’rida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham to‘g‘ri so‘z bo‘l, deb o‘z o‘quvchisini, yosh kitobxonni to‘g‘ri so‘z bo‘lishga undaydi:

To‘g‘ri so‘zla ey o‘g‘ul,
Til burmagil yolg‘onga hech.
Bir masal bor: to‘g‘ri so‘zlar
Boshini kesmas qilich.

Hamzaning “Yengil adabiyot”ga kiritgan she’rlaridagi bosh qahramonlarning belgili xususiyatlaridan biri – to‘g‘ri so‘zlik. Shoir bolalarni to‘g‘ri va rostgo‘y bo‘lishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib ijobiy ishlar bilan shug‘ullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqiradi. “To‘g‘ri so‘z bola”da bu fikr yanada jonli chiqqanini ko‘ramiz. Hamza bu she’rida barcha narsa pul va boylik bilan o‘lchangan jamiyatda hamma narsadan ko‘ra haqiqatni ustun qo‘ygan bola obrazini yaratadi.

Bir bola o‘qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to‘sib, biri dedi: “Tanga berurman senga, so‘zla bir ozgina yolg‘on menga”.

Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

*So ‘zlang, aka, qomatingizga qarab,
Bu so ‘zingiz aslida yolg‘on erur,
Tangaga yolg‘onni kim olgan erur.
Sizda ko ‘p erkan o ‘zi yolg‘on aka,
Siz ani avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
O‘rtog ‘ingizda ko ‘p erur bizdanam.
Ofarin aytdilar aning so ‘ziga
Tangani holis berubon o ‘ziga.
Hissa: kimki to ‘g ‘ri so ‘zi har qachon,
Teguzadur doimiy bo ‘yla hison.*

Hamza bu she’rida bolalarni yoshligidanoq rostgo‘ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg‘onchilik va aldamchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda “Qimorning boshi” degan bir she’r bor. Bu asarda Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to‘g‘ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimning “To‘ptosh”, “Juftmi-toq” degan o‘yinlarni o‘ynashdan asta-sekin qimor o‘ynashga o‘rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxirida bor-yo‘g‘ini boy bergenini, nihoyat uning go‘loxlikka tushib, xorlikda o‘lib ketganini ifoda etadi.

“O‘qish kitobi” Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to‘qqizga dars bo‘lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag‘ishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobjiy fazilatlarni o‘zida mujassamlantirgan maktab o‘quvchisidir. “Bir aqli maktab bolasining o‘z-o‘zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so‘zları” sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta’rifi vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza o‘zi orzu qilgan o‘qituvchini bola tilidan bunday ta’riflaydi:

O‘ylasak, bizning erurlar chin otamiz shul kishi,

Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...

Ota birla onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,

Bizdagi har kamchilikni ko‘rsatur ustodimiz...

Asta-asta bizda bo‘lgan har yomon, shum fe’lni,

Har kuni aylab nasihat yo‘qotur ustodimiz.

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehru muhabbat qo‘yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish Hamzaning fikricha, yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg’ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. “Ul aqllik

bola otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan so‘zi” sarlavhali uchinchi va “Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari” nomli to‘rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta’riflaydi. Onani esa “Otamizdan ham muqaddas onamiz” tarzida ulug‘laydi. Ayni choqda, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas’ul ekanligi ta’kidlanadi.

“O‘qish kitobi”dagi bir necha she’rlar o‘qish, ilm, maktab hamda kitobning ta’rifiga bag‘ishlanadi. Jumladan, “O‘qi” she’rida shoir o‘qish natijasida kambag‘al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san’atdan bahramand bo‘lishi turgan gap, deb uqtiradi. O‘qishning qadrini muallif o‘qituvchi – ustozlar tilidan shunday ta’riflaydi:

*Gar dilingda o‘ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmagil bexudaga bekor, o‘qi!..
Ey o‘g‘il! Dunyoda bo‘lmoq istasang oljanob,
O‘qigel maktab kelib, zinhor o‘qi, ming bor o‘qi!*

U “Maktab” she’rida “O‘qub ilmu adab bo‘lgay garang hushyor maktabdin” deb “Insonni inson qatoriga qo‘shish”, insonni kamolotga yetkazish va uni oljanob fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko‘rsatadi. Shoир maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko‘rsatadi.

Hamza bolalarni ilmli, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini “Kitob” she’rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o‘z she’rida kitob bilim manbai, “ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...”. “Har balodan asrag‘uvchi eng muhim qimmat yaror” kabi sifat va ta’riflar bilan kitobni yuksakka ko‘taradi. Shu bilan birga har bir kishi ko‘nglidagi orzuga yetishi uchun “Ilm manbai bo‘lgan kitob”ni sevishi, savodli bo‘lishi lozimligini uqtiradi.

*Har ko ‘ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko ‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong ‘u dilga go ‘yo mohi-tobondir kitob...
Har kimki yoshlikda qilsa ozgina g ‘ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo ‘lmog ‘i osondir kitob.*

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko‘p falsafiy she’rlar yozilgan. Hamzaning “Qalam” deb nomlangan she’ri ham ana shunday asarlardan hisoblanadi. Shoir qalamni ma’rifat ramzi sifatida “Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o‘zi” deya qadrlaydi.

Hamza “Ilm ista” she’rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko‘zlagan murod-maqsadiga erishishida ilm olishning ahamiyati katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o‘rganishga da’vat qiladi. U ilmli kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib ilmli kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong‘u kechaga o‘xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o‘rganishga undaydi:

*... Har murodu maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko ‘z ochib bedor bo ‘l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oyiniga sayqal istarsan
Nihon, ilm ista, ilm ista, istag ‘il zinhor ilm!*

Shuningdek, shoir ilm-fanni quruq o‘rganib olishnigina targ‘ib etmaydi, balki uning xalqqa xizmat qilishini yangi-yangi kashfiyotlar uchun kerakligini nazarda tutadi va buni bolalarga uqtiradi:

*Ilm bizni yeturgay har muroda,
Bizam ilm o ‘lsa uchgaymiz havoda
Olim bo ‘lsak dunyoda,*

*Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv osti kezib,
Ham ucharmiz havoda.*

Shoir ilm-fanning quch-qudratini, kishilar ongini o'stirishdagi bag'oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

*... Olim bo 'lsak qancha biz,
Har bid'atni yanchamiz.
Jahl otlig ' dushmanni,
Ko 'ksina tig ' sanchamiz.*

Shoir "Hikoya" asarida bolalarni yolg'on gaprimaslikka, rostgo'ylikka chaqiradi. Bu g'oya xolasining pulini o'g'irlagan oiladagi katta o'g'ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo'lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

*Hissa, kimi bo 'yla xiyonat qilur,
Bir kun o 'zin sho 'yla hijolat qilur.*

"Toshbaqa bilan Chayon" masalining syujeti xalq og'zaki ijodida juda mashhur. Gulxaniy bu masal mazmunini nasriy yo'l bilan bergen bo'lsa, Hamza unga qayta sayqal berib, nazmda bayon etgan. Hamza masalda do'stlikni ulug'laydi, firibgarlik, tilyog'lamalikni esa qattiq qoralaydi. Toshbaqa orqali rahmdil, chin do'st obrazini yaratadi. Chayon obrazida esa yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi, tilyog'lama, o'z so'zida turmaydigan kishilar fosh etiladi.

Shoir bolalarni tanlab, bilib do'st bo'lishga, yomon niyatli kishilar bilan hamroh bo'lmaslikka chaqiradi, kimda-kim yaxshilikka yomonlik qaytarsa, uning boshiga kulfat tushishi turgan gapligini uqtiradi. Masalda bunday xulosa chiqariladi:

*Hissa, kimi g'ayrni ulfat etar,
O 'z-o 'zicha boshig 'a kulfat yetar.*

“O‘qish kitobi”dagi asarlarning ko‘pchiligidagi o‘z zamonasi uchun g‘oyat ilg‘or fikrlar olg‘a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o‘qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she’rlar, “Toshbaqa bilan Chayon” kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtida ham kitobxonlarga manzur bo‘lgan va ma’rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g‘oyaviy va badiiy yuksak, o‘quvchilarga manzur bo‘lgan asarlar “O‘qish kitobi”ni o‘zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo‘ladi.

Hamza 1925-yilda “Ikkinci sinf uchun qiroat kitobi” darsligini yozdi. Bu kitob g‘oyaviy mavzui jihatidan Alisher Navoiyning “Hayratul-abror” asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo‘l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar – “Ilm”da ma’rifatlilik, ilmli bo‘lish shunday sharhlanadi:

“Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo‘lgan narsa olamda ilmlik o‘lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...”

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so‘ng bir bayt she’r keltiriladi:

Ilmsiz har kishi uchsa havoga

Ko‘ngil berma aningdek xudnamoga.

Hamza ilm haqidagi hikoyalaridan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag‘ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to‘la ko‘zda tutilgan, fikr sodda, ixcham, Ayni vaqtida, jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshdan-oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma’rifatga da’vat etish ruhi bilan sug‘orilganligi Hamzaning haqiqiy ma’rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915-yilda Hamzaning “Milliy ashulalar” to‘plami bosilib chiqdi. Bu to‘plamdagagi she’rlarning ko‘pchiligidagi ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she’rlarida ilmli va yaxshi xulqli kishilarni ma’rifatparvar deb ko‘rsatgan bo‘lsa, endi u o‘z xalqi uchun jonini ham

ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma'rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik ta'sir etganini, ijodkorning g'oyaviy tomondan o'sganini ko'rsatadi.

Shoir "Milliy ashulalar", "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul" va boshqa to'plamlaridagi qo'shiqlari bilan xalq ommasini madaniyatli bo'lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikkchaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o'qitish, ma'rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o'zining butun iqtidorini, umrini bag'ishladi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN NAZORAT SAVOLLARI:

1. 1907-yili otasi haj safariga ketishi munosabati bilan Qashqargacha kuzatib borib, "Vaqt", "Bog'chasaroy" gazetalarini o'qishga o'rganib kelgan shoir kim?
2. Millatim nasli bashardir, vatanim kurrai arz, ikkisin xizmati farzdir, ikkisindan jon qarz. Ushbu misra kimning qalamiga mansub?
3. Hamza 1908-yilda Namanganga borib 7-8 oy tahsil olgandan so'ng maorif rahbaridan yaxshi rahbarlik oldi. Ana shu maorif rahbari kim?
4. Hamzaning havosiz operali romani nomini aytинг.
5. Hamza 1910-yilda Qashqar darvoza mahallasida qanday maktab ochgan?
6. Hamza 1910-yilda Qashqar darvoza mahallasida, 1911- yilda esa qayerda maktab ochadi?
7. 1911-1915-yillarda Hamza qayerda maktab ochadi?
8. "G'ayrat" nomli kutubxona ochdirgan shoir kim?
9. 1929-yil 18-martda toshbo'ron qilib o'ldirilgan shoir kim va u qayerda toshbo'ron qilingan?
10. Hamza o'zi tashkil qilgan maktab yonida kuchli kurs ochdi. Bu maktab haqida u qanday fikrlarni aytgan?
11. Hamza qayerda "Sayyor dramtruppa" tashkil qiladi?

12. “Doril yetim” maktabini olib, o‘zi o‘sha yerda o‘qituvchilik qilgan shoir kim?
13. Hamza 1-sinf bolalari uchun qanday darslik yozgan?
14. Hamza 2-sinf bolalari uchun qanday darslik yozgan va unga qanday hikoyalar kiritilgan?
15. Hamza 3-4 sinf o‘quvchilari uchun qanday darslik yozgan?
16. “Hech qachon tanimagan joyingga borma, u yerda yotib qolma, hech qachon yolg‘on gapirma”. Bu so‘zlar Hamzaning qaysi asaridan olingan?
17. “Inqilob kuychisi” nomini olgan shoir kim?
18. Hamzaning Turkiston ahlini uyg‘onishga, xotin-qizlarni ilmga chorlovchi she’rlarining nomini aytинг.
19. “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” asaridagi bosh qahramonlari kimlar?
20. Hamzaning boshlang‘ich sinf kitobiga kiritilgan asarlarini sanang.
21. Hamzaning she’rlaridan yod olganinigizni aytib bering.
22. H. H. Niyoziy qachon, qayerda va qanday oilada tug‘ilgan?
23. Hamza 1915-1917-yillarda xalq qizlariga bag‘ishlangan she’rlarini jamlab “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar majmuasi” degan umumiy nom ostida nechta to‘plamda nashr etdi?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘uchiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

G‘AFUR G‘ULOM

(1903 - 1966)

REJA:

1. Shoirning qisqacha tarjimai holi.
2. O‘qishga da’vat etuvchi she’rlari.
3. Odob-axloqqa oid asarlari.
4. Tozalikka chorlovchi asarlari.
5. Xulosa.

1903-yilda Toshkent shahrida tavallud topgan otashnafas kuychi G‘afur G‘ulom hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o‘rin egallaydi.

1918-yilda G‘afur G‘ulom 8 oylik muallimlar tayyorlash kursiga kirib o‘qidi va 1919-yildan boshlab o‘qituvchilik ishlari bilan shug‘ullana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchog‘iga tortishda u astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi “Urfon” nomli maktab qoshidagi boqimsiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo‘lib ishladi.

1923 -yildan adabiyot maydoniga qadam qo‘ygan G‘afur G‘ulom o‘z ijodini bolalarga atab she’r yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirning “Mukofot” (1940), “She’rlar” (1946), “Tongotar qo‘shig‘i” (1949), “Bari seniki” (1953), “Bir g‘uncha ochilguncha” (1955), “Siz mening yoshligimsiz” (1958) she’riy to‘plamlari; o‘rta va katta yoshdagи bolalar uchun “Shum bola”, “Tirilgan murda” (1934), “Yodgor” (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib o‘rin tutadi.

G‘afur G‘ulom “Yasha, deyman o‘g‘lim!” she’rida fan va texnikani egallahni havas qilgan, qalbi qahramonlik ruhi bilan to‘lib-toshgan, cheksiz osmonga uchib, yulduzdan yulduzga o‘tishni orzu qilgan yosh qahramon tuyg‘ularini o‘g‘il misolida tarannum etadi. Shoir bolalardagi qahramonlikka

bo‘lgan zo’r havasni sezgirlik bilan ilg‘ab olib, uni mohirlik bilan ifodalab bergen. Ota bilan bolaning suhbati shaklida yozilgan bu she’rda o‘g‘ilning qo‘rmaslik va irodalilik xislatlari jonli tafsilot va obrazlar orqali ochiladi. She’rda bolalarning ichki kechinmalari, xarakteri, hamma narsani bilishga bo‘lgan qiziquvchanligi kulgili usulda, ta’sirli ifodalangan.

“Tursunali nega varrakdan voz kechdi?” she’rida G‘afur G‘ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar - varrak va aeroplan orqali ko‘rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplanning kuchliligini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish va jonlantirish usuli orqali mohirona ko‘rsatishga muvaffaq bo‘lgan. Shoir aeroplanda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonamizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg‘otadi. Shu bilan birga, muallif she’rda Vatanimiz qudrati va go‘zalligini shoirona tasvirlaydi, hayotda tug‘ilayotgan yangiliklar bilan bolalarni tanishtiradi, bularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonamiz qahramonlari izidan borishga, fanning cho‘qqilarini egallahsga undaydi.

Aeroplanning uchar otga o‘xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, “Fanning eng cho‘qqisi”ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtivoqi yosh yurakni to‘lqinlantiradi va bola samolyot minishga qat’iy ahd qiladi.

Shoir “Bari seniki” she’rida yuksak vatanparlik g‘oyasini ilgari suradi. Ayni choqda, o‘z xalqining baxtini, go‘zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo‘lgan muhabbatini Vatanga bo‘lgan muhabbati tuyg‘usi bilan yonma-yon qo‘yadi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

*Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko ‘z bilan sevar badanim.
Sensan avval oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim,*

Bir butun holicha bari seniki.

“Ahmad yomon bola emas-ku, ammo...” she’rida Ahmad obrazi orqali “Sog‘lom tanda – sog‘ aql” maqolidagi mazmunni o‘ziga xos obrazli tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlilik asosida Ahmadning tani a’zolarini jonlantiradi va Ahmad o‘z tozaligiga befarq qaragach, bu a’zolar majlis qilib har biri so‘zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qiladi. G‘afur G‘ulom doktorning foydali maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog‘lom va intizomligina bo‘lib qolmay, balki a’lochi o‘quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

*Qo‘llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a’zo bir-biriga ko‘makda.
Endi Ahmad sog‘lom, toza, a’lochi
Me’da kuchli, tishlari misli inju.*

Shoir “Nortojining kurak tishi” she’rida ham bolalarmi Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab 6 yoshli Nortojining “... chollar kabi kemshik” ekanligiga qaratadi:

*Oldingi to‘rtta kurak tishining
Sog‘i yo‘q - hammasi chirik, darz ketgan.
Ba’zisi juda past, ba’zisi baland,
Ba’zisi lab yular – misli tikan.*

“Nortojining kurak tishi”da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo‘lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o‘ziga xos yo‘sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulguli holatini “Karnayday og‘zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi”, “Oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig‘i” kabi misralar orqali yanada bo‘rttirib gavdalantiradi. She’rda tozalikka rioya

qilmaslikning zararli oqibati bolalarga G‘oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G‘afur G‘ulom Nortojining o‘z nuqsonlarini to‘g‘ri anglab, tegishli xulosa chiqarib, tozalikka rioya qiluvchi qizchaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

*Bilasizmi, o ‘rtoqlar, bu dori nima?
Bir quti poroshok kichkina cho ‘tka...
Endi Nortojining tishlari durday,
Og ‘riqni, sasishni bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o ‘zi pokiza!*

Demak, shoir she’rlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki, bayon yoki pand-nasihat tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladiki, bu kabi xulosalar kichkintoylar ma’naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta’kidlash zarurki, G‘afur G‘ulom “Shum bola”, “Tirilgan murda”, “Yodgor” asarlari bilan bolalar adabiyotida nasriy janrning yuksaltirishga ham o‘zining munosib ulushini qo‘shdi.

G‘afur G‘ulomning “Tirilgan murda” asarida jamiyatga dog‘ bo‘lib tushadigan dangasalik bilan mehnat o‘rtasidagi kurash asosida mehnatning tarbiyalovchi qudrati tasvir etiladi. Muallif ijodiy maqsadini Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o‘zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida, kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo‘lib, ularda mulla Mamajonning 1925-yildan to 1933-yilgacha o‘tgan davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G‘.G‘ulom o‘z qahramoniga “so‘z” berib, uning o‘ziga xos xarakterini yaratadi.

Ishyoqmaslik va yalqovlikda afsonaviy dangasalarmi ham “bir cho‘qishda qochiradigan” mulla Mamajonning bugungi kunda mehnatkashlarning ijobiy ta’sirida asta-sekin yalqovlikni tashlab, ilg‘or mehnatkashga aylanganligini hayotiy,

tipik sharoitda, hajviy va kulgili ifodalarga boy lavhalarda ko'rsatadi. Mamajon timsoli asta-sekin o'sib, izchil xarakter darajasiga ko'tarilgan.

Adibning "Tirilgan murda" asari ikki qismidan iborat. Ikkinchisi qismida uning jamoa xo'jaligiga kirishi va qayta tarbiyalanishi, farovon hayotga erishishi tasvirlanadi.

Yozuvchi Mamajonning yalqovligi va erinchoqligini chuqurroq ochish uchun, avval uni "Ming bir kecha" ertaklaridagi Abdutanbalning yalqovligi bilan taqqoslaydi: "Xo'sh desangiz, Bag'dod degan shaharda Abdutanbal degan bir yalqov yigit o'z onasi bilan yashar ekan. Abutanbal hech qanday ish qilmas ekan. Onasi topib kelgan ovqatni chaynab og'ziga ham yutgani erinar ekan. Doimo yonboshlab yotar ekanu o'rnidan turishga hafsalasi kelmas ekan. Mabodo qo'ltig'idan ko'tarib, tikka turg'izib qo'ysangiz, qadam quyishga botinolmas, zo'r lab qadam qo'ydirgan chog'ingizda ham, oyoqlari bir-biroviga chalishib yiqlilar ekan..." Mamajon sarguzashtlarining uning o'z tilidan so'zlatilishi bolalarga asar g'oyaviy mazmunini yaxshi tushunishga va ularning qiziquvchanligini oshirishga xizmat qildi.

Mamajon shu qadar yalqovki, u otasi ekib ketgan yarim tanobcha yerdagi jo'xorini qayirib olishga va buni pishirib tirikchilik o'tkazishga ham erinadi. Bu haqda uning o'zi shunday deydi: "Qaddimni ko'tarishdan ko'ra chollarning koyishlarini eshitish osonroq ko'rinar edi".

Hatto, yurishga ham xafsalasi kelmagan yalqov Mamajon birdaniga ilg'or mehnatkash bo'lib qolmaydi. Davr voqeligi, mehnatning shon-sharaf va qahramonlik ishiga aylanib, yalqovlikning tag-tomiri bilan yemirib tashlanishi Mamajon ongida illatlarni yo'qotib, uning o'zgarib borishida haqqoniy, aniq va hayotbaxsh kuch rolini o'taydi. Mamjonni mehnatga jalb qilishda yaxshi odamlarning ko'rsatgan ijobiy namunalari Sattorqul obrazida mujassamlashtiriladi.

"Sattorqul akam qo'yarda qo'ymay shudgorga olib chiqdi.

- Bas endi, yotaverma. Sal mehnatga ham qayish. Ranging joyiga kelib qopti. To'lishibsan. Yur men bilan, - dedi. Erinib uning ketidan keta boshladim. U qo'sh haydadi. Men otboshi yetakladim. Shudgor odamlar bilan to'la edi: birisi

haydayotir, birisi mola bosayotir, boshqalari ketmon chopayotir”. Bunday jo‘shqin hayot, daladagi qaynoq mehnat sururi Mamajonda asta-sekin mehnatga havas tuyg‘usini uyg‘ota boshlaydi.

Mamajon yalqovlikdan, qoloqlikdan qutilib, ilg‘or, ongli mehnatkashga aylanadi. Uning qayta tarbiyalanishida jamoa va erkin mehnat katta rol o‘ynaganligi haqqoniy ravishda tasvirlab berilgan. Yozuvchi bu obraz orqali mehnatsevarlik g‘oyalarini ilgari suradi.

Asarning tuzilishi o‘ziga xos, qiziqli, tili ravon va soddadir. Mamajon tushida ko‘rgan ayol: “G‘unchaday tug‘ilib kelgan qip-qizil lab, havoda uchib yurgan qaldirg‘ochning muttasil qanotiday payvasta qora qosh, sochlaring uchi qo‘ng‘iroq boylaganday jingalik, yuzlari atirgulga o‘xshagan tiniq, pushti rang” tarzida chizilgan. Shaxs tasvirida yoki “gaplarim zuvalasi pishmagan xamirday uvalanib, to‘kilib ketmoqda edi” kabi iboralar asarga ziynat bag‘ishlagan.

Ikkinci jahon urushi yillarida she’riyatning juda ko‘p durdonalarini yaratgan G‘afur G‘ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Uning bolalar uchun yaratgan asarlarida vatanparvarlik va baynalmilallik g‘oyalari, qahramonlik va jasurlik, g‘alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoир “Navqiron naslimiz sinov oldida” she’rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergen vatanga munosib kishilar bo‘lishga chaqiradi:

*Bizning o‘lkamizda yo‘qolur ofat,
O‘limni yengishga sizlar kandidat.
Siz osmon ilmini suvday ichasiz,
Yulduzdan-yulduzga zumda ko‘chasiz.
A’lochi o‘g‘lonlar, a’lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.*

Shoirning bu davrda yozgan noyob va go‘zal asarlaridan biri ”Sen yetim emassan” she’ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim qolgan bolalarga bo‘lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-tuyg‘ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

*Sen yetim emassan,
Tinchlan jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vataning – onang,
Zaminday vazminu,
Mehnatkash mushfiq.

Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor – otang bor.
Cho‘chima jigarim,
O‘z uyingdasan.*

Bu parchada Vatanning muazzamligi, uning mehri daryo kishilari quyma obrazlarda, lo‘nda, ta’sirli ifodalanganligi har bir misrada ko‘rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o‘zining achchiq yetimlik qismatini eslash orqali asarning ta’sir kuchini oshirishga erishgan:

*... Men yetim o ‘sganman,
Oh, u yetimlik.
... Voy, bechora jonim,
Desam arziydi.

Boshimni silashga,
Bir mehribon qo ‘l,
Bir og ‘iz shirin so ‘z nondek arzanda,
Men odam edimku,
Inson farzandi...*

Bu satrlarda shoir mahorati avvalo yetimlik tushunchasiga bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘ladi. Shoir nazdida haqiqiy yetimlik faqat ota-onadan judo bo‘lishgina emas, balki Vatan degan, xalq degan tushunchalarda ham mavjud bo‘lishdadir, degan falsafada namoyon bo‘ladi.

Shoir urushning dahshatli, fojiali voqealarini go‘dak xayolida gavdalantirib, mana shu vahshiylikning sababchisi bo‘lgan Gitlerni la’natlaydi:

*Sut ko ‘r qilgur, haromi, Gitler oqpadar,
Farzandning qadrini qayerdan bilsin?*

Shoir she’rda g‘alabaning muqarrarligini zo‘r hayajon va ko‘tarinki ruhda, obrazli misralarda ifoda etadi:

*Tong yaqin,
Tong yaqin,
Oppoq tong yaqin...
Ulug ‘ oilaning go ‘dak farzandi,
Bilib qo ‘y endi:
Sen tezda ulg ‘ayib,
Olam kezasan...
Haqorat yemirilur,
Zulm yanchilur,
Jahonda bo ‘lurmiz,
Ozod muzaffar,
Sen yetim emassan,
Mening jigarim!*

G‘afur G‘ulomning bu she’ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalminallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg‘ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo‘lgan barkamol asardir.

Urushdan keyingi tinch qurilish davrida G‘afur G‘ulom bolalar uchun “She’rlar” (1946), “Tongotar qo‘shig’i” (1949), “Bari seniki” (1953), “Bir g‘uncha ochilguncha” (1955), “Siz mening yoshligimsiz” (1958) she’riy to‘plamlari va “Mening o‘g‘rigina bolam” (1965) voqeい hikoyasini yaratdi.

G‘afur G‘ulomning bu davr ijodida bolalarning o‘ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma’naviy olami, odob va axloqi, o‘qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir “Oltin medal” she’rida o‘rta maktabni bitirayotgan o‘g‘il

va qizlarga ishonch va umid ko‘zi bilan qaraydi. Ularni kelajagimizning ishongan kishilari – “zamonlar tongining charoqlari” deb tasvirlaydi:

*Sizsiz kelajak yo ‘q, siz axir xalqning,
Ming yilni ko ‘rajak qarog ‘larisiz.
Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,
Zamonlar tongining charog ‘larisiz.*

Shoir o‘lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo‘q diyorga aylanishini orzu qiladi va yoshlarni ana shunday Vatanga munosib farzand bo‘lishga, ilm-fanni egallahsga undaydi. U yoshlarning ilm-fanni o‘rganib kamol topishiga zo‘r ishonch bilan qaraydi.

G‘afur G‘ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, ota-onalarga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzuida ko‘plab she’rlar yaratdi. Shulardan biri “Ona” she’ridir. Shoir bu she’rida bag‘ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo‘lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab, tarbiyalab kelgan onani ta’riflab, bu mo‘tabar zotni e’zozlaydi:

*O ‘zing axir nimasan,
Qoyamisan, tog ‘misan?..
Jahonmisan, bog ‘misan?
Rangmisan, quyoshmisan?
Hammaside ulug ‘san!..
Hoynaxoy bir kitobsan,
Minglab qomusdan baland.
Hoynaxoy oftobsan,
Men esa senga farzand.*

Shoir she’rda onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog‘, chaman bog‘ hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo‘yadi. Darhaqiqat, dunyoda

onadan ulug‘ zot yo‘q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi oftob misol qadrli, hatto undan ham azizdir. She‘r bolalarda onalarga chuqr muhabbat hissini uyg‘otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G‘afur G‘ulom o‘zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo‘shti. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi o‘qishga, ilm-fan cho‘qqilarini egallashga, zamonamizning ilg‘or kishilari bo‘lib yetishishga chaqiradi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN NAZORAT SAVOLLARI:

1. 1918-yilda 8 oylik muallimlar tayyorgarlik kursiga kirib tahsil olgan shoir kim?
2. G‘afur G‘ulom Toshkentdagি boqimsiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir bo‘lib ishladi. Ana shu maktab nomini ayting.
3. “Tirilgan murda”, “Yodgor” asari, “Bir g‘uncha ochilguncha”, “Bari seniki” she’riy to’plamlari kimning qalamiga mansub?
4. “Ahmadjon yomon bola emas-ku, ammo”, “Nortojining kurak tishi” she’rlarida qanday illatlar qoralangan?
5. Mulla Mamajonning 1925-1933-yillarda boshidan kechirganlari G‘afur G‘ulomning qaysi asarida yozilgan?
6. “Tirilgan murda” asari necha qismdan iborat va ularda qanday g‘oyalar ilgari suriladi?
7. Mamajon yalqovni (“Tirilgan murda” asari bosh qahramoni) mehnat qilishga undagan inson kim?
8. “Mening o‘g‘rigina bolam” asarida nechanchi yillar voqeasi aks etgan, o‘g‘rini insofga keltirgan onaning ismini ayting.
9. “Shum bola” 1936-yilda qanday nom bilan bosilib chiqqan?
10. G‘afur G‘ulomning birinchi she’rlar to‘plami qanday nomlanadi?
11. “Sog‘inish” va “Sen yetim emassan” she’rlarini bog‘liqligi haqida gapirib o‘ting.

12. “Shum bola” asarini qanday asar deb atash mumkin? U necha qismidan iborat?

13. G‘afur G‘ulomning boshlang‘ich sinf kitobiga kiritilgan asrlarini ayting.

14. G‘afur G‘ulom ijodidan yod olgan asaringizni ayting.

15. G‘afur G‘ulomning “Sen yetim emassan” she'ridagi “Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin” degan jumlasida nimalarni nazarda tutgan?

16. G‘afur G‘ulom ota va onasidan yetim qolgach, u qaysi boyning bog‘ini qo‘riqlaydi?

17. Aziz asrimizning aziz onlari,

Aziz odamlardan so‘raydi qadrin

Fursat g‘animatdir, shox satrlar-la

Bezamoq chog‘idir umr daftarin.

Ushbu parcha kimning qalamiga mansub va qaysi she’rdan olingan?

18. G‘afur G‘ulom qayerda tug‘ilgan va uning avtobiografik asari qanday nomlanadi?

Adabiyotlar:

1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.

2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.

4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

QUDDUS MUHAMMADIY

(1907-1997)

REJA:

1. Shoirming qisqacha tarjimai holi.
2. “O‘quvchiga esdalik” to‘plami.
3. Shoir ijodida a’lo o‘qish; a’lo odobga da’vat.
4. Shoir tabiat kuychisi.
5. Xulosa.

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag‘ishladи. Uning ijodi nihoyatda serqirra, mahsuldor, bolalar dunyosiga xos va mosdir.

*She’r yo ‘lin o ‘rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so ‘zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o ‘gil-qizim,
She’rimning asosiy mavzui sizlar.
Asarim ovozi – parvozi sizlar,
O‘zingiz ilhomim oltin o ‘zagi,
O‘zingiz she’rimning husn-bezagi,
Chunki siz men uchun, men-chi siz uchun...*

Haqiqatan ham shoir she’rlarining mavzui bepayon Vatani, uning mehnatsevar xalqi, shirin “o‘g‘il-qizlari”dir, asarlarining ovozi ham, “parvozi” ham, “ilhom”ning “oltin o‘zagi”, she’rining “husn – bezagi” ham shulardir.

Shoir o‘z asarlarida bolalarning yurak tuyg‘ularini, orzu va intilishlarini, o‘qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo‘qotish yo‘llarini izlaydi, topadi, o‘z o‘quvchisiga talabchan o‘rtoq, qattiq qo‘l ustoz sifatida yo‘l ko‘rsatadi.

Shoirmi bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolalarga nima xunugu nima chiroylik, nima yaxshi-yu, nima yomon, juda go‘zal nima-yu, juda qiziq nima

ekanligi haqida yozadi. U o‘z she’rlari bilan bolalarda estetik didni o‘stirishga, go‘zallik haqida tasavvur hosil qilishga harakat qiladi.

To‘qson yillik umrini bolalarga she’r, qo‘sinq, doston, doston – ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907-yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo‘lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma’lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisini kida, so‘ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q.Muhammadiyning birinchi she’ri “Chuvalachi” maydonga keladi va bu yerda chiqadigan “Quyosh” nomli devoriy gazetada bosilib chiqadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo‘lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko‘rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatlama bilan, Toshkent qishloq xo‘jalik texnikumiga o‘qishga kiradi. Bu yerda bolalar uchun she’rlar yoza boshlaydi. Uning “Tong o‘yini”, “Paranji”, “Ahmad va asalari”, “Seleksiya stansiyasi” nomli she’rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931-yildan Q.Muhammadiy maktabda botanika o‘qituvchisi bo‘lib ishlaydi, shu bilan birga O‘rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o‘qiy boshlaydi.

Bolalar uyi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g‘amxo‘rliklari Q.Muhammadiy qalbida bir umr o‘chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o‘zaro do‘stlik bo‘lajak shoir qalbini tog‘dek ko‘tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H.Olimjon, G‘.G‘ulomlarni o‘zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o‘rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo‘lgan. Ilk she’rlaridan biri “Tong o‘yini” orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste’dodli bolalar shoirini hamisha qo‘llab-quvvatlab, ijodiga g‘amxo‘rlik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira bo‘ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon she’r o‘qish navbatini Q.Muhammadiyga beradi.

Q.Muhammadiy zavq bilan “Sa’va sayrarkan” she’rini o‘qiydi. Q.Muhammadiyning ijodiy qobiliyatini payqagan H.Olimjon she’r tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she’r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she’r ma’qul tushganini aytadi. So‘ng bolalar uchun she’rlarning kamligi haqida to‘xtalib, mana shunday ajoyib she’rlarni ko‘proq yozishni ta’kidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo‘lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona – Vatanga muhabbat, a’lo o‘qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo‘lishga da’vat etish, fan va texnikani o‘rganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og‘zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom shoirdan ko‘p narsalarni o‘rganadi.

Shoirming birinchi she’rlar to’plami 1946-yilda “O‘quvchiga esdalik” nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari bosilib chiqdi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she’rni kundalik hayotdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg‘in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o‘qishga, hunar o‘rganishga, odobli bo‘lishga, mehnatga chaqirdi, qiziqtirdi, yordam berdi. Buni shoirnnig “O‘quvchiga esdalik” she’rida ko‘rish mumkin. Asarda maktab o‘quvchisining ma’naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to‘xtalib, o‘qish, bilim o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi:

*Bo ‘lay desang bog ‘bon,
Yo Vatanga posbon.
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o ‘qish kerak.*

San’atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmang, barchasida hayotbaxsh ruh, da’vatkorlik, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a’lo o‘qish, axloq-odobli bo‘lishda boshqalarga o‘rnak ko‘rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo‘lishdek ibratomuz ma’no va mazmun yotadi.

Shoir o‘quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o‘rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a’lochi o‘quvchi bolalarni samimiy sevadi, o‘z she’rlarida bunday bolalarni maqtaydi. “A’lochi Sodiq”, “Sinov”, “Mening orzuim”, “Bizning uyda”, “Yasha, Omon！”, “Besh”, “Solijonning darsxonasi” va boshqa she’rlari a’lochi o‘quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she’rlari orqali a’lo o‘qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog‘iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir muhim qirrasi satirik va yumoristik asarlari bilan bog‘liq. “Nomsiz erkatoylar haqida”, “Dum”, “Ahmadjonga uyat”, “Lapashang”, “Ravshanjonning qo‘li tilga kirdi” kabi ko’plab she’rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning “Dum” she’ri shu jihatdan xarakterlidir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay “dum” bilan yuruvchi o‘quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko‘pgina asarlarni bilamiz. Q.Muhammadiy “dum”chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so‘z va obraz topgan.

She’r quvnoq misralardan tashkil topgan bo‘lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir mакtabda gap mishmish

Tursunning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Tursunlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Quddus Muhammadiy ko'pgina she'rlarida bolalarni hayvonot, qushlar, o'simliklar va buyumlar olamiga boshlab kiradi.

Qisqa, esda qoladigan she'rlarda shoir sodda, ammo jarangdor qofiyalarda toychoq, tuya, laylak, xo'roz, ipak qurti, gullar, parovoz va samolyot haqida hikoya qiladi.

Atrofdagi mavjudotlar haqida bolalarning dunyo qarashini kengaytirish, ularning so'z boyligi va bilimlarini boyitish Quddus Muhammadiyning o'z oldiga qo'ygan vazifalardan biridir.

“Ahmadjonning kitobxonligi” she'rida Ahmadning ko'z oldidagi kitobga tushirilgan har bir hayvon va qushchaga qisqacha ta'rif beriladi:

Ana muqombir tulki,

Pisib turishi kulki.

Ana o'rdak bilan g'oz,

Ana maymun sho'x dorvoz.

Bolalarga yaxshi tanish bo'limgan ukki haqida juda sodda tushuncha berilgan:

Hammadan qiziq ukki,

Tumshug'i egri – dukki?

Nechun yurmas kunduzi,

Nega yonadi ko'zi?

Suratlar orasida Arslon yo'qligi Quddus Muhammadiyga xos humor bilan tasvirlanar ekan, yo'lbarsning yurish-turishi tushuntiriladi:

“Xo'roz qichqirar qu-qu!

Bunda yo'lbars, sher yo'g'u... ”

Shu bilan qolar kitob,

Go'yo o'qildi hisob.

Shuningdek, Q.Muhammadiy ham boshqa shoirlar singari she’riy Alifbo tuzgan; har bir harfga biron voqea yoki harfni oson o‘zlashtirishda bolaga yordam beradigan narsa asos qilib olingan. Bu alifboning tuzilish tarixi qiziq. Q.Muhammadiy kichik maktab yoshidagi bolalarni to‘plab, ularga harflar to‘g‘risida gapirib bergan va ularning har biri buni nima deb tushunishini, undan boshlangan qaysi so‘zlarni bilishini so‘ragan. Ertasiga Q.Muhammadiy bolalardan juda ko‘p so‘z yozib oladi. Ulardan eng yaxshi va ta’sirlisini tanlab, o‘zining she’riy alifbosini tuzadi. Bu alifbo syujet asosida tuzilgan: maktab ta’tillari vaqtida o‘qishdan bo‘sagan harflar davra qurishib, har kim o‘z joyini topish o‘yinini boshlashadi.

She’riy topishmoq – o‘zbek adabiyotida ko‘pdan buyon hukm surib kelayotgan juda qadimiy janr. Kichkintoylar bilan suhbatlashganda Q.Muhammadiy ham shu janrga murojaat qiladi. Masalan, uning “Bu nima?” she’rida kirpining obrazli tasviri bola uchun juda sodda beriladi. Birinchi satrdanoq ma’lum obraz ko‘zga tashlanadi:

Dum-dumaloq jonivor,

Tikanak choponi bor...

Shunisi xarakterlikni, shoир kirpiga o‘zbekcha milliy to‘n kiydirib, she’rlarga mahalliy ma’no beradi, bolalarning tushunishini osonlashtiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzui alohida o‘rin tutishini aytish mumkin. “Bobomning mehnati”, “GES qurilishi”, “Mirob”, “Bu binoni kim qurgan?”, “Etik”, “Madraim payvandchi”, “Mamajon shofyor” va boshqa shu kabi she’rlarida mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta’kidlab o‘tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o‘rinda tasvirlanadi.

“Etik” she’rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo‘lishiga qaramasdan mushohadasi o‘tkir, odobli. U “O‘rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi”. Shunga ko‘ra uni olifta bola ekan, deb o‘ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o‘zining chiroylilagini ko‘z-ko‘z qilmoqchi bo‘ladi:

*Ko ‘p chiranza husningga,
Rahmat deb qo ‘y bir marta
Seni tikkan ustangga.*

Solijonning “o‘rdak burunli kavkazcha” etigini “puf-puflab” kiyib yurishi – uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e’zozlashidan. Bolalar tabiatan odam va olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning “Dunyoda eng kuchli nima?” she’ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e’tiborga loyiq. Shoir filni “tog‘ni ortsang ko‘taradi”, sherni “filni ham tikka yeydigan”, suvni “daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko‘p”, sovuqni “daryolarni tosh qotirgan”, issiqni “qish sovuqni qochirgan”, tog‘larni “tog‘u toshni qulatar”, quyoshni “qarimaydi, uchmaydi” deb har xil mavjudot va hodisalarga xos xarakterli xususiyatlarni g‘oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbati orqali poetik ravishda gavdalantiradi. Buni o‘qigan bola hodisalarning sababini, ularning hayotdagi o‘rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo‘q ekanligini bilib oladi:

*O ‘sha kuchli o ‘zimiz,
Borliqning egasimiz...
Xotiringiz bo ‘lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!*

Maktab o‘quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig‘ib topshiradilar. Bu hol an’anaga aylanib ketgan. Maktab o‘quvchilari bu ishga astoydil kirishib “Kim ko‘p to‘plashga” o‘ynaydilar. Natijada, musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig‘ish chog‘idagi o‘quvchilarning qizg‘in mehnatini,

temir-tersaklarning xalq xo‘jaligidagi o‘rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini “Temirlar o‘yini” she’rida ifodalaydi.

Temirlar o‘yinini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She’rni o‘qir ekansiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o‘ziga xos tasvir topishi va g‘oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

*Temirlar jarang-juring,
O‘ynashib diring-dirung,
Deyishar: “Yuring-yuring”
Tushdilar qiziq – tansa.*

“Temirlar o‘yini”dagi “siniq pero”, “buzuq ruchka”, “eski chelak”, “cho‘loq ketmon”, “zang bosgan mix”, “keraksiz kalit”, “uzuq zanjir”larning o‘z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo‘jaligini rivojlantirishda yaroqli bo‘lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo‘nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo‘lib har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda erilib, qayta quyilgandan so‘ng mehnat quollariga aylanishadi, ya’ni o‘z o‘rnini topishadi:

*Qurilishga boramiz,
O‘z o‘rnimiz olamiz.*

Shoir she’rning ikkinchi qismida maktab bolalari o‘zlari to‘plagan temir-tersaklarni zavodga topshirsalar, ulardan nimalar yasalishini tushuntirishga o‘tadi:

*... Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar,
Poyezd, vagon, po ‘lat iz,
Daryoni shart to ‘sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim, elak,
Palovimiz kapgiri,*

Chovli, kastryul – bari.

Xalq xo‘jaligi va mehnatkashlar ehtiyojini ta’minlashda shunday katta ahamiyatli narsalar tayyorlanganligidan temir-tersaklarning:

O ‘ynashib diring-diring,

Deyishar: “*Yuring-yuring*”, - tarzida quvnoqlik ruhini ifodalash bilan shoir bolalarni bu ishga yanada ko‘proq ruhlantiradi.

Quddus Muhammadiy she’rning qiziqarli, bolalarbop bo‘lishi uchun katta xizmat qilgan. Jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularnnig o‘zлari tilidan so‘zlatadi, har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: “*Yuring, yuring*”, “*Biz qachon bo‘lamiz Zil?*”, “*Traktorga vint bo‘lib, Paxta maydonin ko‘ray*”, “*Qurilishga boramiz*”, “*Temir mehnatkash do‘stim*” kabi jonlantirishlar she’rning g‘oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo‘lishini ta’minlash bilan uning ta’sir kuchini oshirgan.

Shoir she’rning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo‘lishi uchun yorqin qofiyadosh so‘zlarni topa olgan:

Siniq pero dikillab,

Buzuq ruchka likillab...

Temir ishin bilaman,

Qayda ko ‘rsam ilaman,

Maktaga topshiraman

Zavodga oshiraman, - kabi poetik tasvirlar she’rning g‘oyaviy-badiiy mukammaligini ta’minlash bilan uning tarbiyaviy ahamiyatini ham oshirgan.

Tabiat go‘zalligiga bo‘lgan ulkan muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o‘tar ekan “Bargjon” she’rini yozadi. Shu tariqa uning “Momaqaymoq”, “Qoqi o‘t”, “Bog‘imizda bir nok bor”, “Tut”, “Tolim gulladi-yu, nega meva tugmadi?”, “Tok daraxti bir xilu

uzumi nega har xil?”, “Shaftoli-doktor”, “Asalari va Ahmadjon” kabi she’rlari paydo bo‘ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan “Tabiat alifbosi” turkumiga kirgan beshta to‘plami xarakterlidir. Shoир bu to‘plamlarga kirgan she’rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo‘jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g‘oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gymnastika qilishi deb ta’riflasa, chuvalchangni “yer traktori” deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzuidagi har bir she’rida shu tariqa bolalar xarakteri va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Q.Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida e’zozli bo‘lib qoldi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Quddus Muhammadiy qaysi yozuvchilarni ustoz deb bilgan?
2. Quddus Muhammadiy qanday yumoristik va satirik she’rlar yozgan? Ulardan birini yoddan ayting.
3. Quddus Muhammadiyning qaysi sherlarida mehnat ahlini sevish, bunyodkor faoliyatni qadrlash zo‘r mahorat bilan tasvirlangan?
4. Quddus Muhammadiy qaysi she’rlarida bolalarni a’lo o‘qish, tinmay mehnat qilish, ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini uqtiradi?
5. Quddus Muhammadiyni “Etik” she’rini sharhlab bering.
6. Quddus Muhammadiyning qaysi kitobi Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo‘ldi va nechanchi yili?
7. Quddus Muhammadiyning eng mashhur asari nomini ayting va u necha to‘plamdan iborat? Bu asarini nechanchi yilda yozgan?
8. Quddus Muhammadiyni “Dunyoda eng kuchli nima?” she’ri qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?
9. Quddus Muhammadiyning birinchi she’riy to‘plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?

10. Quddus Muhammadiy 1941-1944-yillarda kimning dostonlarini yozish bilan mashg‘ul bo‘ladi?
11. Quddus Muhammadiyning qanday maqolalari chop etilgan?
12. Quddus Muhammadiy she’rlari bolalarbop bo‘lishi uchun qanday usullardan foydalangan?
13. Quddus Muhammadiy tarjimon sifatida qaysi she’rlarni va asarlarni tarjima qiladi, qaysi tildan o‘zbek tiliga o‘giradi?
14. 1936-1937- yillarda qanday dostonlar yaratgan?
15. Uning ijodi nechanchi yili boshlangan, dastavval qaysi ro‘znomalarda chop etilgan?
16. “Sinf siniq oyna parchasining so‘zi” da bolalarning qanday xatti-harakatlari tanqid qilingan?
17. Quddus Muhammadiyni tabiat mavzusidagi she’rining nomlarini ayting va ulardan birontasini yoddan ayting.
18. Quddus Muhammadiyni “Dunyoda eng kuchli nima?” she’rini bolalar uchun ahamiyatini ayting.
19. Quddus Muhammadiyning qaysi asarlarining mavzusi Hamzaning “To‘g‘ri so‘z bola” asariga o‘xshaydi?
20. Quddus Muhammadiy haqida Uyg‘un qanday fikrlar keltiradi?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

ZAFAR DIYOR

(1912-1946)

REJA:

1. Shoiriing qisqacha tarjimai holi.
2. Dastlabki to‘plamlari.
3. Shoirning 30-yillardagi ijodi.
4. Ikkinchи jahon urushi davri ijodi.
5. Xulosa.

She’riyat bizni jamlashga qodir¹.

Richard

Paul H. Fry. Theory of literature

Bolalarning jo‘shqin kuychilaridan biri Zafar Diyor 1912-yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsoqtepa qishlog‘ida kambag‘al dehqon oilasida tug‘ildi. 1916-yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko‘chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927-yilda Zafar to‘liqsiz o‘rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o‘qishga kiradi. Texnikumda ko‘proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo‘lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she’riy mashqlari shu bilim yurti devoriy ro‘znomasi sahifalarida ko‘rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillar oxiri va o‘ttizinchi yillar boshlarida uning yoshlar gazeta va jurnallarida ilk she’rlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she’ri yosh shoirlarning “Qurilish kuylari” degan to‘plamida bosilib chiqdi. Ko‘p o‘tmay, uning birinchi she’rlar to‘plami ham “Qo‘shiqlar” nomi bilan 1933-yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933-yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o‘qituvchi bo‘lib ishlay boshladidi. Bu hol uning mакtab va bolalar hayoti bilan yaqindan

¹ Richard Theory of literature Yale University, 2012.- Chapter 6. –Page 74.

tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo‘lishida ijobiy rol o‘ynaydi. Uning bunday ruhdagi she’r, hikoya va ocherklari 1928-yildan boshlab matbuot sahifalarida tez-tez bosilib turdi.

1934-yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi “Tong yulduzi” gazetasida adabiy xodim, keyinroq ro‘znomaning mas’ul kotibi bo‘lib ishlaydi. Shu bilan birga, u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, o‘qishni davom ettiradi. O‘zbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o‘rganadi. Zafar Diyor kichkintoylar uchun she’rlar yozar ekan, izlanish, o‘qish, o‘rganish zarurligini dildan his etadi. “Bolalar uchun asar yozishni men o‘zim uchun juda qiyin va mas’uliyatli vazifa deb bilaman. Bu mas’uliyatli vazifaning uddasidan chiqish uchun tinmay ijodiy izlanishdaman”.

O‘sha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o‘z esdaliklarida shunday yozadi: “Men Zafarni o‘ylasam uni nuql shod-hurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she’r durdonalari taralayotganday ko‘raman. Chindanam u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog‘chalarda bot-bot bo‘lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she’rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o‘qib berar, ayrim she’rlarini yoddan juda o‘xshatib deklamatsiya qilar, bolalarga ham she’r o‘qitib eshitardi. Shunda u o‘zining qaysi she’rlari bilan bolalar ko‘rigidan yaxshi o‘tganini, qaysi she’rini ko‘proq sevib qolganlarini ko‘rar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she’rlar yozish lozimligini faxmlab olardi. “Biz bolalarga nuql o‘rgatibgina qolmay, ulardan o‘rganib ham turishimiz kerak”, derdi.

Zafar Diyor 1935-yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo‘lgan “Mashinist” dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag‘ishlangan.

O‘tgan asrning boshlarida yoshlarni o‘qitish, ilmli, kasb-hunarli qilib etishtirish muhim ishlardan biri bo‘lib turgan bir paytda “Mashinist”ning maydonga kelishi bolalar adabiyotida muhim voqeа bo‘ladi.

Dostonning asosiy qahramoni Ashur g‘irt yetim. Ko‘cha-ko‘ylarda sarson-sargardon bo‘lib yurgan, o‘g‘irlilik qilib tirikchilik o‘tkazib yurgan bola dostonda yaxshi insonlarning ko‘magi, yordami bilan katta bir kasb egasi – mashinist (poezd haydovchi) bo‘lib kamol topishi kitobxon bolalarda katta taassurot qoldiradi.

Davr, zamonning tuhfasi bois Ashur kasb-hunar egasi bo‘lishdan tashqari, uning ongi va tushunchasi ham o‘sadi. U Vatanga sadoqatli, har doim olg‘a intiluvchi ilg‘or yoshlardan biri bo‘lib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni o‘z umrini Vatan yo‘liga tikishga tayyor turadi:

Sevinaman, hali yoshman, ko ‘p yashayman

Bu o ‘lkaning saodati – baxti uchun.

Yana o ‘qib, yana kulib ko ‘p yashayman

Shu ko ‘plarning biri bo ‘lib o ‘lkam uchun.

Ha! Mamlakat shunday va ’da beray senga:

Butun umrim sening porloq hayotingga!

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalanishlarida muhim o‘rin tutadi.

Zafar Diyorning o‘ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg‘ularini aks ettiruvchi asarlarining ko‘pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o‘ynab kelmoqda.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabati mavzuidir. “Binafsha”, “Navbahor”, “Qushlar haqida qo‘shiq”, “Kapalak” singari she’rlari shular jumlasiga kiradi.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi, yoshlarni mehnatdan zavqlanishga o‘rgatadi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg‘ota oladigan quvnoq vazn, o‘ynoqi misralar yaratadi. Shoir shu maqsadda so‘zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa

Mayakovskiychasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

*Hoy qushlar, qushlar, qushlar,
Qanot qoqib kelinglar, sa'va,
Mayna, bulbullar
Sizga termular ko'zlar...
Bizga ortiq yoqadi
Quvnoq qo'shiq –kuyingiz!*

(“Qushlar haqida qo’shiq”).

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharotu jonivorlarga, ayniqlsa, kapalakka qiziqishini, mehr-muhabbatini kichkintoylarga xos so‘z va ohangda ifodalab, hayotga diqqat-e’tiborlarini oshiradi, kuchli zavq uyg‘otadi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuyg‘ularni shakllantirishga harakat qiladi:

*Uch, ucha ber, ucha ber,
Go 'zal bog 'cham – gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak,
Do 'st bo 'laylik ikkimiz,
To 'xta, so 'zlayin andek!*

(“Kapalak”)

Zafar Diyorning “Binafsha” she’rini yoddan bilmagan o‘quvchi bo‘lmasa kerak. She’r o‘zining ravon o‘qilishi, qofiyalarining jarangdorligi bilan o‘quvchini o‘ziga tortadi:

Binafshaxon, binafsha,

Kulishlaring chiroyli;

Bog ‘imizda ochilib,

Turishlaring chiroyli.

Shoirning “Mamlakat”, “Kazbek”, “Tilsiz o‘rtoq”, “Madriddan kelgan mehmon” kabi she’r va dostonlari Zafar Diyor ijodining har tomonlama yuksalishidan dalolat beruvchi liroepik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, uning “Kel, uchaylik shimolga” she’ri g‘oyat xarakterlidir. Bunda shoir “Quyosh tushmaydigan” qutbni borib ko‘rishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalantiradi. Yosh bolaning murg‘ak hayoti shimoliy qutbni borib ko‘rishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulug‘ maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagি bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga - qahramonlikka havas uyg‘otadi:

Yosh bo ‘lsam ham mayliga

Qanot bog ‘lab uchayin;

Muz sahrosi – Qutbning

Sirin men ham ochayin.

Hoy, suykli modelcham,

Tayyormisan safarga?

Fikrim senda hamisha,

Kel, uchaylik Shimolga!

Shoir dovyurak uchuvchilarning tarixda birinchi bo‘lib qutb yo‘lini ochganligi bilan bolalarmi tanishtirib, ularni chkalovlar kabi mard uchuvchi bo‘lishga undaydi.

Shu narsa xarakterlik, she’rda Zafar Diyor bolalarning yangilikka intilishi va qiziqishini qizg‘in qo‘llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg‘ularni o‘stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib toptirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg‘ularni badiiy sodda, ta’sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

*Butun dunyo anglasin
“Bir modelist kepti, - deb
Yangi avlod bayrog ‘in
Qutb uzra tindi, - deb”.*

She’r bolaning kelajakda orzu-umidiga erishishga bo‘lgan zo‘r ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg‘a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo‘riq va bo‘z yerlarni o‘zlashtirish, mo‘l-ko‘l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishida olib borayotgan kurashlari “Yuksak tog‘, keng o‘tloq va mard o‘rtoq haqida qissa” dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonda sahro-cho‘llardagi shamolning vahimasи va uning ayanchli tasvirini chizib, kitobxon diqqatini asarga jalg qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir sahrolarning “Qashqir kabi uvillovchi”, “Boyqush kabi kuvlovchi” dahshatli shamollari odam – tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Bundan keyin shoir hayotni go‘zal, sahro-cho‘llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o‘tloqni jonlantirib so‘zlatadi va u yerlarda “gul hayot” qurish g‘oyasini olg‘a suradi.

*Ne bo‘larmish bizning ham
Ko‘ksimizdan ketsa g‘am.
Bu g‘am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak eldan o‘ch olsam,
Uzoq yillar xo‘rlangan,*

Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur tog',
Ber suvingdan jon o'rtoq!

Yuksak tog‘ ham chorasizlikdan o‘z dardini – suvni keng o‘tloqqa eltib berolmasligini o‘kinch va alam bilan so‘zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga – dunyoda aql-ongga, qudratga ega bo‘lgan inson va uning ta’rifiga buradi. Zafar Diyor insonning quch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo‘ldoshdir,
Ularga xos qo‘ldoshdir.
Butun borliq – tabiat
(Bu so‘zlarim haqiqat)
Bo‘ysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag‘aga zo‘r beradi, insonni hatto, tabiatni ham o‘ziga bo‘ysundiruvchi kuch sifatida ta’rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg‘unlik davrining oqibatidir. Negaki, “Sirdaryoning jilovlanishi” bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz o‘ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg‘ulari bo‘lishi lozimligiga undaydi.

Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul – tog‘ va o‘tloqlarni jonlantirishdan foydalanadi:

- *Hoy, mard o ‘rtoq, mard o ‘rtoq...*

Qara qancha keng o ‘tloq

Suvsizlikdan dili dog‘,

Uning ohin o ‘chirib,

Chamanzorga aylantir,

Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning azaliy orzusi – cho‘l-biyobonlarni bog‘-rog‘larga aylantirish o‘zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g‘oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning kompozitsion tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan xarakterlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya’ni g‘oyat ta’sirchan, o‘qimishli bo‘lishini ta’minalash uchun sodda, ajoyib badiiy – tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng o‘tloq, sahro, cho’llarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi “Bitta to‘yib suv ichsak”, “Suv ber, menga suv bergen”, “Ko‘ksimdan so‘ng gul tergin”; sahro va uning shamoli to‘g‘risidagi “Eng g‘azabli, eng o‘chli, xarsang toshday qotaman, misdek qizib yotaman”; davr kishilarining quch-qudratiga oid “Chinordek zo‘r qomati, Go‘ro‘g‘lidek savlati” kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning dalilidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko‘pgina asarlari mehnat mavzuiga bag‘ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri “Kichkina bog‘bon haqida doston”dir. Dostonda bolalar va yoshlар dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g‘oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birgalashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, “Qo‘lda kichik ketmon” bilan bog‘larni yashnatishga mehr qo‘yib, mehnatda o‘zini ko‘rsatadi.

Zo‘r g‘ayrat va katta ishtiyoy bilan ishga kirishgan Shotursunning o‘zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo‘l-ko‘l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo‘yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib uning so‘zлari orqali bolalarga ibrat bo‘ladigan fikrni aytadi:

*Bu yil esa Shotursun
G‘ayrating yo‘q unchalik;
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik
Ahvolimni so‘rmading,
Oqlamading tanamni;
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.*

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta’sir qiladi va u o‘z xato-kamchiliklarini to‘la anglaydi. Olmaning tilidan aytilgan, “Ish yoqmasga, yalqovga men ham endi dushmanman” deb, g‘ayrat bilan ish olib boradi. Zafar Diyor o‘quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg‘otadi, undan o‘rnak olishga chaqiradi.

Zafar Diyor o‘zining “Amudaryo bo‘yida” she’rida o‘lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She’rda bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas’uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

Zafar Diyor ko‘p she’rlarida vatanparvarlik, vatanga muhabbat g‘oyalarini ilgari suradi. Bolalarni vatanning munosib farzandlari bo‘lib etishishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbai bo‘lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqr egallashlari zarurligini uqtiradi. Bu g‘oyani “Kitob, mening do‘stimsan” she’rida shunday tasvirlaydi:

*Varaqlasam bir boshdan
Quvnab bahrim ochilur,*

*Oltin harf-so‘zlardan
Totli ma ’no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do‘stimsan!*

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta’riflaydi:

*Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so‘zlaydi,
- O‘qib, odam bo‘lgin, - deb
Yaxshi niyat ko‘zlaydi.*

Shoir kitob bolaning eng yaqini, mehribon do‘sti, g‘amxo‘r o‘rtog‘i deb ko‘rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

*Seni jondan sevaman,
Meni tilga o‘rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug‘ yo‘llar ko‘rsatding.*

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta’sirchan qilib gavdalantirishda: “Baxtim kular kitobdan”, “Quvnab baxtim ochilur”, “Yosh o‘ynoqi ko‘zlarim shuur olar kitobdan” kabi istioralarni ishlatib, she’rning badiiy ta’sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi “O‘zbekiston ovozi” gazetasida adabiy xodim bo‘lib ishladi. Ayni choqda, u tinmay, samarali ijod etdi. Shoirning “G‘unchalar”, “Serquyosh o‘lka”, “Ona qo‘shig‘i”, “Bizning oila”, “Qahramon”, “Tankist”, “Ulug‘ bayram”, “Qurol bering menga ham”, “Qahramonning kelishi”, “Biz yashamoq istaymiz”, “Qo‘riqchilikda” singari jangovar she’rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor bugungi o‘zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo‘shti. U bolalar hayoti haqida “Baxtli yoshlik”, “Yosh vatanparvarlar”, “Omonat”, “Uch og‘ayni” kabi qator dramalar yozdi.

O‘zbek bolalar nasrini rivojlantirishga ham Zafar Diyor o‘z hissasini qo‘shtan yozuvchilardan. Uning “Jo‘natish”, “Cho‘pon qizi”, “Nojo‘yaliklar” kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning talab-ehtiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong-tushunchasiga moslab, g‘oyaviy-badiiy jihatdan pishiq asarlar yaratdi.

Zafar Diyor turli yoshdagagi bolalarning tilini yaxshi o‘rganib, ular uchun sodda, ravon, shirali tilda, o‘ynoqi vaznlarda ohandor, ta’sirchan she’rlar yozdi.

Shoir o‘zining qo‘shtiq va she’rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug‘ yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo‘lib yetishishlari uchun a’lo baholar bilan o‘qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostgo‘y va intizomli bo‘lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do‘stlik tuyg‘ularini o‘stirishga katta e’tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag‘ishladi, ularni o‘qish-o‘rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she’r, qo‘shtiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo‘shtan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o‘qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.Zafar Diyorning tarjimai holi haqida nimalarni bilasiz?
- 2.Zafar Diyor qachon va qayerda tug‘ilgan?
- 3.Zafar Diyorning otasi va onasi qanday ish bilan shug‘ullangan?
- 4.1927-yilda Zafar Diyor qaysi bilim yurtiga o‘qishga kiradi?
- 5.Zafar Diyorning birinchi she’ri qanday to‘plamda bosilib chiqqan?

6.1933-yilda Zafar Diyorning birinchi she'riy to'plami qanday nom bilan bosilib chiqdi?

7.Zafar Diyor 1934-yildan boshlab qaysi ro'znomada ishlay boshladi?

8.«Bolalar uchun asar yozishni men eng qiyin va mas'uliyatli ish deb bilaman». Ushbu satrlar kimga tegishli?

9.«Men Zafar Diyorni o'ylasam nuqul shod hurram bolalar qurshovida, sertabassum lablaridan she'r yog'ilayotganday ko'raman». Zafar Diyor haqida qaysi yozuvchi shunday yozgan?

10.«Biz bolalarga nuqul o'rgatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak». Bu kimning so'zlari?

11.Z.Diyorning 1935- yilda yozgan dostoni va uning bosh qahramoni kim?

12.1938-yilda chop etilgan Zafar Diyorning ikkinchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?

13.Zafar Diyor «Kel uchaylik shimolga» she'rida bolalarni nimaga chorlagan?

14.Zafar Diyorning «Kichkina bog'bon haqida doston»i qanday mavzuga bag'ishlangan va qahramon Shotursunga qaysi daraxt nola qiladi?

15.Zafar Diyorning uchinchi to'plami qanday nomda bosilib chiqdi?

16.Varaqlasam bir boshdan

Quvnab bag'rim ochilur.

Oltin harf so'zlardan

Totli ma'no sochilur.

Zafar Diyorning qaysi she'ridan olingan?

17.«Yosh vatanparvarlar», «Omonat», «Uch og'ayni» dramalari, «Tankist», «Qahramon» kabi jangovar she'rlari, «Tantana» she'rlari qaysi asarga tegishli?

18.Zafar Diyorning boshlang'ich sinf kitoblariga kiritilgan asarlari qaysilar?

19.Zafar Diyordan yod olgan she'ringizni aytib bering.

Mustaqil o‘qish uchun asarlar:

1.Zafar Diyorning “Mashinist” dostonini o‘qish.

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

SHUKUR SA'DULLA

(1912-1972)

REJA:

- 1.Shukur Sa’dulla hayoti va ijodi.
- 2.Sh.Sahdulla ijodida hayotiy voqealarning haqqoniy badiiy tasviri.
- 3.Sh.Sa’dulla asarlarining janr rang-barangligi va badiiy xususiyatlari.
4. Obrazlar talqini, tarbiyaviyligi, hayotiyligi.

Shukur Sa’dulla kichkintoylarga katta estetik zavq-shavq bag‘ishlaydigan zabardast she’rlari, yosh kitobxoni yaxshilikka o‘rgatuvchi ertak-dostonlari, a’lo o‘qishga, davrimizga munosib kishilar bo‘lib kamol topishga da’vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o‘tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagি bolalarning qadrdon va suyukli yozuvchisi bo‘lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912-yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924-yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil ko'rdi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. Sh.Sa'dulla 1931-yildan to umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinnbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh.Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932-yilda "Hayqiriq" nomi bilan bosilib chiqdi.

"Hayqiriq"ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqeа bo'ladi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhim hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi.

Sh.Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning "Uch ayiq", "Ayyor chumchuq" (1935-1936), "Yoriltosh" (1939), "Ikki sandiq" (1942), "Sen nima qilding?" (1942), "Shohista" (1944), "Shirin kun" (1946), "She'rlar" (1955), "She'r va ertaklar" (1957), "Pyesalar" (1959), "Dastyor qiz" (1960), "Sening alboming" (1962), "Ozoda" (1969), "Komandirning boshidan kechirganlari" (1962), "Kachal polvon" (1963,1966,1967,1986), "Ism qo'yilmagan xat", "Sening bayraming", "Mening aziz bolalarim" va boshqa kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa'dullaning "Yoriltosh", "Gulxan", "Bizning bog'chamiz", "Dalada bayram", "Vatan ishqisi" (dramaturg Z.Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), "Ikki bilakuzuk", "Zubayda", "Afsona yaratgan qiz" pyesalarini tomoshabinlar yaxshi biliadi.

Quvnoq va jo'shqin asarlar kuychisi bo'lgan Shukur Sa'dulla o'zining juda ko'p she'r, qo'shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik mifik yoshidagi bolalarga bag'ishlagan.

Shukur Sa'dulla tabiat kuychisi sifatida e'zozlanadi. Shoir so'lim bahorni ko'pgina she'rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o'stiradi.

Odatda, boychechak juda erta ochiladi. U qor erib-erimasidanoq ko'zga tashlanadi. Buni ko'rgan odamlar "Ha, bahor yaqinlashib qolibdi", deydilar. Shoir "Boychechak" asarida xuddi shu fikrni lo'nda qilib chizib beradi:

*Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi –
Shu mitti gul-boychechak.*

Albbatta, boychechak paydo bo'lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg'ir ustiga yomg'ir yog'adi. Yomg'ir tabiat husniga husn qo'shadi, odamlar ruhini ko'taradi. Shukur Sa'dulla "Yomg'ir yog'aloq" she'rida bahor yomg'iriga muhabbat bilan munosabatda bo'ladi. Bu yomg'ir ona-tabiatni gulga burkashi bilan birga ekin-tikinlar uchun ham koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho'x misralarda yaratadi:

*Yomg'ir yog'aloq
Yam-yashil o'tloq
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg'ir tinganda,
Chiqar kamalak,
Yomg'irdan foyda
Maysaga, donga
Yurt serob bo'lar,
Oq bug'doy, donga.*

Shukur Sa'dulla “To‘rt fasl” she’rida yil fasllarining o‘ziga xos xususiyatlarini xarakterli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasi, tabiatga alohida ko‘rk bag‘ishlashi, insonlar qalbiga ta’siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi. She’rda bahor fasli shunday tasvirlanadi:

*Milt etib chiqdi quyosh
Dedi:-Do‘stlar, qish odosh.
Ko‘rsak yo‘q qora bulut.
Yer yuzi ko‘k gilam-o‘t.*

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'riflagach, ko‘rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o‘tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo‘lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

*Keldi ko‘klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.*

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo‘sghan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne’matlarni vujudga keltirgan, “to‘qson xil mevalarni pishirib”, “yangi dunyolar ochgan” kishilarni zo‘r muhabbat bilan ajoyib misralarda ulug‘laydi:

*Ekin o‘sdi yerlarda,
Bug‘doy pishdi qirlarda...
Poliz to‘la bodring,
Bog‘bon, tez uzib bering!
- Sabr qiling siz andek,
So‘yib beray handalak.*

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlariga to'lalagagini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini obrazli tasvirlar orqali ochadi:

*Quyosh tushar taptidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.*

Shoir qish faslining ham o'ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg'otishini lirik bo'yoqlarda ko'rsatadi:

*Dala-dashtda tindi ish,
Keldi mehmon bo'lib qish.
Qish emas, u – qorbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday-
Iliq, kuzgi nahorday..
Qor yog'ar, kecha-kunduz,
Suv sovqotib kiygan muz.*

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. "Sen nima qilding?", "Ona va bola", "Shohista" to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davr shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni "Sen nima qilding?", "Bizning qahramon", "Otliqlar", "Mehmon qiz", "Uning

hikoyasi”, “Razvetkachi Kolya Kulikov”, “Shohista” kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko‘rishimiz mumkin.

Bu she’rlar ichida “Shohista” asari alohida ajralib turadi:

*Ko‘k chirog‘i oy so‘ndi,
Barglarga shabnam qo‘ndi.*

Tong oqarar oxista,

Turar sakrab Shohista,- misralarida shoir Shohista ismli jajji qizchaning mehnatga muhabbat, g‘ayrati, bog‘dagi uzumlarni qanchalik mehr qo‘yib parvarishlashi bilan birga, uning frontda odamxo‘r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo‘lgan mehr-muhabbatini badiiy bo‘yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumdan dadasiga sovg‘a hozirlaydi:

So‘ngra pochtaga bordi,

Dadasiga yubordi.

Dadasi botir jangchi,

Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa’dulla “Egizak”, “Sen menga do‘st, men senga do‘st”, “Ulug‘ shahar” (turkum), “Hovlimizning bolalari” kabi qator she’rlarida do‘stlik g‘oyalarini ilgari suradi.

Sh.Sa’dulla “Tulki va G‘ozlar”, “Lola va mushuk”, “Jo‘jalar”, “Bola va Turg‘un”, “Yomg‘ir yog‘aloq” kabi she’rlarida bolalar hayotidan xarakterli voqealar asosida yosh kitobxонни parranda, hasharot va hayvonlar dunyosi bilan tanishtiradi. Shoir har bir narsa va predmetning o‘ziga xos xususiyatlarini bolalar uchun sodda va qiziqarli qilib tasvirlaydi. Bu jihatdan qaraydigan bo‘lsak “Ninachi” she’ri muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Bog‘da uchar ninachi,

Gulni quchar ninachi.

Shisha kabi ko‘zi bor.

Yum-yumaloq yuzi bor.

Yozganda ikki qanot

Xuddi ko‘kda samolyot.

Shoir bolalar tarbiyasiga oid yana turli mavzularda she’rlar yozgan. Bu she’rlarda u bolalar tabiat ko‘tarmaydigan quruq nasihatgo‘ylikdan qochadi. Inson tabiatiga xos bo‘lgan chinakam his va axloq qoidalarini bola hayotidagi oddiy voqealar asosida tashviq qiladi. “Kim yaxshi?” she’rida oilaning kenjatoyi Dildor oiladagi hamma kishilarga bir xilda munosabatda bo‘ladi. Dadasini ham, ayasini ham, buvisini ham, akasini ham bir xilda yaxshi ko‘radi. Birortasini birov yomonlasa yig‘lab yuboradi. Bu she’ri bilan shoir boladagi oilaga bo‘lgan ilk muhabbatni va boladagi gumanistik hislarni tarbiyalaydi.

Shoir bolalar o‘yinchoqlari va ularning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ham to‘g‘ri tasavvur qiladi. Bolaning “o‘zi yog‘och, yoli qil” toychoqqa minib zavqlanishini ham, qizchalaryning “Bolalarga ovunchoq” quyon qo‘g‘irchoqqa bo‘lgan mehrini ham, ularning “Boshchasida shoxi bor, dumchasida oqi bor” echki bola bilan inoqligi va u bilan o‘ynashishini ham maroqli tasvirlaydi. Bu tasvirda bola xarakteri va xususiyati ochiladi. Shu bilan birga, shoir bolalarni o‘yinchoqlarga to‘g‘ri munosabatda bo‘lishga, ularni sindirmasdan, buzmasdan asrashga chaqiradi. Bu tarbiyaviy chaqiriqning o‘yinchoq tilidan bayon qilinishi esa she’rning ta’sir kuchini yana oshirgan:

Buksangiz qayrilaman,

Oyoqdan ayrılamан.

Mayli o‘ynang erta-kech,

Lekin ozor bermang hech.

Shukur Sa’dulla bolalarning o‘yin mashg‘ulotlari haqida ham ko‘pgina chiroyli, ta’sirchan she’rlar yozgan. Bolalar o‘yini bilan bog‘langan she’r bolalar uchun qimmatli asardir. Bu yerda shu narsani ham ta’kidlab aytish kerakki, o‘yinlar bola uchun jiddiy ishdir. “Tulki va g‘ozlar” she’rida birlari tulki,

qolganlari g‘oz bo‘lib tulkiga tutqich bermay uning ustidan kulib qochsalar, “Mehmondorchilik” she’rida qizchalar “G‘ivirlashib hovlida” tut terib shinni pishiradilar va qo‘g‘irchoqlarni ziyofat qiladilar. Qo‘g‘irchoqlar ziyofatga qaramagach tovuq va mushukni taklif qiladilar. Ular hamma yoqni to‘zitib, to‘kib ketadilar. Shu bilan “mehmondorchilik odosh” bo‘ladi. Bu she’rlarda shoirning izlanishi, bolalarga ma’qul o‘yinlar topishi va uni bolaga moslab berishga intilishi ko‘rinib turibdi. Shu bilan birga, bu she’rlarning yana bir muvaffaqiyati shundaki, u umumiylidkan, quruq ritorikadan uzoq bo‘lgan syujetli va voqeaband she’rlardir. Ma’lumki, voqeabandlik ayniqsa, bolalar asari uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday she’r bolani zeriktirmaydi. U xuddi hikoya yoki ertak kabi bola ongiga, xotirasiga oson singadi.

Shoir ijodida humoristik she’rlar ham bir talay: “Shalabbo”, “Anqov”, “Injiq”, “Ivirsiq”, “Bizning oyи” kabi asarlarida shoir dangasa, o‘z ustida ko‘p ishlamaydigan, o‘qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

Daftari ochiq-sochiq

Qolgan vazifa chala.

Soat yurar: chiq-chiq-chiq,

Yechilmagan masala.

“Ivirsiq”da shoir o‘yinqaroq, kun bo‘yi koptok o‘ynab, uyga berilgan vazifani bajarish, o‘z vaqtida uyqudan turish o‘rniga qotib uxbab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning mакtab o‘quvchilariga xos bo‘lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Yana jaranglab soat,

To‘qqizga zang uradi.

“Ivirsiqjon” betoqat –

Endi shoshib turadi.

Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U "Yoriltosh", "No'xatpolvon", "Laqma it", "Ayyor chumchuq", "Chol bilan bo'ri" kabi o'nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo'ngina she'rga solib qo'ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi. Davrimizga, bolalarning istak-armonlariga moslashtirdi.

Shukur Sa'dullaning "Komandirning boshidan kechirganlari", "Kachal polvon", "Aziz qishlog'im", "Ism qo'yilmagan xat" qissalari o'zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Shukur Sa'dulla 1931-yildan to umrining oxirigacha nashriyotda qanday vazifalarda ishlagan?
2. Shukur Sa'dullani birinchi she'riy to'plami nechanchi yili va qanday nom bilan bosilib chiqqan?
3. Shukur Sa'dulla xalq latifasi asosida qanday asar yaratgan?
4. Shukur Sa'dulla bahor fasli boshlanishini qanday nomdag'i she'rlari orqali talqin etgan?
5. Shukur Sa'dulla necha yil umr ko'rgan va necha yilini ijodiga bag'ishlagan?
6. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida yil fasllari haqida yoritib beradi?
7. Shukur Sa'dullani qaysi qissalari o'zbek bolalari nashrining yaxshi namunalari hisoblanadi?
8. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida bolalarni dangasa, lapashang, yalqov fazilatlarini qoralagan?
9. Shukur Sa'dulla qanday pesalar yaratgan, pesalaridan birini so'zlab bering.
10. Shukur Sa'dulla qaysi asarlarini ertaklar asosida yaratgan?
11. Shukur Sa'dullani 2-jahon urushidan keyin qanday to'plamlari nashr etildi?
12. Shukur Sa'dullani qaysi she'rlari maktab darslik qo'llanmalarida uzoq yillardan beri nashr etib kelinyapti?

13. Shukur Sa'dulla «Shoxista» asarida bosh qahramonni xattisharakatlarini izohlab bering, u qanday obraz edi?
14. Shukur Sa'dulla qanday yumoristik asarlar yozgan?
15. Shukur Sa'dullani qaysi asarlar ertaklar asosida yozilgan, ulardan birortasini so'zlab bering.
16. Shukur Sa'dullani «Hovlimizning bolalari» she'rida qanday g'oyalar ilgari surilgan?
17. Shukur Sa'dulla bahor kelishini qanday misralar orqali jonlantirib tasvirlaydi?
18. Shukur Sa'dulla qaysi she'rida mehmondorchilikni ulug'laydi va qanday obrazlar orqali?
19. Shukur Sa'dullaning «Kichkintoy» she'rida bosh qahramon kim, nima uchun bunday nom olgan?
20. Shukur Sa'dullaning «Afandining ko'y lagi» she'riy latifasi qaysi janr talablarini saqlagan holda yozilgan?

Adabiyotlar:

1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 400 b.

2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.- 242 б.

4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5.To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti-

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

SULTON JO‘RA

(1910-1943)

REJA:

1. Shoirning qisqacha tarjimai holi.
2. O‘qish-u odob haqidagi she’rlari.
3. Husnixat-baxt.
4. Dostonnavis-shoir
5. She’riy maktublar.
6. Xulosa.

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa qo‘shgan Sulton Jo‘ra 1910-yilning 15-yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag‘altom qishlog‘ida kambag‘al dehqon oilasida tug‘ildi. Yetti yoshda ota-onasidan yetim qolgan Sulton har kimlarning eshigida xizmat qildi. U dastlab boshlang‘ich mакtabda o‘qib, 1924-yilda Buxoroga keldi va bu yerda erlar pedagogika bilim yurtiga o‘qishga kirdi, uni 1930 -yilda bitirdi.

Sulton Jo‘ra 1931-1938-yillarda Buxoro pedagogika instituning ishchi fakultetida o‘qiydi. 1938-1941-yillarda Andijondagi o‘qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942-yilda Sulton Jo‘ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan jang olib bordi. 1943-yilning 14-noyabrida Belorussiya tuprog‘ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo‘ldi.

Sulton Jo‘raning dastlabki she’rlari 1933-yilda Buxoro yosh shoirlarining “She’rlar” to‘plamida nashr etildi. Uning 1939-yilda “Fidokor”, 1941-yilda “Moskva” she’riy to‘plamlari, 1942-yilda “Iroda” nomli pyesasi nashr etildi. Shoир vafotidan so‘ng 1951-yilda rus va o‘zbek tillarida “Tanlangan asarlar”, tinch qurilish yillari davrida iste’dodli shoirning “Havo rang gilam”, “Zangori gilam”, “Bruno”, “Parvoz”, “Qaldirg’och”, “Tanlangan asarlar” kitoblari bosilib chiqdi.

Uning ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlanadi.

“To‘pchi Muhammad”, “Pulemyotchi ovozi”, “Chavandoz”, “Uch og‘ayni botirlar”, “Nayzamiz” (1941), “Qahramon Qo‘chqor” (1942), “Jahon seni olqishlar”, “Berlin aptekasida” (1943) she’rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo‘ra kattalar uchun jo‘sinqin lirik she’rlar, yirik dostonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sulton Jo‘ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e’tiqod tuyg‘ularini ifodaladi. Ayni chog‘da, u yaxshi va a’lo baholarda o‘qish uchun kurash, rostgo‘y va intizomli bo‘lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta’lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g‘oyalar shoirning “Yozgi yomg‘irdan so‘ng” (1936), “Qizlar”, “A’lo” va “Yaxshi” ning maqtovi», “Zangori gilam” (1939), “Lola”, “Oy nechta?”, “Tinish belgilarining majlisi”, “Cho‘ntak”, “Sirkda” (1940), “Qarzdor”, “Qaldirg‘och”, “Yolg‘onchi”, “Dengiz tagida” (1941), “Sog‘inib” (1942), “Sog‘inchli salom”, “Salom xat” (1943) kabi asarlarida o‘z ifodasini topdi.

U o‘z asarlarida bolalar va mакtab hayotini, ularning o‘qishi, ko‘cha va oilada o‘zini tutushini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini o‘ziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan san’at asarlarini ham sevib o‘qiydilar. Sulton Jo‘ra bunday mavzuda ham ancha asarlar yozdi. Shunday asarlardan biri “Oy nechta?”. Bunda shoir kichkintoylarning orzu-umidlarini xarakterli parcha-onha va bolalarning dialogi orqali ifoda etadi:

Ona dedi:

- *Yotinglar endi.*

Faqat bitta osmonning oyi!

Katta bo‘lgach, aylanaylarim,

Oyning o‘zin minib ko‘rarsiz.

- *O‘shanda-chi, oyijon, bizga*

Katta to‘ti olib berarsiz.

Mehnatkash xalq azal-azaldan jamoa bo‘lib, birlashib, bir-birlari bilan hamjihat, hamfikr bo‘lib umr kechirgan, jamoaga suyanish u bilan bamaslahat ish yuritish doimo omadlar kaliti bo‘lib kelgan. Bunday hol barcha katta-kichikka baxt, shodlik, omad keltirgan. Agar aksincha bo‘lsa, kishi omadsizlik, baxtsizlikka mubtalo bo‘lgan.

Bu g‘oya shoir Sulton Jo‘raning “Mamatning kechirmishi” asarining asosini tashkil etadi. Shoir Mamatning jamoadan, do‘sralidan ajralib, yolg‘izlanib qolishini shirali til bilan tasvirlaydi. Ayniqsa, Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ishyoqmasligi, yalqovligi, to‘ngligi orqasida darslardan qoloq bo‘lib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uyg‘oq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganligini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon tasvirlaydi.

Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonning o‘zidan qidiradi va buni Mamatning o‘zini gapirtirish orqali ochadi.

Darsdan qoloqligi orqasida ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat o‘jarligi, o‘zboshimchaligini tan olib, do‘sralari yordamida oyoqqa turib, endilikda astoydil o‘qishga ahd qiladi:

*- Bo‘ldi... Men bas qildim yalqovlikni
Do‘sralimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning o‘zi saboq,
Ol darsxonam ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu “yomon”
Yondoshmasin menga ertadan.
Nomim Mamat bo‘lmay ketsin agar
Va‘da qilgan bo‘lsam jo‘rttaga!*

Sulton Jo‘ra qissadan hissa chiqarib, a’lo o‘qish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalar qulog‘iga quyadi:

*A ’lo o‘qish o‘zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.*

She’rda barcha tasviriy vositalar g‘oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalari, go‘zal hayotiy tasvirlar vostasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta’sirchanlikka erishadi:

Barcha uxlар...
Kumush ariqchaning
Eshitilar shildir-shildiri,
Yaproqlar ham “alla” deb tebratar
Sirtlariga qo‘ngan oy nurin.

“Mamatning kechirmishi”da yalqovlikni tashlab, a’lo o‘qishga mahkam bel bog‘lagan bolarning ijobiy namunasida jamoaga suyanish, do‘sstar davrasida bo‘lish, bundan tashqari o‘z kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g‘oyat katta kuch degan ta’lim-tarbiyaviy, pedagogik o‘git ilgari suriladi.

Ta’lim-tarbiya sohasida yozma nutq san’atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba’zi o‘quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug‘ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o‘qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib xunuk xat yozishdan tashqari, turli holatlarga yo‘l qo‘yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo‘ra ta’lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o‘quvchilarga yordam berish maqsadida “Kimning xati chiroyli”, “Tinish belgilarining majlisi”, “Harflar paradi” she’rlarini yozdi.

“Kimning xati chiroyli”da bolaning sog‘lom, baquvvat bo‘lib kamol topishida, yozuvining go‘zal bo‘lishida partada to‘g‘ri o‘tirish qoidasiga qat’iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqtirib o‘tadi:

*O‘tirishim to‘g‘ri, soz,
 Qoidaga juda mos.
 Ko‘kragimni men sira
 O‘ltirganim yo‘q tirab!
 Chiroyli yoz, yozsang xat!
 Chunki bu ham zo‘r san’at...*

Shoir ijodiy faoliyatida “Tinish belgilarining majlisi” katta ahamiyatga ega. She’rda o‘zbek tilining eng muhim qoidalari – tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda jonlantirish badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo‘llanishiga mos tarzda gapirtiriladi va o‘ziga xos joyiga qo‘yiladi. Bu hol kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi. Bu esa shoirning pedagoglik va badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she’rda o‘xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka; so‘roq belgisini o‘roqqa. Zirak taqqan quloqqa, vergulni kichik to‘qmoqqa, qo‘shtirnoqni qiziqchilarga, tireniga gugurtga o‘xshatib shoirona tasvirlaydi. Gapda esa nuqta “fikrlarning stantsiyasiga”, vergul “fikrlarning razyezdi”ga o‘xshatiladi. Bunday o‘xshatishalr tinish belgilari qoidasini oson o‘zlashtirishga yordam beradi.

*So‘roq belgisi:
 O‘qidingizmi? Yetadimi? Bormi savol?
 Yoki o‘zim so‘rayinmi sizdan savol?
 Vergul:
 Gar undalma gap kelsa qoq o‘rtada,
 Uning ikki yonboshida men jo‘rttaga,
 “Qani endi undalmaxon, qochib boqchi”-
 Deb bo‘lurman yubormayin unga soqchi,
 Gar undalma gap so‘ngida kelsa, u choq,*

Undan oldin qo‘yilarman, tushun o‘rtoq!

Qo‘shirnoqlar:

Mana rais:- “Vaqt tamom, to‘xtangiz!”

Tire:

Biroq shartim-so‘z qolmasin o‘lda-jo‘lda.

Ko‘rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, balki unga muvofiq misollarni ham she’riy yo‘l bilan ko‘rsatgan. Shuning uchun bu she’rni ko‘rgazmali she’r deyish va darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

“Yolg‘onchi” dostonida bolalarni rostgo‘y bo‘lishga, yaxshi va a’lo o‘qishga chaqiradi. Doston qahramoni No‘mon mакtabda ta’lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o‘qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi yolg‘onchi bola sifatida gavdalananadi. Shoир No‘mon qoniqarsiz o‘qishiga qaramay, o‘zini tuzatish o‘rniga o‘qituvchiga zarda qilishi, yolg‘on gapirishi, o‘jarligi, dars tayyorlamasligini va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli ochadi. Chunonchi, No‘mon o‘qituvchi yozib bergen xatni yirtib tashlab, “2” baholarini yashirib, o‘zini a’lochi qilib ko‘rsatib, beodobligini ko‘rsatadi.

No‘mon o‘qituvchi va ota-onasi ta’sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o‘qishga va’da beradi va va’dasining ustidan chiqadi. Doston o‘z kamchiliklarini anglab, o‘qishga astoydil berilgan No‘monning ijobiy xattiharakatini ulug‘lash bilan tamomlanadi.

O‘zbek bolalar she’riyatida “Qaldirk‘och” ertagi katta o‘rinda turadi. Unda mamlakatimizning tinchliksevar yurt ekani qaldirk‘och sarguzashti orqali hikoya qilinadi.

Shoir chet mamlakatlardagi urushlarni, uning dahshatli oqibatlarini qaldirk‘och obrazi orqali ochadi. “Qaldirk‘och” chet ellardagi ayanchli hayotni juda jonli, obrazli tilda bolalarga hikoya qiladi. Ona-diyorimiz tinchlik makoni ekanini esa shoир qaldirk‘och vositasida, ta’sirli ifodalaydi:

Qirq kunduzu qirq kecha

*Bulutni kecha-kecha,
Qaldirg‘ochim par qanot
Endi baxtiyor qanot.
Bizga kelib yetibdi
Va sayrab shunday depti:
- Eh... Hur Vatan! Jon Vatan!...
Qishda ham jonajonsan,
Ilituvchi nuring bor,
Bizga issiq o‘rning bor!*

Bu ertak bolalarning urushga qarshi nafratini oshirishda, Vatanimizning tinchlik tayanchi ekanini yanada chuqurroq tushunishda, uni sevishda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Sulton Jo‘raning “Havorang gilam” ertagida ijobiy qahramon Rahimdir. U o‘tmishda og‘ir kulfatlarni boshidan kechiradi.

Rahim zindondan qochib, uyiga kelsa, na xotini, na qizi bor. Uning xaroba uyini shoir:

*Uy o‘rnida bir devor!
Atrofi o‘t-tikanzor,- deb tasvirlaydi. G‘azab bilan yongan Rahim boylarga qarshi kurashga bel bog‘laydi. Ertakda shoir asar qahramoni Rahimning hayoti haqida hikoya qilar ekan, uning xarakteridagi eng muhim belgini-xalq bilan chambarchasligini ko‘rsatadi.*

Dostonda yovuzlarga qarshi bir tan, bir jon bo‘lib kurashgan xalq ozodlikka chiqadi, zulimkorlarni tag-tubi bilan yo‘q qilib baxtli hayotga erishadi. Shoir “mozorday jimjit”, “Qushlar uchsa qanoti, inson yursa oyog‘i” kuyadigan bepoyon dasht-cho‘llarda endi yangi hayot qaynayotganini tasvirlab, bularning hammasi rahimlarning kurashi, mehnati tufayli yuz bergenligini bolalarga hikoya qiladi:

Cho‘l o‘rnida bog‘-bo‘ston,

*Rang-barang bir guliston...
Qo‘ng‘iroqday shalola,
Oy kabi nurli dala...
Daryoni qilib qamal
O‘tkazishgan zo‘r kanal...
Xullas, go‘yo bu-sara
Va ajoyib manzara
O‘xshardi boqqan sari
Gilamchaki-zangori!...
Ko‘rdi: ko‘mko‘k keng dala,
Unda ishlar bir gala
Son-sanoqsiz er-xotin,
Ekardilar zar-oltin...*

Xalq ommasining mehnati tufayli ajoyib shaharlar, cho‘l o‘rnida bo‘stonlar yaratilishini tasvirlash orqali shoir kattalar mehnatiga bolalarning havasini oshiradi.

Sulton Jo‘ra bu ertakning maktab yoshidagi bolalar saviyasiga mos, tushunarli bo‘lishi uchun ancha kuch sarflagan, bunda u tojik xalq og‘zaki poetik ijodidan samarali foydalangan.

Sulton Jo‘ra “Sog‘inchli salom” she’rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g‘alabaning muqarrarligini tasvirlaydi. Shoir nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklarini, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlarini, jabr-zulmini “guli g‘unchalari”, “oltin yulduzchalari”, “girgitton qizchalari”ga sog‘inchli salom yozar ekan, ularga fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og‘ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi. Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so‘zlab voqeanning ta’sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta’minlaydi. Kampirning qalbi dardga to‘la. Ham alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning

so‘zlaridan fashistlar tomonidan otib o‘ldirgan qizi va nevarasining fojiasigina emas, umuman, dushmanning yovuzligi, rahm-shafqatsizligi ro‘yirost ochib berilgan:

*Ko‘zim ochsam ne ko‘ray:
-Voy! “Qo‘rquinchli manzara”
Ko‘kragidan qon oqib,
Yerda yotar Varvara...
Fashist jallod nayzasin
Sanchibdi ko‘kragidan,
Bolaning hali yoshi
Ketmagan kiprigidan,
Bir tomonda onasi,
Bir tomonda bolasi,
Qon ichida yotibdi.
E-voh, har ikkalasi!..*

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg‘ak dilida urush olovini yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg‘ularini qo‘zg‘atadi. Ular qalbida tinchlik, do‘stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug‘ maqsad, buyuk orzu hislarini uyg‘otadi.

Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog‘lagan g‘azabkor otaning hayqirig‘i tubandagi misralarda zo‘r mahorat bilan tasvirlangan:

*Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo‘stonida
Ochilgan lolalarni
Xalq yetgan peslardan –
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,*

Qon uchun qon olaman.

Xullas, fashist yovlarni

Tor-mor etib batamom

So‘ngra, jigarbandlarim,

Yoningizga qaytaman!

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og‘zaki ijodidan o‘rinli foydalangan:

Hay, janubga uchgan qush,

Kel, yonimga bir pas tush!

Qizlarimga xat beray,

Andijonga qarab uch!

Shoirning “Sog‘inchli salom” she’ri bolalarni Vatanga, uni jon-dilidan sevuvchi va mehribon otaga muhabbat, dushmanga la’nat-nafrat ruhida tariyalashda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo‘ra o‘zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o‘zining ana shunday qimmatbaho asarlari bilan munosib hissa qo‘shgan.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Sulton Jo‘ra dastlab qayerda tahsil oladi?
2. Sulton Jo‘ra nechanchi yili xizmat qiladi va qaysi frontda?
3. Sulton Jo‘ra necha yil umr ko‘rdi va necha yilini she’riyatga bag‘ishladi?
4. Sulton Jo‘ra ijodi nechanchi yili boshlandi va qaysi ro‘znomalarda chop etildi?
5. Sulton Jo‘raning birinchi she’ri nechanchi yili qanday nom bilan qaysi ro‘znomada chop etildi?
6. Sulton Jo‘ra qanday ertak-dostonlar yaratadi?
7. Sulton Jo‘ra qaysi she’rlari orqali fashizmga la’nat o‘qiydi?
8. «Karim va Qunduz» dostonini Sulton Jo‘ra nima haqida so‘zlaydi?

9. Sulton Jo‘raning «Bruno» dostonida kimni o‘lmas obraz qilib gavdalantiradi?
10. Sulton Jo‘ra nechanchi yili qanday halok bo‘ladi?
11. Sulton Jo‘raning «Zangori gilam» asari qaysi ertaklar syujeti asosida yaratilgan?
12. Sulton Jo‘raning «Mamatning kechirmishi» she’rining qahramoni kim va unga ta’rif bering.
13. Sulton Jo‘raning «Tinish belgilarining majlisi» she’rida undov belgisini nimaga o‘xshatilgan va majlisda qanday vazifani bajargan?
14. Sulton Jo‘raning «Tinish belgilarining majlisi» she’rida fikrlarning razyezdi va fikrlarning stansiyasiga nimani o‘xshatadi?
15. Sulton Jo‘ra urush mavzusida qanday drama yozgan?
16. Sulton Jo‘raning «Havorang gilam» ertagida ijobiy qahramon kim va boshidan qanday kulfat kechiradi?
17. Sulton Jo‘raning «Qaldirg‘och» ertagida qanday yurt hikoya qilinadi?
18. Sulton Jo‘raning «Yolg‘onchi» hikoyasi nomi ostida yana kim hikoyalar yaratgan?
19. Sulton Jo‘raning «Parvoznama» asari necha qism va ular nima haqida yozilgan?
20. Sulton Jo‘raning qaysi she’rlari boshlang‘ich sinf darsligiga kiritilgan?

Matn ustida ishlash:

Sulton Jo‘raning «Yozgi yomg‘irdan so‘ng» (1936), «Qizlar», «A’lo» va «Yaxshi»ning maqtovi», «Zangori gilam» (1939), «Lola», «Oy nechta?», «Tinish belgilarining majlisi», «Cho‘ntak», «Sirkda» (1940), «Qarzdor», «Qaldirg‘och», «Yolg‘onchi», «Dengiz tagida» (1941), «Sog‘inib» (1942), «Sog‘inchli salom», «Salom xat» (1943) kabi asarlari tahlil qilinadi.

«Oy nechta?» she`ri

Ona dedi:

Yotinglar endi,
Faqat bitta osmonning oyi!
Katta bo‘lgach, aylanaylarim,
Oyning o‘zin minib ko‘rarsiz.
O‘shanda-chi, oyijon, bizga,
Katta to‘ti olib berarsiz.

«Mamatning kechirmishi» she’ri

— Bo‘ldi... Men bas qildim yalqovlikni,
Do‘stlarimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning o‘zi saboq,
Ol, darsxonam, ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu «yomon»
Yondashmasin menga ertadan.
Nomim Mamat bo‘lmay ketsin agar,
Va’da qilgan bo‘lsam jo‘rttaga!
A’lo o‘qish o‘zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.
Parchada qanday badiiy san’at qo‘llangan?

2.So‘roq belgisi:

Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o‘zim so‘rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gapda kelsa qoq o‘rtada,
Uning ikki yonboshida men jo‘rttaga,
«Qani endi undalmaxon, qochib boq-chi» —
Deb bo‘lurman yubormayin unga soqchi,
Gar undalma gap so‘ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo‘yilarman, tushun o‘rtoq!

Qo‘shtirnoqlar:

Mana rais: — «Vaqt tamom, to‘xtangiz!»

Deb qoldi-ku, mayli, endi yo‘q gapimiz.

Tire:

Biroq shartim — so‘z qolmasin o‘lda-jo‘lda.

HAKIM NAZIR

(1915 – 2008)

REJA:

1.Hakim Nazirning hayoti va ijodi.

2.Hakim Nazirning maktabgacha va kichik mактаб yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan asarlariga xos xususiyatlar.

3.Hakim Nazirning mehnat, odob-axloq, vatanparvarlik mavzulariga bag‘ishlangan asarlarining ahamiyati haqida.

Hayotda har bir kishining – katta-yu, kichikning o‘ziga yarashiq burch, vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari bo‘ladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi (“Bir tup g‘o‘za”) sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqeа ro‘y berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha g‘o‘za nihollarini payhon qilib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab bo‘ladi.

Bo‘lib o‘tgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda g‘o‘zalarning son-sanog‘i yo‘q. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatra-ku. Avvaliga Karim ham shunday deb o‘ylaydi. Biroq, unga o‘zidan kattaroq bolalar bir tup g‘o‘zadan qancha tola, yog‘, qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirining qancha zarar keltirganligini payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda, sigiri emas, o‘zi aybdorligini juda yaxshi bilardi.

Hakim Nazirning asarlaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi ko’rinib turibdi. Yozuvchining shunga o’xshash o’nlab hikoyalarida, biz o‘zimizga qadrdon olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona yerni, bir so‘z bilan aytganda, bugungi go‘zal O‘zbekistonni, osmono‘par “oq oltin” tog’lari bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini ko‘ramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyalarning ijobiy qahramonlari o‘rta va katta yoshdagি mактаб bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi oljanob tuyg‘ulari shakllanadi, go‘zal his-tuyg‘ulari, oliy insoniy munosabatlari uyg‘onadi. Bu qahramonlar shunday yoshdaki, ularning o‘zaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qat’iyat bor.

Shuning uchun yozuvchining “Boshoq” hikoyasining qahramonlari Azimjon va Toshtilla boshoqda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan bo‘lamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalar ma’naviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuyg‘ular olamida mehnat romantikasiga katta e’tibor berib, uning o‘ziga xos nafosatini ko‘rsatadi. Adib o‘zining bu tasvirlarida haq. Bu xususan uning o‘zbek milliy koloritini to‘g‘ri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqeа detallarni to‘g‘ri topishida yaqqol ko‘rinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini ko‘z qorachig‘idek asrash xususidagi oljanob tuyg‘ulari, jamoaning mehnatini qadrlash, e’zozlashlari, mehnatning shon-sharaf ishi ekanligi haqidagi tushunchalari o‘zining jonli ifodasini topgan. Ana shunday bilimdon adib Hakim Nazir 1915-yilda Toshkent shahrida maxsido‘z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang‘ich ma’lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirib kasb egallah bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industiral texnikum)da o‘qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilib, gazeta va jurnallarda bosilgan materiallarni chanqoqlik bilan o‘qib chiqardi. Undagi o‘qish-yozishga bo‘lgan qiziqish uni hozirgi “Tong yulduzi” gazeta-tahririyatida ishlashga olib

keldi. 1934-1935-yillarda dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, “Yosh kuch” jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyroq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma’lumot ham zarur ekanligini anglatdi. Kunduzi redaksiyalarda ishlagani holda kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o‘qib, til va adabiyot fakultetini muvafaqqiyatli bitirib chiqdi. Bir oz vaqt o‘qituvchilik qildi. Adabiyotga astoydil berildi. 1942-yildan boshlab o‘n bir yil davomida O‘zbekiston radio qo‘mitasida bo‘lim boshlig‘i, bosh muharrir bo‘lib ishladi. So‘ng Badiiy adabiyot nashriyotida bosh muharrir, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo‘shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o‘z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940-yilda “Kenja” (yangi nomi “Quyosh qachon tutiladi?”), 1949-yilda “Salim ota” nomli hikoyalari respublika tanlovlardida sovrindor bo‘ldi. 1951-yilda esa Moskvada rus tilida chiqqan “Malchiki iz kishlaka” hikoyalar to‘plami sobiq ittifoq tanlovida mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo‘liga sinchiklab nazar tashlasak, uning daslabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko‘ramiz. Uning birinchi kitobi “Qishloqdag‘i jiyanlarim” ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko‘prik bo‘ldi. Bu ko‘prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go‘zal, quvnoq, ajoyibotlarga to‘la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta’sirli, bir-biridan o‘qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko‘rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to‘la turmushi, his-tuyg‘ulari, o‘qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o‘z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko‘rsatishga alohida e’tibor bergani ko‘rinib turadi. “Qishloqdag‘i jiyanlarim” (1948), “Besh baho” (1955), “Cho‘l havosi” (1958), “Yaxshi ism” (1962), “Meni tanisizmi?” (1963), “Bolajonlarim” (1964) nomli hikoyalar to‘plamlari birin-ketin e’lon etilib, bolalar va o‘smirlarning ma’naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko‘pgina hikoyalari bog‘cha yoshdagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag‘ishlangan. Buni adibning “Bir og‘iz so‘z”, “Rasmlı kitobcha”, “Davronning qushchasi”, “Qaysargina ukam”, “Yaxshi ism”, “Ikki o‘rtoq”, “Bulbul”, “Qanddon”, “Ignā”, “Bir tup g‘o‘za” kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bunday hikoyalarda bolalar o‘rtasidagi o‘zaro do’stlik, axloq-odob, a’lo o‘qish, jamoat ishlarida faollik ko‘rsatish, kattalarning yumushlariga ko‘maklashish, qushlar va jonivorlarga g‘amxo‘r bo‘lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko‘ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo‘ladi. “Yaxshi ism” hikoyachasida adib xuddi shu to‘g‘rida so‘z yuritadi. Shoir endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o‘qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to‘g‘risidagi axborotni ro‘znomadan o‘qib bergenida butun sinfni boshiga ko‘tarib:

- Topdim! Topdim! Topdim! – deya ovozining boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo‘lishicha kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug‘ib bergen bo‘lib, chaqaloqqa nima deb ism qo‘yish janjal bo‘lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va ayniqsa, zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug‘iladi. Bu haqda butun sinfga so‘zlab beradi.

“Yaxshi ism”ning ahamiyati shundaki, bolaning Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to‘g‘ri ta’lim-tarbiya berish, tushuntirish, o‘rgatish, ularda ko‘nikmalar hosil qilish kattalarga bog‘liq. Kichkintoylarning otaxon adibi “Bulbul” hikoyasida bu masalaga katta e’tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g‘oyasi bu asarning tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyyot qilish, e’zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib etmaydi. Shu sababli qo‘shti hovliga kelib sayragan bulbulni urmoqchi bo‘ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarikiga bulbul kelganidan xabar beradi.

- Dada, dada! – dedi u ko'zini katta-katta ochib, - nega bizning boqqa bulbul kelmaydiya?

- Qo'rjadi, - dedi dadasi.

- Nimadan qo'rjadi? – dedi u ajablanib.

- Sendan! – dedi dadasi.

- Iya, nega endi mendan qo'rjadi?

- Axir kesak otsang, mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi deb aytib edim-ku. Qobiljon indamay, o'ylanib qoldi: endi nima bo'ladi? Rostdan ham bulbuljon uning bog'iga hech kelmasmikan-a?

- Kesak otmasam keladimi, dada? – dedi oxiri Qobiljon.

- Albatta, keladi, - deb ishontirdi dadasi.

-Bo'pti!-dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo'ldi.

Adibning maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlab yozgan juda ko'p hikoyalari kitobxонни ona-yurtni sevishga, mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini, ota-onani e'zozlashga, kasb-hunar egasi bo'lishga chorlaydi.

Muallif "Qishloqdagi jiyanlarim" to'plamidagi "Vilijonning dadasi" hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo'lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo'r hurmat va katta tantana bilan kutib olishi orqali ochadi.

"Jiyanimning toychasi" hikoyasida kitobxонни qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo'l hosil olish uchun kim o'zarga kirishadi. Bolalar o'z otalarining g'olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz ko'rgan toychasini aravaga qo'shib paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o'ziga xos xarakterini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta voqeani-bolalarning ulug' ishlarga qo'l urganligini haqqoniy ko'rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko‘rganimizday, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag‘ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi “Ko‘korol chiroqlari” ikkinchi jahon urushidan keyingi qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko‘mak ko‘rsatgan bolalar haqida, ularning mehnatda xarakterlarining chiniqishi, do‘stliklarining toblanishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida keyinroq qayta ishlab, “So‘nmas chaqmoqlar” nomi bilan bostirdi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasi o‘zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug‘idir. “Gaz-qaynar” manzarasini yorqin bo‘yoqlarda gavdalantirgan bu asarda o‘sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, romantik hayoti, qahramonligi hamda bir-birga chin mehribonligi tasvirlanadi. Shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan roli ko‘rsatiladi. Asarda voqeа o‘n ikki yoshli o‘quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog‘ida qolishgan. Ko‘p vaqtı ishda o‘tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e’tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o‘ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o‘yinqaroq, o‘qishga kam xafsala, o‘jar bo‘lib qolgan. Natijada u onasiga bo‘yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o‘rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqeа uni Qizil qumga safari bo‘ladi. Bu uning ko‘z o‘ngida yangi olam ochadi, uning mehnat quchog‘ida chiniqtiradi.

Gazchilarning “g‘ildirab yuradigan posyolkasi”, “Cho‘pon boboning boshchiligida” ochilagan “Mo‘jiza quduq”, bemorligiga qaramay Sulton amaki ko‘rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining “Kenjatoy” qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo’lib, o’smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg‘usini tarbiyalashga xizmat etadi.

“Tohir-Zuhra qissasi”ni olsak, unda bosh muammo hayotga qadam qo‘yayotgan balog‘at pallasidagi o‘spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug‘ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, yoniq iztiroblari tasviriga keng o‘rin berilgan.

“Dadamni topib beringlar” qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojeasi kichiklar nazari orqali o’tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta’siri badiiy tahlil etilganini ko‘ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so‘nggi kitobini “Oq fotiha” deb atadi. Bu xotira-qissa bo‘lib, bolalik sarguzashtlariga bag‘ishlangan. Muallif bezovtalik, g‘ulg‘ula-hayajonlarga to‘la bolalik chog‘lari, ko‘rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiyy minnatdorchilagini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973-yilda “Lochin qanotlari” romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o‘rnini bosgan O‘ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar obrazlari gavdalantirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar: “Lochin qanotlari” romani o‘zbek bolalar adabiyotida deyarli qo‘l urilmagan mavzuni – urush yillari kichkintoylarning buyuk g‘alabaga qo‘shgan hissasini ko‘rsatishga bag‘ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir” deb yozdilar.

Yozuvchining “Chiranma g‘oz – hunaring oz” nomli pyesasi ko‘p yil davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo‘yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tilida, 12 ta kitobi qozoq, qirg‘iz, turkman, gruzin, arman, ukrain, belorus, latish, litva, eston va boshqa tillarda tarjima bo‘lib chiqqan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg‘or, chex, mo‘g‘ul kabi tillarda e’lon etilgan.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Hakim Nazir qayerda muxarrir bo‘lib ishlaydi va nima sababdan u yerda ishlaydi?
2. Hakim Nazir qayerda kotiblik qilgan?
3. Hakim Nazir hikoyalarini to‘plib, qanday nomdagি kitob nashr qildirgan?
4. Hakim Nazirning «Qishloqdagi jiyanlari» kitobi qanday mukofotlarga sazovar bo‘ladi?
5. Hakim Nazirning «Bulbul» hikoyasi kim haqida va bu obrazga ta’rif bering.
6. Hakim Nazir qancha asar yozgan va bulardan nechtasi qissa? Bu asarlarning nomlaridan misol keltiring.
7. Hakim Nazir qissalarining nomlarini ayting.
8. Hakim Nazirning «Lochin qanotlari» asari nimaga bag‘ishlangan?
9. «Oq fotiha» asarida Hakim Nazir qanday mavzudagi voqealarni tasvirlagan?
10. Hakim Nazirning nechta asari rus tilida chiqqan va yana qancha asari boshqa tillarga tarjima qilingan?
11. Hakim Nazirning qaysi hikoyalari Respublika sovrinini olgan?
12. Hakim Nazirning «Boshqoq» hikoyasi qanday bolalar hayotidan olingan?
13. Hakim Nazirning qaysi hikoyasi sobiq Ittifoqda sovrinli o‘rin oladi?
14. Hakim Nazirning «Yaxshi ism» hikoyasini so‘zlab bering.
15. «Bir og‘iz so‘z» hikoyasida Hakim Nazir necha yoshdagi bolalar hayotini tasvirlagan?
16. Hakim Nazirning qaysi pyesasi teatr saxnasida qo‘yildi?
17. «Yaxshi ism» da Hakim Nazir bolalarda qanday tarbiyani rivojlantirishni ko‘zda tutadi?
18. Hakim Nazir «Bulbul» hikoyasida qanday g‘oyani ilgari surgan?

19. Hakim Nazir qaysi rus shoiri asarlaridan ta'sirlanib o‘z asarlarini yaratadi?

20. Hakim Nazirning «Yonar daryo» qissasining bosh maqsadi nima?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

PO‘LAT MO‘MIN

(1922-2005)

REJA:

- 1.Po‘lat Mo‘minning hayoti va ijodi.
- 2.Po‘lat Mo‘min ijodida odob-axloq mavzusi.
- 3.Po‘lat Mo‘min – qo‘sishchi shoir.

Bolalarning suykli shoiri Po‘lat Mo‘min yoshligidanoq adabiyotga havas qo‘ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtida adabiyot to‘garagiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o‘qidi, o‘rgandi. O‘rta ma’lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomlagach, aspiranturada o‘qidi, maktablarda o‘qituvchilik qildi. So‘ngra O‘zbekiston davlat nashriyotida ishladi. P.Mo‘min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o‘rgandi. Kichik-kichik she’rlar yoza boshladi. 1944-yilda “Bahorga sayohat” nomli birinchi she’ri bosilib chiqdi.

Birinchi she'rlar to'plami esa 1949-yilda "Sayrang, qushlar" nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To'plamdan munosib o'rinni olgan "Obod o'lkam", "Haykal", "Alla va Jalla" (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e'tiborini o'ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun birgina qobiliyat va istakning o'zigina yetmaydi. Belinskiy ta'rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo'lib tug'ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo'lsin, nozik ta'b egasi, go'dak tabiat va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiyligi, bolalarcha soddadil ham dono bo'lsin, degan mazmunni taqazo etadi, albatta. Biz Po'lat Mo'min ijodida ana shunday olijanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli "Hunardan unar", "To'g'ri o'sgan gul bo'lar", "Aql qayerda bo'lar", "O'rinnbosarlar", "Oltin nay", "Bir yarim Karim", "Endi adashmaydi", "Barcha bola do'st bo'lsa", "Rahmatga rahmat", "Gazpolvon ertak aytar", "Chang yutar botir", "Do'sting qancha ko'p bo'lsa", "Oftob va odob", "Yaxshilarga o'xshasam", "Bu juda soz", "Eson va Omon", "Oltmish olti oltin qo'l", "Ustozlar izidan", "Bolalarning baxti kulgan", "Bir yuz bir oltin qo'l" she'riy to'plamlari; "Chanoqvoy bilan Qovoqvoy", "Bahodirning botirligi", "Oq fil yo'qoldi", "Suqatoy-konfetvoy", "Ona bolam deydi" kabi ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she'r va qo'shiqlari doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o'zbek bolalar adabiyotining ham yutug'i, obro'si hisoblanadi.

Kimda-kim a'lo va yaxshi baholarga o'qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo'shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Po'lat Mo'min ta'lim va jismoniy mehnatga bag'ishlangan she'rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba'zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o'quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, "Besh oldim,

besh!” degan she’rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o‘qib yurardi, fanlarni ko‘ngildagidek o‘zlashtira olmaganidan do‘satlari, ota-onasi va o‘qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o‘zini. O‘quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko‘proq dars tayyorlashi, kitob o‘qishi bilan qutilib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo‘ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o‘qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o‘ylamaslikka harakat qiladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko‘p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O‘zidagi bunday ijobiy o‘zgarishdan xursand bo‘ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

*Shunday qilib do‘sstarim,
Aytsam yurak so‘zlarim,
Yurishib goldi ishim
Ko‘payib ketar “besh”ish.*

Bolalar shoirining “Tuganmas kon”, “O‘qituvchi baho qo‘yganda”, “Ko‘chalarni to‘ldirib”, “Sizga nima bo‘ldi, o‘g‘il bolalar?”, “Yuqimli “2” lar”, “Bilsa bo‘lar ekanku!”, “Sentyabrdan kim sevinar?” kabi she’rlari ham a’lo va yaxshi o‘qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to‘g‘risida yozilgandir.

Ba’zan o‘quvchi-yoshlari orasida mug‘ambir, pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoirning “Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi” degan asari ana shunday bolalarga bag‘ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o‘quvchi. U buni o‘qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida “Men aytaman, deb ko‘taradi qo‘l”. O‘qituvchi esa bolaning bunday mug‘ombirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o‘zlashtiribdi, deb undan so‘ramaydi, baho qo‘yib qo‘yaveradi. Oxirgi bir kuni “Mayli, ayta qol” deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o‘qituvchi va o‘quvchi do‘satlari oldida izza bo‘ladi:

*Darvozasiga
Urilganday gol.
Qo‘lga tushgandi
U ko‘tarib qo‘l.*

Shoir she’rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. “Oftob chiqdi olamga” asarida u xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. She’rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko‘maklashishi nihoyatda ta’sirli va shirali ifodalangan.

Po‘lat Mo‘min haqiqatan ham oftob-bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do‘satlari qulog‘iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta’sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

*Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dalamga.
Dadam ko‘chat ekardi,
Salom berdim dadamga.*

Po‘lat Mo‘minning “Yer chopildi-javob topildi” asarida mehnatdan zavqlanish tuyg‘usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq- misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi- yer chopadi. Terlab-pishadi. Natijada ko‘ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi. Barcha savolga javob topildi. Shu bahonada yer ham chopildi.

Po‘lat Mo‘minning “5” baho qo‘shig‘i, “Xursandmisiz?, Xursandmiz”, “Sentabrim”, “Uch baho-puch baho” singari qo‘shiqlari o‘qish, ilmli bo‘lish mavzuiga bag‘ishlangan. O‘z ustida ko‘p ishslash, kitob o‘qish, dars qoldirmaslik “a’lo” o‘qishning mustahkam garovi ekanligini shoir “Uch baho-puch baho” qo‘shig‘ida qoloq o‘quvchilarni ancha tanqid qilib o‘tadi. Onalarni, keksalarni

hurmat qilish, e'zozlash (“Achom-achom, buvijon”, “Mehribonim, oyijon!”); o‘zaro hurmat, do‘slikni joyiga qo‘yish (“Bir jahon bolalarimiz”); har bir shodiyona, bayramlarni zo‘r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish (“Ko‘ylagim”) shoir qo‘sishlarining asosi hisoblanadi.

Po‘lat Mo‘min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko‘proq uning “Birovlar”, “Bir odamning afsusi”, “So‘zi shunaqa-o‘zi shunaqa”, “Behzodni bilasizmi?”, “Ulg‘aydimi aqlingiz?”, “Qo‘ling oltin-yo‘ling oltin”, “Birinchi bo‘l, birinchi” kabi she’r va qo‘sishlarida ohib beriladi.

Po‘lat Mo‘min “Alla bilan Jalla”, “Ziyarak fil va ziqna boqqol”, “Har kimniki o‘ziga, oy ko‘rinar ko‘ziga”, “Unutgan o‘g‘il”, “Oltin nay”, “Dono bola”, “Bilganni qari – bilmaydi pari” singari ertak-dostonlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko‘rinib turadi.

Po‘lat Mo‘min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning “Oltin nokli bog”, “Ko‘cha-ko‘pehilik uchun”, “Eh, rosa shirin ekan”, “Xolning jiyyon velosipedi”, “Ko‘ngil istar yaxshilik” degan dostonlari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o‘rtasidagi o‘zaro do‘slik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli epizotlarda chizib berilgan. Bir so‘z bilan aytganda, maktab o‘quvchilarining hayoti zavqshavq bilan tasvirlangan.

Po‘lat Mo‘min o‘zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o‘rtasida shuhrat qozondi. Uning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy”, “Suqatoy-Konfetvoy”, “Ona bolam deydi, bola onam deydi” nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga-quvonch qo‘sib kelayotir.

Muallifning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy” asarining ta’lim-tarbiyaviy tomoni juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tamomila aniq va hayotiy zaminga asoslangan.

Pyesaning bosh qahramonlardan biri Qovoqvoymdir. Uning timsolidaga muallif dangasalik va beg‘amlik oqibatida darslarni o’zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po‘k bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Do‘sli

ta'sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg'orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchillik darajasiga ko'tarilishi bilan bog'liq voqealar, bu yo'ljadi kishilar o'rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pyesa syujetini tashkil etadi.

P.Mo'min ertak syujetini harakatiga keltirishda bosh va yordamchi - konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xo'jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari - chigirtka va kapalaklar o'z urug'larini paxtazorlarga tarqatmoqchi bo'ladilaru Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, Lavlagi hamda Sholg'om kabi kuchlar ta'qibidan qo'rqedilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg'am hamda qo'rkoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoysa zo'rlab tutqaziladilar. Hashorotlar undan o'z maqsadlari yo'lida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu o'rtadagi kurash asar konfliktining bosh va yetakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo'yni yor bermay, darslarni o'zlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, bo'shang, ayni vaqtida u, haddan ziyod chirangoq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo'lgan ziddiyat va to'qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo'naltiriladi. Bir-birini o'rtoqlarcha samimiyl tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o'rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig'ini yuzaga keltiradi. Konfliktning yordamchi chizig'i esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta'minlashda katta xizmat qilgan. Po'lat Mo'min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to'g'ridan-to'g'ri zalga-tomoshabinlarning o'ziga murojaat etish bilan o'ziga xos yutuqqa erishgan: Qovoqvoyning "Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim" degan mazmunda kerilib savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiyl kulgi shavqini soladi.

Chirangoq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergen tortishuv va to'qnashuvlarda Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi

tomondan qadam-baqadam g‘ayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa, Chanoqvoy hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do‘stona maslahatlariga mensimay qarab, qulq solmagan Qovoqvoy “Sehrgar” gaplarini jon dili bilan tinglaydi. Uning ko‘rsatmalariga amal qilib, karrani o‘rgana boradi, g‘ayratga kiradi, faollashadi. Zararkuranda hashoratlarga qarshi kurash, ularni tutishda faollik ko‘rsatish darajasiga ko‘tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlar tezda uzil-kesil yo‘qolmaydi. U endi do‘stlariga “Sehrgar”ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do‘stlar uni qayta tarbiyalashga, o‘z saflariga qaytarishga muvaffaq bo‘ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va yetarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashga alohida e’tibor bergan. Pyesaning she’riy kuch, humoristik va satirk fazilatlari ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko‘rinadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi “Suqatoy-Konfetvoy”da ham ko‘ringan. Tematikasi va g‘oyaviy yo‘nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug‘lanadi. Voqeа bilim xola, Janjal xola, Qurt o‘rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po‘lat Mo‘minning butun e’tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo‘lini ko‘rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pyesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

*Aql, Odob, Fan yo‘li,
Yo‘llarning eng ma‘quli,
Kimki yursa shu yo‘ldan
Ishi keladi o‘ngdan,
Yo‘llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.*

Bugina emas, bolalar Po‘lat Mo‘minning o‘nlab topishmoqlarini ham sevib o‘qib o‘rganadilar va zehnlarini charxlaydilar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Po‘lat Mo‘min dastlab qayerda ishlaydi?
2. Po‘lat Mo‘min qanday ilmiy ish olib borgan?
3. Po‘lat Mo‘minning birinchi she’riy to‘plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?
4. Po‘lat Mo‘min qaysi bo‘lib o‘tgan voqeadan ta’sirlanib «Parpining harfi» she'rini yozadi?
5. Agniya Barto Po‘lat Mo‘min haqida qanday so‘zlar aytadi?
6. Po‘lat Mo‘min «Ko‘chalarni to‘ldirib» she’rida qanday bolalar haqida yozadi?
7. Po‘lat Mo‘min qaysi asarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan?
8. Po‘lat Mo‘min «Yer chopildi- javob topildi» asarida qaysi tuyg‘uni yorqin ifodalagan?
9. Po‘lat Mo‘min onalarni e’zozlash haqida qanday she’rlar yozgan?
10. Po‘lat Mo‘min do‘slik haqida qanday she’rlar yozgan?
11. Po‘lat Mo‘min qanday dostonlar yozgan?
12. Po‘lat Mo‘minni dostonlarida qanday masalalar ilgari surilgan?
13. Po‘lat Mo‘minni biror bir she’rini aytib bering.
14. Po‘lat Mo‘minning biror bir hikoyasini aytib bering.
15. Po‘lat Mo‘min dastlabki ma’lumotni qayerdan oladi?
16. Po‘lat Mo‘minning yumoristik she’rlaridan birini aytib bering.
17. Po‘lat Mo‘minning qanday qo‘shiqlari bolalarni ilmli bo‘lishi haqida yozilgan?
18. Po‘lat Mo‘min dostonchi shoir sifatida qanday dostonlar yozgan?
19. Po‘lat Mo‘minning «Qovoqvoy va Chanoqvoy» asarining ahamiyati nima?

20. Po‘lat Mo‘minning ijodi haqida gapiring.

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

QUDRAT HIKMAT

(1925-1968)

REJA:

- 1.Qudrat Hikmatning hayoti va ijodi.
- 2.Qudrat Hikmatning tinchlik va baxtli bolalik haqidagi she’rlarining o‘ziga xos xususiyatlari.
- 3.Qudrat Hikmat dostonlarida ilgari surilgan g‘oyalar.

Qudrat Hikmat 1925-yilda Toshkent shahrida kambag‘al dehqon oilasida tug’ilgan. Bo’lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to‘garagida faol ishtirok etadi. Bu to‘garak uning she’riyat sirlarini egallashida katta rol o‘ynaydi. Q.Hikmatning ijodiy o‘sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg‘un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo’ldi.

Q.Hikmat bolalar uchun 1945-yildan boshlab she’rlar yoza boshlaydi. Uning dastlabki she’rlari bolalar va yoshlar gazetalarida hamda jurnallarida bosila boshlaydi.

Q.Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishlaydi. Shu bilan birga, mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika

universitetida o‘qiydi. 1957-yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda redaktor, bo‘lim boshlig‘i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qiladi.

Qudrat Hikmatning “Mening Vatanim” (1950), “Baxtli bolalar” (1951-1952), “Obodlik” (1953), “Do’stlik” (1950), “Родной Узбекистан” (1955) kabi qator to‘plamlari nashr etildi. Keyinchalik “Ilon shoh va uning amaldori ari haqida ertak” (1963), “Soatjonning soati” (1964), “Toshbaqalar hujumi” (1965), “Daydi bola”, “O‘g‘lim bilan suhbat” (1970) singari kitoblari bilan o‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo‘shti.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Qudrat Hikmat asarlarini sevib o‘qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o‘z asarlarida bolalarni qiziqtirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o‘ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misrlarda ifodalaydi.

Qudrat Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o‘zlashtirgan, o‘rgangan. Shuning uchun ham she’rlari go‘zal va yoqimli, sodda va ravon.

Qudrat Hikmat o‘zining ilk she’rlaridan biri “Mening Vatanim”da mehribon ona-Vatanning ulug‘vorligini ko‘tarinki ruh bilan kuylasa, “Bog‘cha” she’rida bolalarni shu ulkan Vatanning quchog‘iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so‘zni, uning tom ma’nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog‘chasiga ko‘chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug‘ Vatan ekanligini uqtiradi:

*O‘rtoqjon Turg‘un,
Men bilan yurgin.
Bizning bog‘chani,
Bir borib ko‘rgin.
Turli o‘yinchoq,
Arg‘imchoq bizda.
Kemamiz suzar,*

*Dengizchamizada.
Miltig‘imizning
O‘qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo‘lolmas.*

Shoir “Baxtli bolalar” she’rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo‘lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini zo‘r ko‘tarinki ruh bilan kuylaydi. Qudrat Hikmat bu she’rida ham o‘z uslubiga sodiq o‘laroq misralarni eng kichik vaznda ifodalaydi:

*Quyosh yo‘liday
Yorug‘ yo‘limiz.
Qayga uzatsak,
Yetar qo‘limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!
Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.*

Qudrat Hikmat kichik yoshdagи bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo‘lgan havasini uyg‘otishni o‘zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning “Kitob - do“stim” she’rini olib ko‘raylik. She’rda boshdan oyoq kitob ta’rifi yotganligini ko‘ramiz. Shoirning ta’kidlashicha, kimki kitobga mehr qo‘ysa, astoydil o‘qisa aqli–zehni rivojlanishini o‘ynoqi misralalarda yozadi:

*Kitob – keng dunyo
So‘z nur – ziyo.
Qo‘ysang mehringni,
Ochar zehningni.*

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, “Keng - dunyo”, “So‘zi nur - ziyo” kabi istioralarni qo‘llab o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishadi.

“Salom, maktab” she’rida shoir maktabning mohiyati va ulug’vorligini bir butunligicha kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantira olgan. Sa’natkor jozibali misralar tuzib, bolalar e’tiborini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallahsga undaydi:

Ilmu fan bori.

Hayot bulog‘i.

Aziz umrning

Suyangan tog‘i.

She’rda nazarda tutilgan eng muhim masalalardan biri shundaki, maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta’kidlanadi:

Sendan olib dars,

O‘sdkik har nafas.

Vatan xizmatin -

O‘tash bizning qarz.

Qudrat Hikmat ijodida “Tinchlik haqida qo‘shiq” she’ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she’rga soladi:

Tinchlik juda soz,

To‘kin – sochin yoz.

O‘q tovushi chiqmas,

Yangrar qo‘shiq – soz, -deb bolaning tinchlik
haqidagi tasavvurini hayotiy parchalar orqali kengaytiradi. Shoir tinchlik so‘zini yanada chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini bolalar ongiga mos ravishda ko‘rsatadi:

*Bo‘lsa –chi, urush,
O‘t tushar har yon.
Tinch, shirin turmush,
Bo‘ladi vayron...
Go’zal shaharlar,
Yonib kul bo‘lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko‘llar.
Bu sira bo‘lmas,
Xalqar yo‘l qo‘ymas,
Tinchlik – obodlik,
Hech qachon so‘nmas.*

Shoir hamma, har bir oila, jumladan, shavkatlarning oilasi ham tinchlik bo‘lsin, deb astoyidil xizmat qilayotganini tasvirlab, tinchlik urushni yengishi muqararligini tasdiqlaydi. Shoir bu bilan bolada jahon ilg‘or xalqlarining, ayniqsa, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga zo‘r ishonch tug‘diradi, bolaga tinchliksevarlik ruhini singdiradi.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go‘zal hayot manbai, u bilan kishi hurmat topadi, e’tibor orttiradi deb ifodalaydi. Shuning uchun u o‘zining kichik kitobxonalarida yoshligidanoq mehnat ko‘nikmalarini tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. “Buvimning deganlari” she’rida o‘z mehnat samarasidan xursand bo‘lgan kichkintoylar obrazini yaratadi. Buni shoir Sanobar obrazida gavdalantiradi. Muallif o‘zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug‘ ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo‘ladi. Buning uchun uning sevinchi, buvisiga bo‘lgan muhabbatи cheksizdir. Sanobardagi bu holni:

*Sanobarning vaqtি chog‘,
Barg keltirdi bir quchoq,- deb tasvirlaydi.*

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo‘ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

*Endi senga shu so‘zim-
Qurtlar kirdi dahaga,-
O‘rnak bo‘lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O‘z ishingning ko‘zin bil!*

Shoir Sanobarning buvisidan o‘rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

*Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga-
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.*

Bu she’rning har bir misrasi o‘ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, “Pilla emas, tillani” iborasiga qayta nigoh tashlash kifoya.

Shoir bu she’rida bolalarmi mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi.

Qudrat Hikmat ijodida bolalarning ona-Vatanga nisbatan bo‘lgan muhabbatlari “Mening Vatanim”, “Men tug‘ilgan kun” kabi she’rlarida yaqqol ifodasini topgan. Jumladan, “Mening Vatanim” she’rida jonajon O‘zbekistonimizning go‘zalligi, yurtimizdagi barcha xalq aka-ukaday do‘sit bo‘lib, ittifoq bo‘lib hayot kechirayotganligi o‘ynoqi misralarda aks ettirilgan:

*Ko‘kday bepayon
Boyliklarga kon,*

Keng paxta maydon

Mening Vatanim.

Qudrat Hikmatning “Chovkar”, “Toshbaqalar hujumi”, “Qum ostida qovunlar”, “Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak”, “Chirchiq farzandi” kabi doston va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o‘qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Qudrat Hikmatning “Bobodehqon hangomasi”, “Qum ostida qovunlar”, “Toshbaqalar hujumi” dostonlarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o‘rnak olishga intilishlari yoritiladi.

Bolalar shoirning “Ko‘milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi”, “Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak” singari ertak-dostonlarini ham yaxshi biladilar.

Oz va mazmunli umr ko‘rgan Qudrat Hikmat bolalarga bag‘ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Qudrat Hikmat kimning to‘garagidan she’riyat sirlarini o‘rganadi?
2. Qudrat Hikmatni ijodiy o‘sishida kimlar murabbiylik qilgan?
3. Qudrat Hikmat 1960-yildan umrining oxirigacha qaysi nashriyotda, qanday vazifada faoliyat yuritdi?
4. 1957-1960-yillarda Qudrat Hikmat qaysi nashriyotda muharrirlik qildi?
5. Qudrat Hikmat o‘zining “Bog‘cha” she’ri orqali bolalarga nimani uqtirmoqchi bo‘ladi?
6. Qudrat Hikmat “Mening Vatanim” she’rida qanday g‘oyani ilgari surdi?
7. Qudrat Hikmat onasi haqida qaysi she’rida yozadi?

8. Oybek Qudrat Hikmatni she'rlariga zo'r baho berib qayerga borishi uchun yo'llanma olib bering?

9. Qudrat Hikmat qaysi shoir bilan muloqoti tufayli ijodi shakllanadi?

10.Qudrat Hikmatning qaysi dostoni Chirchiq o'tmishi haqida?

11.Qudrat Hikmatning "Chirchiq farzandi" dostonining xulosasini so'zlab bering.

12.Qudrat Hikmatning "Qum ostida qolgan qovunlar" dostonida bosh obrazlar kim edi unga ta'rif bering.

13.Qudrat Hikmatning "Qum ostida qolgan qovunlar" dostonining tarbiyaviy ahamiyati nimada?

14.Qudrat Hikmatning "Toshbaqalar hujumi" dostonida qanday voqeа hikoya qlinadi?

15.Qudrat Hikmatning qaysi dostonsida Qo'ldosh boboning ulug' fazilatlari talqin etiladi?

16.Qudrat Hikmat haqida atoqli shoirlardan kim Oybekka xat yo'llaydi?

17.Qudrat Hikmat ijodi haqida Mirtemir qanday so'zlar aytadi?

18.Qudrat Hikmatning "Eshak nega hangraydi?" she'rini sharhlab bering.

19.Qudrat Hikmatning "Mix" she'rida mixni nimaga o'xshatadi?

20.Qudrat Hikmatning biror bir dostonini so'zlab bering.

Adabiyotlar:

1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 400 b.

2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.

4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5.To'ychiyeva Z. O'qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

XUDOYBERDI TO‘XTABOYEV

(1932-yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Xudoyberdi To‘xtaboyev hayoti va ijodi.
2. Kichik hikoyalarda bola obrazi.
- 3.“Sariq devni minib”, “Qasoskorning oltin boshi”, “Besh bolali yigitcha” asarlarining badiiy xususiatlari.

... Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab taslim bo‘lishdi, shoxchalaridagi hayot so’ndi. “Tanam tirik hali, - entikib dedi novcha niholcha, - men yashashim kerak, albatta yashayman...” U kimdandir yordam kutgandek jovidirab atrofga qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonini asfaltda daranglatib sudirab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko‘cha boshiga ko‘z tashladi, yomg‘ir tomchilaridan umidvor bo‘lib, bulut bo‘lmasa ham ko‘kka tikilib, uzoq qotib turdi... Keyin to’satdan sersuv adirlarda birga o‘sgan ukalarining o‘ligiga ko‘zi tushib qoldi... Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O‘tgan yili xuddi shu kecha-kunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o‘sishayotgan edi... Endi bo‘lsa ... “yo‘q, men yashashim kerak...”.

- Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta- sekin o‘zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash’asi bilan mast bo‘la boshladi, keyin o‘sha kuni quyosh haddan tashqari qizdirib yuborgan 19 iyun kuni kunduz soat otilarda jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...

Bu atoqli adib Xudoyberdi To‘xtaboyevning shox asarlaridan biri-“Nihollar nolasi”dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o‘qiydilar, o‘zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, ozuqa-suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug‘yonga solib halok bo‘lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev katta-yu, kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamон o‘zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janlarining rivojlanishiga katta hisса qo‘shib kelayotgan talantli adib sifatida kitobxonga ma’lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyev 1932-yilning 17-dekabrida Farg‘ona viloyatining O‘zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo‘ladigan hamma mehnatlarda hol-qudrat ishtirot etdi, hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo‘lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o‘qishni yig‘ishtirib dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo‘qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan Xudoyberdi To‘xtaboyev ona qishlog‘ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga cheksiz ishtiyoq uyg‘onadi. Shuning uchun ham u o‘qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o‘qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G‘.G‘ulom, Oybек, H.Olimjon, A.Qahhor asarlarini sevib o‘qidi, o‘rgandi.

Universitetni tugatib, Bog‘dod tumanida o‘qituvchilik qildi. Ilmiy bo‘lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko‘rsatdi. She’riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e’lon qilina boshladi. Bu esa bo‘lajak adibni markazga – Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug’ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo‘ldi. U 1958-yilda Toshkentga ko‘chib keldi. “Toshkent haqiqati” gazetasiga ishga kirdi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalikdan to‘g‘ri so‘z, halol, pok va mehnatsevar bo‘lib o‘sdi. Gazetada ishlar ekan, ba’zi nopok odamlarni ko‘rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-sinoatlarini fosh etishga, el-yurt o‘rtasida munofiqlarning yaramas tomonlarini ohib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo‘l keldi. 1962-yilda respublikamizning otaxon gazetasi- “O‘zbekiston ovozi”ga felyetonchi bo‘lib ishga o‘tdi. Bu yerda 300 dan ziyod felyeton yozdi.

“Hadik”, “Tilxat”, “Ona”, “Xarakteristika”, “Barvaqt aytilgan azon”, “Domlaning uyiga o’t ketdi”, “Maxsus topshiriq”, “Jonginam, shartingni ayt” kabi kattalar uchun qissa va hikoyalalar yozgan Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalalar yarata boshladi. Uning “Birinchi daraxtim”, “Qochoqlar”, “Qizg’anchiq”, “Dadajon, yozmang”, “Kelvordim, dada”, “Vali bilan Salim”, “Shoshqaloq”, “Yashil-yashil” singari o’nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg’otdi.

Inson olamga kelibdiki, ona allasi aytilibdiki bolaga rostgo‘y bo‘lish, yolg‘on gapirmaslik masalasi qulog‘iga quyiladi. Chunki kim yolg‘onchi bo‘lsa, o‘zgalarga riyokorlik ko‘rsatsa, bir kun emas, bir kuni siri fosh bo‘ladi, yolg‘onchiligi oshkor bo‘lgach, izza bo‘lib odamlar yuziga tik boqa olmay qoladi. Oddiy bir misol: adibning “Shoshqaloq” hikoyasini olib ko‘raylik.

Shavkat juda shoshqaloq bola, doimo shoshilganidan gap orasida yolg‘on yashiq gapni ham qistirib yuboraveradi. Buni uning qo‘shti ayol- Komila xolaga yolg‘on gapirib qo‘yib, mana bunday izza bo‘lib qolishi misolida ham bilib olamiz:

Bu orada Shavkat nima qilmoqchi bo‘lganini ham unutdi. U yon-veriga qaradi-da, to‘nkani ustiga o‘tirib oldi. Bu maza ekan! So‘ng oyoqlarini o‘ynatib ashula ayta boshladi:

- Nay, nay, na-nay...
- Ha , yorib bo‘ldingmi? – deb so‘radi Komila xola. Shavkat nima deyishini bilolmay qoldi. Aytmoqchi, u o‘tin yorib bermoqchi edi-yu. Nega ham va’da qildi-a? U sirini boy bermaslikka harakat qilib:

- O‘tinni-chi, keyin yorib beraman, - dedi. Biroq negadir o‘zi qizarib ketdi.

Ertasiga nima bo‘ldi-yu, Shavkatning mushugi yana kechagi teshikdan Komila xolaning hovlisiga kirib ketdi-da, Shavkat ham uni tutaman deb o‘sha yoqqa chiqdi.

- Ha, Shavkat, tag‘in nimaga kelding? – so‘radi xola.

Shavkat kecha rosa ta’zirini yegani esiga tushdi.

- Mushugimni ushlagani kirdim, - dedi rostiga ko‘chib.

-Shunday degin, juda yaxshi... Qani buyoqqa kel-chi. Ana endi katta bo‘libsan, mana shunaqa to‘g‘ri gapirishga odatlan. Ol, mana buni yegin! – deb Komila xola unga yog‘li qurt berdi.

Shu-shu bo‘ldi-yu, Shavkat sira yolg‘on gapirmaydigan bo‘lib qoladi.

“Kichkina rais” hikoyasining qahramoni kichkintoy o‘quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonning ona zaminga, odamlarga nisbatan qiziqishi ta’sirli chizilgan. Kimsasiz, g“irt yetim bola o‘z qishlog‘i, atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O‘zini ularning bag’rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyоq uyg‘otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o‘ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergen narsa hayot, vaqtli matbuot, redaksiyadagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o‘qish, o‘rganish, o‘z ustida ishlash bo‘ladi.

Hayotda turli xarakterdagи odamlar ko‘p bo‘ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo‘yanini o‘zi ham sezmay qoladi. Birov o‘zini jamoat uchun g‘oyat foydali odamman deb o‘ylaydi, aslida esa zararkuranda bo‘lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o‘rtaga tushadi, so‘z beradi, lekin bari bir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag‘ishlangan “Jonginam, shartningni ayt” qissasi Xudoyberdi To‘xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev uzoq yillar felyetonchi bo‘lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o‘rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo‘layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog‘iga botgan, molu dunyoga hirs qo‘yan shaxslar haqida talay felyetonlar yozdi. “Sariq devni minib”, “Sariq devning o’limi” nomli asarlari ana shu faktlarni umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Ma’lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanarli edi. “Kalvakmaxsum”, “Toshpo‘lat tajang”, “Tirilgan murda”, “Shum bola”dan keyin ancha vaqt bu

janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G‘afur G‘ulomning an'analarini Xudoyberdi To‘xtaboyev davom ettirib, bu “bo‘shliq”ni to‘ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o‘z o‘quvchisini ko‘z oldiga keltirib yozadi. “Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o‘n to‘rt yoshli o‘smirga aytadigan gapingizdan albatta farq qilishi kerak”, deb ta’kidlaydi u. Yozuvchining bolalar va o‘smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o‘qimishli, jozibali bo‘lishining asosiy sabablaridan biri ham shunda. Shuning uchun ham Xudoyberdi To‘xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan “Sehrli qolpoqcha” tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo‘ladi va uni jamoatchilik juda iliq kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste’dodi ilgarigi asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq sezildi. “Sariq devni minib” asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi-bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo‘lmish Hoshimjonne qo‘yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo‘li sarguzashtlarini, o‘ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi “tegirmonga tushsa butun chiqadigan” zukko bolalarning fazilatlari yaqqol mujassamlashganligini ko‘ramiz.

Shu o‘rinda bir gapni ta’kidlab o‘tishimizga to‘g‘ri keladi. Adibning barcha asarlarida xalq og‘zaki ijodining ta’siri shundoqqina ko‘zga tashlanib turadi. Zero, asarlarining jozibali, o‘qimishli, ta’sirli chiqishining asosiy sabablaridan yana biri uning xalq og‘zaki ijodi asarlarini mukammal bilishidadir.

Zero, bo‘lajak adib bolaligida buva-buvilaridan, qishloq ertakchilaridan ko‘plab xalq og‘zaki ijodi asarlarini tinglab o‘sgan. Shu sababli u alla, qo‘shiq, ertaklarga ko‘p suyanib, ilhomlanib, ta’sirlanib ijod qiladi. Ba’zan esa o‘sha o‘zi tinglab, o‘qib, eshitgan alla-yu, ertaklari to‘g‘risida ilmiy-ommabop maqolalar ham yozib turadi. Quyidagi matn fikrimizga asosdir.

Ruhshunos olimlar inson ruhining shakllanish jarayonini bosqichlarga bo‘lar ekanlar, shu bosqichlar davomida ona allasi bilan milliy ertaklarga, rivoyatu afsonalarga alohida e’tibor berib tinmay tadqiqotlar olib boradilar. Goh g‘amgin, goh quvnoq aytiladigan alla ohangida va mazmunida nafaqat beshik quchoqlab tebranayotgan onaning orzu-umidlari, quvonch va istaklari, balki butun millatning ham orzu-armonlari mujassam bo‘ladi, deb ta’kidlaydilar. Milliy ruhni shakllantirishda ona allasi bilan ertaklaru rivoyatlarning o‘rni buyuk ekanligiga bag‘ishlab yuzlab ertaklar, afsonalar to‘qilgan. Chaqaloqligida ona allasini eshitmasa, bolaligida ertak tinglamasa, ruhiyatida milliylik oz bo‘ladi deb ta’kidlaydilar. Bolalar dastlab dunyoni ertak orqali anglaydilar. Ertak o‘s米尔尼 o‘zi yashab turgan tor hovlidan keng dunyoga olib chiqadi. Devlarni yenggan qahramonlar, o‘n boshli ajdahoni o‘ldirgan pahlavonlar, sehrgarni mahv qilib, jodugarni bandi qilgan qo‘rmas, botir yigitlar bilan tanishtiradi. Elu yurt ozodligi uchun jang qilgan To’maris, Shiroqlar o‘s米尔宁 ko‘z o‘ngidan birma-bir o‘ta boshlaydi. Hunarmand kishining hech qachon dog‘da qolmasligi rahmdilligi shafqatli kishining hamisha murodi hosil bo‘lishligi bola ruhini charog‘on qilib yuboradi. Ertaklardagi “Yolg‘on gapirma-hijolat bo‘lmaysan” degan hikmatlar tinglovchining ongi va qalbiga asta-sekin muhrlanib boradi, tabiatning saxiy va saxovatliligi, hayvonot olaming mehrga muhtojligi, qurt-qumirsqalaru hashoratlar ham ona tabiatning bir bo‘lagi ekanligi ertaklarda shunday chiroyli tasvirlanganki, inson bilan tabiat birligi shunday ishonarli, qiziqarli ta’riflanganki, diqqat bilan tinglagen bola shu zahotiyoy o‘zini go’zal tabiat olamida ko‘radi. Giyohni bosmoqlik, hashoratni ezmoqlik, hayvonni urmoqlikning gunohi azim ekanligini chuqur his qila boshlaydi. Hayvonlar gapirganda, qushlar tilga kirib, hikmat so‘zlaganda, daraxtlar soyabon bo‘lay deb qahramonlar ortidan ergashib yurganini eshitganda, o‘s米尔宁 ongida sirli olam sinoatini bilishga qiziqish uyg‘onadi. Voqealar goh yer ostida, goh qorli tog‘lar cho‘qqisi ostida, goh keng osmon gumbazida rivojlanganda bolada asta-sekin xayolot-fantaziyaning dastlabki belgilari shakllana boshlaydi. Bugungi samolyotu tez yurar mashina-yu, suv osti

kemalarining “bobolari” uchar gilamlar, qulog‘ini burasa osmonga ko‘tariladigan yog‘och otlar, yarim odam baliqlar ekanligiga endi hech birimizda shubha yo‘q.

Inson bolasida xayolot (fantaziya)ni rivojlantirishda ertagu rivoyatlarning oldiga tushadigan biron vosita yo‘q desak lof bo‘lmas. Xalqimiz ming yillar davomida shunday ko‘p ertak aytganki, hayotning biron jabhasi chetda qolgan emas, axloq, odob normalarining biron qirrasi ertakchilarning nazaridan chetda bo‘lmas.

Ertagu rivoyatlarimiz ming yillar davomida muallimu mudarris bo‘lib kattayu, kichikka bir xilda ta’lim, bir xilda tarbiya berib kelgan. Ular ajdodlarimizning orzu-armonlarini, pandu nasihatlarini o‘zida jamlab, nodir qomusga aylangan. Ijodkorlarning ilhomiga manba bo‘lgan. Biron ijodkor yo‘qki, bolaligida ertak tinglamagan bo‘lsa, xayolotini charxlab olmagan bo‘lsa, biron ixtirochi yo‘qki, fantaziysi bolaligidan boshlanmagan bo‘lsa. Hazrat Navoiyning buyuk ijodidan tortib, Aytmatovning jahonshumul asarlarigacha hamma-hammaida u yoki bu ma’noda ertagu afsonalar ishtirok etganini bilamiz va shu ertakda xalqning dahosi jamlanganini ko‘rib zavqlanamiz. Qaysi adibki, millat ruhiyatini o‘zida yaxshi aks ettirgan ertak va afsonadan unumli foydalangan bo‘lsa, muvaffaqiyati zo‘r bo‘lganini ko‘rib quvonib ham turibmiz.

Ana shunday ruh ostida maydonga kelgan “Sariq devni minib”da o‘qish, ilm cho‘qqilarini egallash uchun va insonning o‘z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonamizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yashashga yo‘l axtargan va adashgan bolalar-hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho‘xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko‘p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo‘l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro‘ orttirishi mumkin, deb o‘ylaydi. O‘z fikrida qat’iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib

oladi. Endi u o’zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, “Ortiqcha” fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib “miyasini qotiradigan” o‘qituvchilarga o‘qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo‘la olish, ko‘krak to‘la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro‘ga ega bo‘lish mumkinligini ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko‘mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko‘ngilsiz oqibatlarga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi.U davlat xo‘jaligida agronom bo‘lib ham, shoirlilik qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo‘g‘irchoq teatrda artistlik ham qilib ko‘radi. Mashqlar sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi bo‘ldi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo‘qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu, sharmisor bo‘ladi. Uning agronomlik va muhandislik “faoliyatii” jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo‘laman deb rasvo bo‘ladi, “ulug‘ artist” teatrda quviladi.

Qissada Hoshimjon o‘z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo‘lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o‘qimay, mehnat qilmay, o‘z ustida ishlamay juda ko‘p narsalarga erishmoqchi bo‘ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o‘yinqaroqlik ham, soddaligu beg‘uborlik ham, g‘ururlilik, to‘g‘ri so‘zlik, shumlik bir oz maqtanchoqlik, hatto, o‘rinli yolg‘onni ham do‘ndirib yuboradigan, o‘zini boshqalardan ajratib ko‘rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushunlikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sariq devning o’limi” sarguzasht romani uch qism (“O‘rtoq polkovnik”, “Sariq devni quvib”, “Sariq devning o’limi yoki olam

guliston bo‘lgani”)dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o‘qib uning yangi sarguzashtlardan xabardor bo‘lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g‘aroyib karomatlar ko‘rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda-o‘g‘ri, muttaham, tekinxo‘rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o‘yinqaroq Hoshimjon emas, balki to‘qqiz yillik mакtabni bitirib, ulg‘ayib, birmuncha quyulib, esa kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o‘z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo‘lib yetishi haqida jiddiy o‘ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshda sartarosh bo‘ladi. “Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo‘ymaydigan odatim bor. Jonimni qiyab bo‘lsa ham maqsadimga erishaman”, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog‘laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o‘qib, uni bitirgandan so‘ng militsionerlikka ishga o‘tadi. Kitobdagи barcha voqeа-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi. Hamma gap-so‘zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog‘liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalananadi.

Ular o‘rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko‘p og‘ir savdolar solgan, uyiga o‘t qo‘yan, uning yakka-yu, yolg‘iz farzandining qo‘liga to‘pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug‘ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag‘lubiyatga uchraydi, haqiqat,adolat, ezgulik g‘olib chiqadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘z romanida yulg‘ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo‘lib birlashsa, bu ishni butunlay o‘z qo‘liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o‘rtaga tashlaydi.

“Sariq devni minib” qissasi, “Sariq devning o‘limi” romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o‘ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e’tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirmlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakateri uning so‘zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fontastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi, ularni o‘qishga, o‘rganishga, izlanishga o‘rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

“Qasoskorning oltin boshi” romani markazida bosh qahromon – tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. “Qasoskorning oltin boshi” tarixiy – biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin adib o’rni – o’rni bilan uning hayotiga doir ma’lumotlar berib borgan. Bu ma’lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo‘rqmas, tadbirkor, ochiq ko‘ngil qahramon sifatida gavdalantirilgan. U atrofdagi o‘zi kabi dovyurak yigitlarni to‘plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko‘radi va uni Go‘ro‘g‘liga qiyos qiladi. “Go‘ro‘g‘libek Namozboy qiyofasida paydo bo‘lgan emish. Afsun o‘qisa ko‘zdan g‘oyib bo‘lib qolarmish. Undan o‘q o‘tmas emish, qilich chopmas emish”...

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligini “Qasoskorning oltin boshi” da yaxshi chizib berilgan.

Iste’dodli bolalar adibi Xudoyberdi To’xtaboevning “Sir ochildi”, “Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jazzi qissa”, “Besh bolali yigitcha”, “Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi”, “Mungli ko‘zlar”, “Jannati odamlar” va boshqa roman va qissalarining yuzaga kelishi o‘zbek bolalar adabiyotining yutug‘i hisoblanadi.

Blits -so‘rov savollar:

1. Xudoyberdi To‘xtaboyev haqida ma’lumot bering.
2. Yozuvchining jajji hikoyalardan qaysilarini bilasiz?
3. Bo‘lajak yozuvchi ikkinchi jahon urushi yillarida qanday ishlar bilan mashg‘ul bo‘ldi?
4. Adib qachon Toshkent davlat universitetiga o‘qishga kirdi?
5. Adibning qaysi hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi?
6. Adibning “Shoshqalolq” hikoyasida qanday g‘oya ilgari surilgan?
7. Xudoyberdi To‘xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg‘otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o‘ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergen narsa hayot, vaqtli matbuot, redaktsiyadagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o‘qish, o‘rganish borasida qanday ishlarni amalga oshirdi?
8. Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda nimalarni ko‘z oldiga keltirib yozadi?
9. Adibning qaysi asarlarida Hoshimjon obrazi berilgan?
10. Namoz kim?

Adabiyotlar:

1. Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
3. Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
4. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
5. To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

FARHOD MUSAJON

(1933 -yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Farhod Musajon hayoti va ijodi.
- 2.Farhod Musajonning mактабгача va kichik mактаб yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan hikoyalarida ilgari surilgan g‘oyalar.
- 3.Farhod Musajon - dramaturg adib.

O‘zining qisqa hajmli va hayojonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichkintoylarni to‘lqinlantiradigan pyesalari bilan bolalarning quvonchlariga—quvonch ulashib kelayotgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933-yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. 1956-yilda ToshMUning Sharq fakultetini tamomlaydi. U bir necha yil O‘zbekiston radiosida, “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida, “G‘uncha” jurnalida mehnat qiladi. 1966-yildan esa “O‘zbekfilm”da muharrir, bosh muharir vazifalarida ishlab kelmoqda.

Farhod Musajonning ilk asari 1955-yilda e’lon qilingan. Shundan so‘ng “Daradagi qishloqda” (1960), “Turdi, qizil bog‘ich va men” (1970), “Oftobni quvlab”, (1970), “Chin do‘stlik” (1976), “Chevar qiz” (1982), “Buloq suvi” (1982), “Turdi, velosiped va men” (1983), “Глоток родниковой воды”, “Tekin tomosha” (1989) kabi kitoblarining maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram bo’ldi.

1997-yilda adib o‘zining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarini jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini qayta ishlagan va to‘ldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgarisiga o‘xshab “Tekin tomosha” deb atadi. Oldingisidan farqli o‘laroq bu kitob uch qismidan iborat: kichkintoylar, o‘rtanchalar va o‘smirlarga.

Farhod Musajon ijodining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq humor hissi bilan sug‘orilgan. Adibning barcha hikoyalarida beg‘ubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun

uning hikoyalari oson o‘qiladi, oson hazm bo‘ladi. Natijada ta’sir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihat u o‘z personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qo‘llab aytadigan bo‘lsak, salbiy yoki ijobiya ajratmaydi. Ularga baho berar ekan, fe’li-atvori qandayligini tasvirlar ekan hech qachon kuchli iboralarni, “ablah, iblis, yaramas, gazanda” va hokazo haqoratomuz, qattiq-quruq so‘zlarni ishlatmaydi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday o‘tkir so‘zlarni ishlatish insofdan vaadolatdan emasligini tushunadi. U o‘z qahramonlarini qandayligidan qat’i nazar – o‘yinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi – hammasini birday sevadi va sevib tasvirlaydi. Uning uchun mutlaqo yomon bola umuman yo‘q, kamchiligi bo‘lishi mumkin, deylik yolg‘onchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yo‘q. Shu zaylda adib har qanday bolani ham to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish mumkinligiga ishonadi. Va shu muborak maqsad yo‘lida ijod qiladi.

Farhod Musajonning o‘ziga xos uslubi bor. Uning asarlaridan bir parchagina o‘qigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda, tushunarli va ixcham yozadi. Shu sababli katta mahorat evaziga yillar davomida paydo bo‘ladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari o‘qimishli, g‘oyaviy – badiiy jihatdan muxtasar chiqadi. Bolalar tili bilan aytsak, hikoyalari “rostakam bo‘lgan voqeaga o‘xshaydi”. Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagidek ishonarli va qiziqarli qilib so‘zlab beradi. Bu juda muhim. Negaki bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar, asarning ta’sir kuchi yo‘qqa chiqadi. Mana shu omil – ishontira olish mahorati F.Musajon ijodining eng muhim xususiyatidir.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozadi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik hamda o‘rta va katta yoshdagi bolalarga va o‘smlrlarga bag‘ishlangan asarlarni ham uchratish mumkin.

Ayonki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar o‘zlarini tinglagan asarlari

yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona-yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizg‘anchiq bo‘lmaslik, kasb-hunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobjiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi.

Bolalarning pedagogik – pisixologik xususiyatlarini yaxshi o‘rgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag‘ishlab “Eng yaxshi bobo”, “Bog”, “Shodiyona kun”, “Shiqildoq”, “Pahlavon va nimjon”, “Sovg‘a”, “Ajoyib buzoqcha”, “Yaxshilik”, “To‘lab ber”, “Varrak”, “Dor” kabi o‘nlab hikoyalar yaratgan.

Inson olamga keladiki, dastlab onani taniydi, kindik qoni to‘kilgan zaminni biladi. Ana undan keyin o‘zini qurshab olgan atrof-muhit bilan oshno bo‘ladi. Onaning allasida, uning aytgan ertaklarida ona – zamin – Vatan kuylanadi. Vatanga mehr – muhabbat, vatanparvarlik ham ona suti, xalq og‘zaki ijodi bilan bola qalbiga singdiriladi.

Murg‘ak qalb to‘g‘ri qo‘yilgan tarbiya og‘ushida sog‘lom niyatli, o‘qimishli, mehnatkash, dilkash, dardkash bo‘lib kamol topadi, shubhasiz. Adibning “Bog” hikoyasi shu nuqtai nazardan qaraganimizda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

E’tibor bering:

Eski paxsa devor, mevasi g‘arq pishgan daraxtlar, yerga tushib yotgan olma, o‘rik, shaftolilar...

Ehtimol, «... Bog‘ degan so‘zni ilk bora o‘shanda eshitgandirman. Bu sehrli so‘zning jozibasi ilk bora o‘shanda o‘rnashgandir qulog‘imga.

Keyinchalik ertak kitoblaridan afsonaviy bog‘lar, Bog‘i eram haqida o‘qidim. Va tabiyki “Bog” degan so‘zning sehr to‘la dunyosi yana ham kengayib ketganday bo‘ldi.

Hozir shuni eslasam, o‘sha bola tasavvurimdagи bog‘ beziz mo‘jizalar olami bo‘lib tuyulmagan, deb o‘ylayman.

Zero, qancha ramzu timsol, qancha hikmat aks etadi bu so‘zda. Hayot bog‘i, umr bog‘i, ko‘ngil bog‘i. Bog‘-obodlik, to‘kinlik, rizq butunligining bir belgisi.

Shu bois ham sohibquron Amir Temir bejiz aytmaganlar: “Xon bo‘lsang-da, bog‘ yarat, gadoy bo‘lsang-da, bog‘ yarat – bir kunmas bir kun mevasini tatirsan...”

Lekin bu timsollar ichida tengsiz, borki, xayolimga shu timsol kelaveradi. Buyuk bobomiz da’vati ila asrlar davomida yaralgan gulu gulzorlardan bunyod bo‘lgan bog‘-Vatandir.

Sizu bizda shu tuproqdan bo‘y cho‘zgan, niholu novdalarni birlashtirib, barq urib turgan poyonsiz abadiyot bog‘i-onada Vatan. Ertakdagagi bog‘lar esa xayol chaqinlari, xolos.

Vatan bog‘idan ko‘ra aziz, tabarruk bog‘ yo‘q yer yuzida. Undan ko‘ra a’losi yetti olamda mavjud emas.

Adibning “Varراك” asari mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichkintoylarni bolalaikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chiqariladi.

Ana shunday jozibali asarlardan yana biri “Eng yaxshi chana” dir. Bu hikoyada qo‘li ochiq, sahovatli, bag‘ri butun bo‘lishlik, xasis, ziqna bo‘lmaslik kabi g‘oyalar kichintoylar ongiga yetkaziladi: Latifjonga dadasi chana olib kelib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko‘kka yetay deydi.

Latifjon boshda ancha qizg‘anchiq bo‘ladi. Shuning uchun chanada bitta o‘zi uchadi. Boshqalarni chanaga yaqin keltirmaydi, unga birovning qo‘li tegib ketsa, chanani ko‘tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o‘g‘lidagi bunday qizg‘anchiqlikni payqaydi, lekin unga pand-nasihat qilib o‘tirmaydi. Aksincha, quyidagi iboratli hikoyani keltiradi:

- Bilasanmi, - dedi dadasi o‘g‘liga, - men bu ajoyib chanani qaerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo‘lda yasalgan chana. Yoshi oltmishda. Ha, oltmis yil burun bitta og‘aynimning dadasi olib bergen ekan. Og‘aynim o‘sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko‘rib uchishga uning ham ko‘zi qiymabdi. Kattaroq bo‘lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo‘yishadi, deb asrab yuraveribdi. Oradan yillar o‘tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab, chol bo‘lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas, chunki chol

odam uyalmasdan chana uchadimi?! Og‘aynim chanani menga sovg‘a qilar ekan, beg‘ubor bolalik chog‘imda maza qilib ucholmadim, ishqilib sening o‘g‘lingga yaxshi xizmat qilsin dedi. Shunaqa, o‘g‘lim, qizg‘anchiq odam zavqdan mahrum bo‘ladi!

Latifjon avval dadasingning bu gaplariga tushuna qolmaydi. Yuragining allaqayeri jaz etgandek bo‘ladi. Nihoyat u dadasinga yuzlanib:

- Ertadan boshlab ayamasdan uchaman, - dedi.

Adibning “Sovg‘a” hikoyasi bolalarni mehnatkash bo‘lishga da’vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

“Turdi, qizil bog‘ich va men” hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida e’zozlanib kelinadi.

Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo‘yiladi. Turdi va G‘iyos kabilarning shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o‘zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bog‘ishlab yozgan hikoyalarida salmoq dor fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytadi. Adib nasihat qilish yo‘lidan bormaydi, aksincha, bolalar hayotida ko‘p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlaydi va aytmoqchi bo‘lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag‘ziga singdirib yuboradi.

Farhod Musajonning “Orzuga ayb yo‘q”, “Bo‘sh kelma, Aliqulov”, “Buloq suvi” kabi boshqa qissalari o‘zbek bolalar adabiyotida muhim o‘rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. “Xayolparastlar”, “Oq kabutar”, “Sabil qoldi”, “O‘g‘limni qaytarib beringlar” p’esalari shular jumlasiga kiradi.

Bular orasida ayniqsa, “O‘g‘limni qaytarib beringlar” asari mashhur bo‘ldi.

Dramaturg uning nomini o‘zgartirib “Najot istab” deb qaytadan ishladi. U hozirgi milliy teatrda muvaffaqiyat bilan qo‘yildi. Dushanbe, Olmaota shaharlarida, Tataristonda sahna yuzini ko‘rdi.

Pyesada asosan bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajon kattalarga bag'ishlab "Bahor nafasi", "Bu ko'zlarga ishonsa bo'ladi", "Xotin kishining ra'yisi", "Ko'r shofyor", "Zo'raki kashanda", "Nozik masala", "Kallapocha", "Himmat", "Bog' ko'cha" kabi kitoblar yozgan.

Blits -so'rov savollar:

1. Farhod Musajon hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Yozuvchining jazzi hikoyalaridan qaysilarini bilasiz?
3. Farhod Musajon maktabgacha va mакtab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlangan hikoyalarida qanday g'oyalarni ilgari suradi?
4. Farhod Musajonning "Yomg'ir" hikoyasining g'oyasi xususida fikr yuriting.
5. Ushbu hikoyada Erkinjonning maktabga bormaganligi sababini izohlang.
6. Uni qanday kasallikka yo'liqqan deb o'ylaysiz?
7. Farhod Musajon drama janrida qanday asarlar yaratdi?
8. Farhod Musajonning ilk asari qachon e'lon qilingan?
9. Farhod Musajon ijodining o'zisha xos xususiyatlari nimadan iborat?
10. Nima uchun u o'z personajlarini yomon yoki yaxshi, salbiy yoki ijobiya ajratmaydi?
11. Farhod Musajon kichik yoshdagи bolalarga bag'ishlab qanday hikoyalarni yaratgan?
12. "Eng yaxshi chana" hikoyasida qanday g'oya ilgari surilgan?
13. "O'g'limni qaytarib beringlar" asarini dramaturg qayta ishlab, qanday nom bilan o'zgartirdi?
14. Adib kattalarga bag'ishab qanday kitoblarni nashr ettirdi?

Adabiyotlar:

1. Jиyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O'qituvchi, 2011. – 400 b.

- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

MIRAZIZ A’ZAM

(1936 -yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Miraziz A’zamning hayoti va ijodiy faoliyati.
- 2.M.A’zam shehrlarida hayotga munosabat, ijtimoiy ziddiyatlarning badiiy talqini.
- 3.Adib dramalarining maktab sahnasidagi ahamiyati.

Kichkiktoylarning eng suyukli ijodkorlaridan biri Miraziz A’zamdir. Bu ijodkor o‘z asarlarida bolalar o‘rtasidagi do‘stlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli bo‘lish, yaxshi o‘qish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni ko‘proq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz A’zam 1936-yilda Toshkent shahrida tug‘ildi. Maktabda o‘qib yurgan kezlaridayoq she’riyatga qiziqdi. She’riy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Qudrat Hikmat boshchilik qilgan adabiy to‘garakda sinovdan o‘tkazar, ijodiy izlanish, o‘qish va o‘rganishni qizg‘in davom ettirar edi. Adabiyot va she’riyatga bo‘lgan chanqoqlik uni hozirgi ToshMU ga yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va o‘quvchilar gazetalarida, “Gulxan”, “G‘uncha” jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan M.A’zam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirning “Metallurg”, “Aqlli bolalar”, “Senga nima bo‘ldi?”, “G‘alati tush”, “Yer aylanadi”, “Yerga dovruq solamiz”, “Haqiqatning ko‘zlar”, “Sabot”, “Bir cho‘ntak yong’oq”, “Qirq bolaga qirq savol”, “Eng yoriq yulduzlar”, “Saylanma” (2005), “Saylanma” (2007) kabi to‘plamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam o‘rin olgan.

Bolalar hayotidan olib yozilgan, tarjima qilingan o’nga yaqin dramalari televideniyeda namoyish qilinmoqda, radio orqali berilmoqda; maktablarda bolalar tomonidan sahna asarlari sifatida ijro etilmoqda.

Miraziz A’zamning juda ko‘p she’r va qo‘sish, ertak, dostonlari katta – kichik bolalarga bag‘ishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun albatta, bir yangilik, bir yaxshi gap aytish ishtiyobi bilan qaynab-toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, “Yer aylanadi” she’rini olib ko‘raylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali she’rning o‘zi bo‘lishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan o‘tadi. Lekin she’rni o‘qiydigan bo‘lsangiz, sizning tasavvuringiz butunlay o‘zgaradi. Murg‘ak qalb u yoqda tursin biz kattalar ham yerning aylanishi, onlarning o‘tishi, shamolning esib turishi bilan o‘sib, ulg‘ayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz ko‘z o‘ngimizdan o‘tadi. Qilgan yaxshi-yomon ishlarimizni o‘ylaymiz. “Yer aylanadi” – shoir xuddi shu haqda bahs yuritadi:

Asta-asta shamol esadi.

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta odam o‘sadi,

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta ulg‘ayar aql,

Asta-asta yer aylanadi.

Asta-asta yetilar naql,

Asta-asta yer aylanadi...

Kichkintoylar ko‘pincha hayot murakkabligidan bexabar bo‘ladilar. Ular kattalarning ko‘magida, o‘zлari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam mo‘jizalari-yu, turmush ikir-chikirlari bilan tanishib boradilar. Shu ma’noda Miraziz A’zamning “Bedananing buvisi” she’ri kichik yoshdagi bolalarga juda qo‘l keladi. Bu she’r xalq og‘zaki ijodi an’analari ta’sirida yaratilgan.

Yosh kitobxonlar she’rda bedanalarning turmush tarzlari bilan yaqindan tanishib oladilar. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, keksa-yoshlari bo‘lishini, kasalu sog‘ yurishlarini buvi - bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, og‘ir kasal bo‘lib qoladi, tomog‘idan ovqat o‘tmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qo‘ldan kelgancha unga madadkor bo‘lishga intiladi. Bu epizod chiroyli va ta’sirli chizilgan:

*Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,
Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan,
Dori-darmon, o‘t-o‘lan keltirib, keltirib,
Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,
Aylanishib boshida turdilar.
Sog‘ayishining chorasini ko‘rdilar, ko‘rdilar...
Va-vaq, va-vaq,
Bit-bil-diq
Va-vaq, va-vaq,
Bit-bil-diq*

Biz har doim bolalar adabiyotida o‘y-o‘ylash, xayol surish, o‘zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg‘in qo‘llab-quvvatlaymiz. Miraziz A’zamning ham “Xayol surish” she’rining qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qanchalik o‘ylanmasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to‘la rivojlanmaganligi sababli ko‘p narsalarni tushunmaydi, ojizlik qiladi. Ota o‘g‘lini unchalik o‘ylanmaslikka chaqiradi. Otaning nasihatni bilan bola o‘zini tinchita olmaydi:

*Kun qisqa
qanday qilib kun chiqadi
deb o‘ylayman,
Tun cho‘zilsa,
nega tun
cho‘zildi, deb o‘ylayman.*

*Uni xayol qilaman
Buni xayol qilaman
O‘ylayman,
bari bir,
o‘ylayman.*

Miraziz A’zamning “Biz yengamiz bo‘ronlarni” she’ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

*Bizni bosdi dovullar, sellar –
Omon chiqdik bo‘ronlardan,
Omon yashar botir ellar –
Qo‘rqmas vahshiy hayvonlardan,
Qorli, muzli cho‘qqilar ham
Qolib ketar poyimizda.
Jasur qo‘sishq bizga hamdam
Har bir qo‘ngan joyimizda.*

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug‘ maqsadlarimiz borligini ta’kidlaydi, bolalarni yuksak axloq-odobli bo‘lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

*Maqsadimiz tog‘day ulug‘ –
Chambarchasdir tutash qo‘llar.*

Ozodlikning yo‘li qutlug‘ –

Olg‘a, do‘sstar, og‘aynilar!

Miraziz A’zamning “Qirq bolaga qirq savol”, “G‘alati tush”, “Nurxon bilan Burxon”, “Ota bilan bola”, “Bir cho‘ntak yong‘oq” (turkum), “Alla”, “Bola va ona”, “Yo‘tal bobo” kabi she’r va qo‘shiqlari bolalar adabiyotida katta o‘rinda turadi.

“Asror”, “Erk qushi”, “Ona yurt osmonida”, “Antiqa” kabi doston, ertak-dostonlari ham bolalarda katta qiziqish uyg‘otib kelmoqdi.

Miraziz A’zamning “Asror” dostonidagi Asror obrazida bolalarga xos jo‘shqinlik, shijoat, mehnatsevarlik motivlari, haqiqiy o‘quvchiga xos fazilatlar yorqin tasvirlanadi. Shoir bu g‘oyani ochishda kichkintoylar ongi va dunyoqarashidagi holatlarni to‘qnashtirish, ularning narsa va voqealarga bo‘lgan munosabatlarini solishtirishdan samarali foydalanadi.

Pilla qurti boqish dostonga asosiy mavzu qilib olinadi-da, o‘quvchi-yoshlarning bu sohaga qiziqishlari, bilimdonliklari mehnat jarayonida ochib beriladi.

Asarda Asrorning oljanob fazilatlari – okko‘ngil, sofdil, qo‘li ochiqligi ishonarli tasvirlanadi; uning tut daraxtlarini sevishi, tabiatga g‘amxo‘rligi yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega.

Hayrat, Nor, Rahim, Ra’no obrazlari orqali qalbi qaynoq, bir-biriga mehribon, jamoa ishi uchun fidoyi yoshlar gavdalantiriladi.

Bolalarning mакtabda pilla qurti boqishlari – qo‘shimcha soha – qishloq xo‘jaligi ishlariga jondildan yordam berishlari, fikr-mulohaza yuritishlari, biror ishga qo‘l urishsa dadil harakat qilishlari kitobxonni xursand etadi. Chunonchi, asarning “Pilla qurtlarining lohas bo‘lishi” bo‘limi o‘quvchida katta taassurot qoldiradi:

Pilla qurti boqilayotgan xona haddan ziyod isib ketgach, qurtlar barg yemay qo‘yadi. Shu daqiqada bolalarda yuz bergan holat: tushkunlik, hijolatlilik, qurtlarga achinish hissi tasviri kichik kitobxonni cheksiz hayajonga soladi:

*Pillachilar xonasini
Bosgan edi sukunat
O‘quvchilar churq etmas,
Qotib turishar faqat.*

Shoir hayotiy lavhalar chizishda davom etadi. So‘kichak yengillatilib, xona ma’lum darajada sovutilgach, qurtlar yana asliga qaytadi, bir me’yorda barg yejishga kirishadi. Bolalar olam-olam quvonchga to‘ladilar, shodlanadilar:

*Bir-biriga qarashib
Bolalar jilmaydilar.
Xatar o‘tgan bo‘lsa ham
Xonadan jilmaydilar.*

Shoирning “O‘lmas qush” ertak-dostonida tasvirlanishicha, Chingizzxonning jodugarlik bilan bahodirlarning yostig‘ini quritgan go‘zal kanizag Sayxun bo‘yida yashayotgan Nahang qassobning ham oromini buzadi. Jang maydonida kanizakni ko‘rgan Nahangning qilichi qo‘lidan tushadi. Qizning makriga uchib, uni sevib qoladi. Uning xotini qazo qilib, O‘lmas va Olmos ismli farzandlari qolgan edi. Biroq ota o‘g‘li va qizidan kechib, kanizakka uylanadi. Dostonda epchil qiz Olmosning akasi O‘lmas uchun otasi va o‘gay onasidan o‘ch olishi ancha qiziqarli va ishonarli tasvirlanadi.

Bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta ulush qo‘shayotgan M.A’zam hozir yangi-yangi asarlar ustida ishlamoqda.

VATAN

Vatan-bizning uyimiz,
Vatan-bizning ko‘chamiz,
Soylardagi suvimiz
Mazza qilib ichamiz.

Vatan-bizning tog‘imiz,
Olma-anor bog‘imiz,
Bug‘doy, arpa dalamiz,
O‘ynab mazza qilamiz.

Oltin to‘la konimiz,
Tandir to‘la nonimiz.
Vatan-maktab-onamiz,
O‘qishni o‘rganamiz.¹

Blits -so‘rov savollar:

1. Miraziz A’zam hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
- 2.U she’riyatga qachondan boshlab qiziqa boshladi?
3. She’riy mashqlarini qaysi bolalar ijodkorlari boshchilik qilgan adabiy to‘garakda sinovdan o‘tkazgan?
4. Adabiyot va she’riyatga bo‘lgan chanqoqlik uni qayerga yetakladi?
5. Adabiy mashqlari qaysi gazeta va jurnallarda bosila boshladi?
6. Uning qanday to‘plalari bor?
7. “Yer aylanadi” she’rida qanday g‘oya ilgari surilgan?
8. Xalq og‘zaki ijodi an’analari asosida yaratilgan qanday asarlarini bilasiz?
9. “Xayol surish” she’rining qahramoni nimani istaydi?
10. Miraziz A’zamning qaysi she’ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi?
11. Miraziz A’zamning qaysi she’r va qo‘shiqlari bolalar adabiyotida katta o‘rinda turadi?
12. Bolalarda katta qiziqish uyg‘otib kelayotgan doston, ertak-dostonlariga ta’rif bering.
13. Miraziz A’zamning “Asror” dostonidagi Asror obrazida o‘quvchiga xos qanday fazilatlar yorqin tasvirlanadi?

¹ O‘qish kitobi: 1-sinf uchun darslik.- T.:Sharq, 2014. –B.16.

14. Asarda Asrorning qanday fazilatlari ishonarli tasvirlanadi?
15. Asrorning qaysi ishi yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega?
16. O‘lmas va Olmos qaysi ertak-doston qahramonlari?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

TURSUNBOY ADASHBOYEV

(1939-yilda tug‘ilgan)

REJA:

1. Tursunboy Adashboyev ijodida ona-tabiat va Vatan madhi.
- 2.T.Adashboevning so‘nggi yillardagi ijodiy faoliyati.
- 3.Shoirning ona-tabiat va Vatan mavzusidagi she’rlari badiiyati.

Hozirgi zamон o‘zbek bolalar adabiyotining katta shoiri, yetuk tarjimon Tursunboy Adashboyev o‘qishga ishtiyoqmand, qiziquvchan, tirishqoq bo‘lib o‘sdi. Urushdan keyingi og‘ir yillarda beshinchi sinf o‘quvchisi T.Adashboyev tunlari ko‘sak chuviydigan ovuldoshlariga baxshi Davron Shobdonov bilan navbatma-navbat “Go‘ro‘g‘li”, “Alpomish”, “Kuntug‘mish” dostonlarini o‘qib berardi.

O‘sha kezlarda folklorshunos Hodi Zarif “Sovet O‘zbekistoni” (Hozirgi nomi “O‘zbekiston ovozi”) gazetasida dostonlarni baxshilar og‘zidan yozib olish kerakligi haqida maqola e’lon qiladi. Maqolaga ko‘zi tushib qolgan Tursunboy

qo'shni qishloqlik Olim baxshidan "Yozi bilan Zebo" dostonini to'la yozib olib, Toshkentga jo'natadi. Oldin Hodi Zarifdan, keyinroq Muzayyana Alaviyadan maktublar oladi. Bir oz vaqt o'tgach, bu doston "Sharq yulduzi" jurnalida bosiladi, kitob bo'lib chiqadi va xalqning mulkiga aylanadi.

Bo'lajak shoir oltinchi sinfda o'qiyotgan chog'ida Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini G'.G'ulom tabdilida o'qiydi, so'ng A.Qahhorning hikoyalar to'plami bilan tanishadi va ustozlarga maktub bitadi. Ikki ulug' yozuvchi ham uning xatlariga javob yozgani qishloqda shov-shuvga sabab bo'ladi. Tursunboyning ko'ngliga o'sha vaqtdayoq so'z mehri tushgandi.

1957-yilda o'rta maktabni bitirishi bilan Tursunboyni Frunze (hozirgi Bishkek) shahrida o'zbek tilida chiqa boshlagan "Qirg'iston haqiqati" gazetasiga ishga chaqirishadi. U vaqtarda malakali jurnalistlar kam, T.Adashboyev esa ushbu gazeta tomonidan hajviy asarlar bo'yicha e'lon qilingan ko'rik-tanlovda satirik she'rlari bilan qatnashib, ikkinchi o'rinni egallagandi.

1959-yilning may oyida Mirtemir "Manas" eposini tarjima qilish niyatida Qirg'istonga boradi. Respublika yozuvchilar uyushmasi "Manas"ning variantlari bilan tanishish maqsadida Talas va Issiqko'l atroflarini kezayotgan o'zbek shoiriga T.Adashboyevni yo'ldosh qilib tayinlaydi. Ular ikki hafta davomida birga bo'lishadi. Oradan yil o'tib, Mirtemirning aralashuvi bilan qirg'istonlik havaskor shoir Do'rmonda o'tgan yosh ijodkorlarning seminar-kengashiga taklif etiladi. Kengashda u o'zbek bolalar she'riyatining yirik vakili Qudrat Hikmatga shogird tutinadi.

Tursunboy Adashboyev qat'iy ichki intizomga ega odam. Bu hol uning ijodi sermahsul bo'lishiga olib keldi. Shu vaqtga qadar shoirning o'ttizga yaqin kitobi bosilib chiqqan. Asarlari o'zbek va qirg'iz bolalar she'riyati antologiyalari hamda darsliklaridan o'rin olgan. T.Adashboyev tan olingan tarjimon ham. U qirg'iz tilidagi yigirmadan ortiq kitobni o'zbekchaga ag'dargan. Jumladan, "Manas" eposini nashr yo'li bilan tarjima qilgan, T.Qosimbekovning "Singan qilich" tarixiy romani, To'qtag'ul, S.Eraliyev, S.Jusuyev, B.Sarno'g'ayev va boshqa o'nlab qirg'iz adiblarining asarlarini o'zbek tiliga o'girgan. Jahon bolalar she'riyatining

K.Chukovskiy, S.Marshak, Yan Bjeva, Q.Mirza, Q.Junushev singari vakillari ijodi bilan o‘zbek o‘quvchilari uning tarjimasida tanishgan.

Bolalar ichki dunyosini yaxshi biladigan Tursunboy Adashboyev kichiklarga atalgan asarlar aql o‘rgatishdan, nasihatdan xoli bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. “Bolalarga qisqa vaznli, kutilmagan qofiyalarga asoslangan, jinday humor va falsafa omuxta qilingan she’rlar yozish kerak. Qofiyalardagi ohandorlik asarni tez va oson yod olinishini ta’minlaydi”, -deydi shoir. Tursunboy Adashboyev she’rlarida fe’l qofiyalarni kam qo‘llaydi, imkon qadar ot, sifat, son, hatto, yordamchi so‘zlarni qofiya sifatida ishlatadi. Shoir she’r misralarining imkon qadar qisqa bo‘lishiga alohida e’tibor qaratadi. Bola qisqa she’rni nafasi qaytmay o‘qiydi, oson yod oladi. Shoir she’rlaridagi ravonlik asl tuyg‘ularning yosh yuraklarga tezroq yetib borishiga xizmat qiladi.

T.Adashboyev bolajon ijodkor sifatida bola o‘zini kichik deb o‘ylaganlar, unga aql o‘rgatib, yo‘l ko‘rsatmoqchi bo‘lganlar bilan ko‘ngillashmasligini yaxshi tushunadi. U yana biladiki, bola tenglik istaydi, barabarlik izlaydi. U o‘ziga teng bo‘lganlarga el bo‘ladi. Tursunboy Adashboyev – bolafe’l odam, bola ko‘ngil ijodkor bo‘lgani uchun ham bola ko‘ngliga oson yo‘l topadi.

Shoir bolalar tabiatidagi yumorga moyillikni yaxshi tuyadi. Shu bois uning deyarli barcha bitiklarida komizm ustuvorlik qiladi. Chunki bola olamga kulib, charaqlab qaraydi, dunyonи yorqin ranglarda, quvonch og‘ushida ko‘radi. Shu bois T.Adashboyevning she’rlariga kulgu hamishalik yo‘ldosh. Lekin bu kulgu she’rlarning sirtida emas, zamirida bo‘ladi. She’rning mohiyatiga yetilsagina, kulgu qo‘zg‘aladi. “Kim aytadi?” she’rida shoir turli hayvonlarning o‘z bolalari borasidagi xasratlarini tasvirlaydi. Tulki bolasining “*sodda, to‘poriligi*”dan, olmaxon farzandlarining “qo‘pollarning qo‘poli” bo‘lib o‘sayotganidan yozg‘irsa, eshak xo‘tigining “zotli” ekani bilan maqtanadi. Yo‘lbars esa o‘g‘ilchasini o‘ta «mehribon» hisoblaydi. She’rda qissadan hissa chiqarilmaydi, xulosani aytish o‘quvchining ixtiyorida qoladi: “Fil yupatib do‘sclarin Ko‘taradi ko‘nglini. Xo‘sh, kim aytar ularning shu gaplari to‘g‘rimi?” Bu savol o‘quvchini o‘ylashga, har bir hayvonning gaplari bilan ularning xususiyatlarini solishtirishga undaydi. She’rda

aks ettirilgan holat odamlarga qanchalar xosligi to‘g‘risida o‘ylab ko‘rishga chorlaydi. Tursunboy Adashboyev bolalarning ko‘ngliga kirmoq, yuragini bilmox istaydi. Shu yo‘sini ularnida o‘zgani his qilish, birovning ko‘nglini tushunishga o‘rgatadi. Ko‘ngil hisobga olinmasa, yaxshilik ham yomonlikka yo‘yishi mumkinligi “Fufayka” she’rida ta’sirli ifoda etiladi. Unda sho‘ro maktablarida barcha o‘quvchilar oldida yetim bolalarga kiyim-kechak tarqatilgani, bu esa, o‘ksik bolalar ko‘ngliga tuzalmas jarohat yetkazgani tasvirlanadi. Shoир bunday qilishning yomonligini aytib o‘tirmay, o‘zi kechirgan voqeanning ko‘nglida qoldirgan chandig‘i tasviri orqali o‘quvchida munosabat uyg‘otadi. Natijada she’rxon qilingan noo‘rin «mehribonlik» bolani qanchalar haqoratlab, o‘ksitganini to‘la his etadi:

*Alifboga binoan,
O‘qilar ro‘yxatlar:
-Abdullayev, Abrorov,
Ko‘zimdan olov chatnar.
Zich saflarning orasin,
Asta surib ochaman.
Menga navbaty yetguncha,
Uyga qarab qochaman.*

Chin tuyg‘ular tasvirlangan asarlargina kitobxon e’tiborini tortadi. T.Adashboyev mashaqqatli kechgan bolaligini samimiylashtirish bilan she’rxon e’tiborini o‘ziga torta biladi. Bolalar tabiatini yaxshi bilgan shoир ular bilan papalashmay, jiddiy gaplashish lozim deb hisoblaydi. Bolalar o‘zlariga yarasha ruhiy-ma’naviy yuk ortish mumkin va kerak deb biladi. Bolalar chegara bilmas xayoloti nozik ishoralarni anglab etishga ishongani uchun ham she’rlarida badiiy effekt berishi mumkin bo‘lgan murakkab ifodaviy tryuklardan bemalol foydalananadi. O‘quvchi imkoniyatiga ishonch sabab kichkinagini «Sumalak» she’ri katta badiiy ta’sir kasb etadi: “Boychechaklar nish urib to turguncha o‘rnidan,

Bahor qishni tarnovga osib qo‘ydi burnidan”. Shoир ezgulik bilan yovuzlikning munosabatini yorug‘ ranglarda ko‘rsatish uchun kutilmagan murakkab obrazlarni kuylaydi. Obrazlar aynan kutilmaganligi bois bolalarning esida qoladi. Chunonchi, sumalaklar boychechaklarning ko‘karishiga halal bermasligi uchun bahor tomonidan tarnovga burnidan osib qo‘yilgan qish tarzida tasvirlanishi bolalar yodida chuqur iz qoldiradi. Sinekdoxa qism orqali bunga xos holat ko‘rsatilishiga imkon bergen. Ko‘klam bilan qish munosabatining harakatdagi bunday tasviri bolalar yodiga mustahkam o’rnashadi. Shoир bola fikrlash tarzidagi favquloddorlik, formal mantiqqa zidlik xususiyatlaridan o‘rinli foydalangan.

Shunga o‘xshash holat “Kuz” she’rida ham ko‘zga tashlanadi. Unda sabab oqibat sifatida berilishi bilan esda qoladi: “Ufq esa lolagun, Daraxtlardan rang olar. Xayrlashib kuz bugun Sochar oltin *oq tangalar*”. Aslida ufqning lolagunligidan og‘ochlar qirmizi tusga kirdi deyilsa, mantiqqa muvofiq bo‘ldi. Lekin shoир bolalar tafakkur tarziga binoan daraxtlarning olovrangni ufqni qizartirmaganini mantiqdan deb biladi va bunga o‘quvchini ishontiradi. T.Adashboyevning she’rlari kichik kitobxonni fikrlash, munosabat bildirish va xulosa chiqarishga undaydi. “Beshta arra”, “Chumchuqlarga uyadir”, “Farqi bitta harfdadir” she’ridagi so‘z o‘yinlari yosh she’rxonni mustaqil fikrlash va topqirlikka o‘rgatadi. T.Adashboyevning she’riy jumboqlarini yechishga urinish o‘quvchilarda ham original fikr, ham zukkolik, ham farosat shakllanishiga xizmat qiladi. “Beshta arra” she’ring so‘nggi misrasini o‘qimay turib, undagi “karra”, “zarra”, “marra”, “tarra”, “darra” so‘zlaridan, shoир aytganiday birinchi harflar olib tashlansa, qaysi so‘z paydo bo‘lishi va u qanday ish quroli ekani haqida o‘ylab ko‘rish kichik o‘quvchilarning o‘qish darslarini qiziqarli qiladi. «Farqi bitta harfdadir» turkumida: “Ziyrak, zukko bolajonlar, O‘ylab ko‘ring-chi bir oz. Navbatdagi yetti jumboq, Sizlar uchun qulay, mos” misralaridan so‘ng “Qayiq”, “Qalqon”, “Hakka”, “Lola”, “To’ra”, “Anor”, “Ari”, “Chana” so‘zlarini keltirilib, “Bitta harfni almashtirib, O‘zga bir so‘z toping yana...” topshirig‘i beriladi. Bu she’rlar bolalarda mustaqil fikr shakllantirishga mosligi bilan diqqatga loyiqdir.

“Ishonmasang» she’rida shoir o‘quvchiga: «Ma’nosi bir so‘z nima?”-deya savol beradi va uni so‘zlarning ma’nodoshlarini topishga undaydi: “Qolgan so‘zlarni yozib, mualliming qil rozi”. Boshlangich sinf o‘quvchilari “O‘qish” darslarida shoirning shunday she’rlaridan foydalanishsa, darsning samarasi kutilgandan ziyoda bo‘lishi, sinfdagi o‘quvchilarning har biri alohida va barchasi birga ishlab “interaktiv” usulni yuzaga keltirishi muqarrardir.

Shoirning “Latifboyning loflari” ruknidagi hazlga yo‘g’rilgan she’rlarini o‘qigan kishi ruhiyatiga yengillik bag‘ishlab, yuzida tabassum paydo qiladi. Aqlga sig‘maydigan, favqulodda voqeа-hodisalar tasviriga bag‘ishlangan bu she’rlar o‘quvchi sezimlarini muvozanatdan chiqarib, xayoliga qanot bag‘ishlaydi.

Ma’lumki, bola-xayol oshig‘i. U ko‘proq xayolu tasavvur olamida yashaydi. Uning o‘ylari tizginsiz, bola tasavvurini jilovlashga urinish shaxsligini sindirishga olib keladi. Shoirning “Ovning gashti”, “Barchasi yodimda”, “Yugan solib, egar urib”, “Beshta sanoch”, “Shirmon kulcha”, “Poyga zavqi”. “Men o‘sha Latifboyman”, “Ko‘zin ochsa”, “Burga tepdi” va h.k. she’rlarida erkin tasavvurli bolaning chegara bilmas fantaziyasi, chuqur xayollari aks etgan.

Tursunboy Adashboyevning lof she’rlaridagi o‘ziga xoslik shundaki, ular yolg‘onning ifodasiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, tasvir chin hayotiy detallarga tayangan. Shu bois o‘quvchining xotirasiga mahkam o‘rnashib qoladi, unga malol kelmaydi. “Poyga zavqi” she’ridagi tafsillar tasvirining ingichkalashib, lofning aqlga sig‘mas tus olishiga xizmat qiladi:

*Poyga zavqin surgani,
Taqalatdim burgani
Ko‘nikmagan siyog‘i,
Biroz oqsar oyog‘i.
Oq qand berib ovutdim,
Terini sovutdim.
Yaxshi boqdim tinmadim,
Behudaga minmadim.*

*Unga o‘tgan shanbadan,
Arpa solib damba-dam,
Parvarishni do‘ndirdim.
Yo‘rg‘alashga ko‘ndirdim.*

Bu yerda shoir qahramonni faqat lofchigina qilib ko‘rsatmaydi. Chigirtka yoki burga parvarishi borasidagi gaplar lof bo‘lsa-da, ular Latifboyning hayotni bilishi, otni uloqqa tayyorlash jarayonidan yaxshi xabardorligini ko‘rsatadi. She’rlarning umumiy ruhi lofdan iborat bo‘lgani holda ularda qo‘llanilgan har bir tafsil g‘oyat hayotiy va realdir.

Bolalar olamni ko‘z orqali o‘rganishga moyil. Buni yaxshi bilgani uchun Tursunboy Adashboyev aytishdan ko‘rsatishni afzal sanaydi. Bola tabiatidagi taqlidga o‘chlikni bilgan shoir “Nabiralarimga” she’rida she’rxonlarga o‘zini tanishtirar ekan, shaxsi haqida axborot beribgina qolmay, bolalarni tarbiyalaydi ham: “Lanju ezma-churuklarni Toqatim yo‘q ko‘rgani. Bitta aybim-to‘g‘ri so‘zman, Dangalchiman bo‘lgani”. Garchi, she’rda dangalchilik va to‘g‘ri so‘zlik “ayb” deyilayotgan bo‘lsa-da, u bolalarga fazilat sifatida ta’sir qiladi. Nabiralari bilan dillasharkan, shoir yozadi: “Nomardlarning izin o‘pib, Yaldoqlanib bo‘zlama. Vijdoningni garov qo‘yib, Aslo yolg‘on so‘zlama”.

Tursunboy Adashboyev ijodining o‘ziga xos yana bir qirrasi uning o‘zbek she’riyati uchun g‘oyat kamyob bo‘lgan parodiya ustasi ekanidir. Afsuski, milliy adabiyotimizda parodiyachilik hamon havaskorlik darajasida qolib kelayotir. Holbuki, bizniki kabi qadimiy tarixga ega adabiyotda parodiya yuksak darajada rivojlangan bo‘lishi kerak. O‘zbek adabiyotida faqat Tursunboy Adashboyev bilan Abdurazzoq Obro‘gina bu janr bilan muntazam shug‘ullanib kelmoqda.

Tursunboy Adashboyev biror she’rga parodiya yozganda she’rni ham, shoirni ham masharalab, yerga urishni maqsad qilmaydi. Parodiyalarida shoirning ham, she’rxonning ham ko‘zi-qulog‘i o‘rganib, e’tibor bermay qo‘yan badiiy nuqsonni yaqqol ko‘rsatishga e’tibor qiladi. Biror she’rga parodiya yozish uchun yo uning ifoda usuli yoxud unda aks etgan voqelikda kulguga loyiq illatni topadi.

U o‘z parodiyalarida ayrim she’rlardagi ana shunday nuqsonlarni “sopini o‘zidan chiqargan»holda kulgiga oladi.

T. Adashboyev bir shoirning “O‘n oltida yoshginam” she’ridagi: “Bolaligim qoldi ortimda, O‘n oltida yoshginam hozir...”, “Go‘zal xotira” she’ridagi: “O‘n yettimni sevardim juda, Lekin undan ayrilib qoldim” misralari asosida yozgan parodiyasida har bir she’r shoirning ichki dardi va aytadigan salmoqli gapi o‘laroq yuzaga kelishi kerak, aks holda u badiiy qimmatga ega bo‘lmaydi, degan fikri ilgari suradi:

*O‘zimni juda ham yaxshi ko‘raman,
Erkin parvoz qilar ko‘ngil qushlarim.

O‘zgadan farqim shu-har bir yoshimga,
Behuda yurmasdan she’r bag‘ishladim.

O‘n oltiga chiqqan kezimni,
O‘ylab bir-oz entikib oldim.

O‘n yettiga havasim kelib,
“Atang”, deya lab tishlab qoldim...

Oy-ku etak bilan yopilmas,
Nahot, qumdan iborat bo‘lsa.

Ma ’zur tuting yozgan she’rlarim,
Qaytariqdan iborat bo‘lsa...*

Agar yuqoridagi parodiyada ifodadagi nuqson tanqid qilingan bo‘lsa, shoir ba’zi parodiyalarda qalamga olingan mavzuning she’rbop emasligidan kuladi. Chunonchi, T.Adashboyev “It va muhabbat” parodiyasida bir yosh shoirning “O‘sha kunlarni eslab” she’ridagi:

*Itni yaxshi ko‘rasiz, men esa sizni,
Bilmadim, bu balki taqdir jazosi.

It bilan mashg‘ulot siz uchun suyukli,
Men sizga etolmay bag‘rim kuyukli.*

Itsiz keling kutmoqdaman, yor, zoriqib,

Men sizni sevaman, Siz esa kimni?

satrlardagi sun’iy iztirob, zo‘raki dramatizmni kulkiga oladi. Buning uchun shoir asos matndagi ojiz jihatlarni yanada kuchaytirib, sun’iy tragizmni mantiqsizlik darajasiga yetkazadi:

...Shoira qiz yurak-bag‘ri o‘rtanar,

Eh, qayindi u tushunsa-unasa.

Qiz qalbiniy emiradi iztirob,

“Itbozmikin, yo, nahotki, xunasa?!”

Ko‘rinadiki, Tursunboy y ijodi nafaqat bolalar, balki kattalar adabiyoti rivojida ham muhim o‘rin tutadi. Ana shunday e’zozli shoir Tursunboy Adashboyev 1939-yilda Qирг‘изтоннинг О‘ш viloyatiga qarashli Olabuqqa tumanining Safed Bilol qishlog‘ida tavallud topgan. U Toshkent davlat dorulfununini hamda Moskvadagi Jahon adabiyot institutini bitirgan. Uning «Kamolning olmasi» nomlangan birinchi kitobi 1967-yilda talabalik chog‘idayoq nashr etilgan. Shundan keyin Toshkent, Bishkek shaharlarida «Biz sayohatchilar», “Ola-tovlik bo‘laman”, “Arslanbob sharsharasi”, “Surnay”, “Nur daryo”, “Guldasta”, “Olatog“-Lolatog“, “Oqbo‘ra to‘lqinlari”, “Sovg‘a”, “Arslanbob afsonasi”, “Sichqonning orzusi”, “Uch bo‘taloq sirli qovoq”, “Tanlangan asarlar” kabi yigirmadan ziyod kitoblari chop etilgan. Asarlari rus,qozoq, tojik, turkman, ukrain tillariga tarjima qilingan.

QISH

Shudgor uzra uvullar

Ayoz bobo bo‘roni.

Mehmon bo‘ldi qish fasli

Oq choyshabga o‘ranib.

Bundan buyon ko‘cha-ko‘yda
Piyma, etik g‘archillar.

Tinim bermas chanalarga
Shokir, Ra’no, barchinlar.¹

BAHOR KELGACH

Qish qorini supurdi,
Quyosh nurin ufurdi,
Yalpiz hidi gupurdi
Bahor kelgach.

Chaqmoq ko‘kda yong‘oq chaqdi,
Qizg‘aldoqlar selda oqdi,
Mayin shamol
Bizga yoqdi
Bahor kelgach.²

Blits -so‘rov savollar:

1. Tursunboy Adashboyev hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining katta shoiri, yetuk tarjimon Tursunboy Adashboyev o‘qishga qanday munosabatda bo‘ldi?
3. Urushdan keyingi og‘ir yillarda beshinchi sinf o‘quvchisi T.Adashboyev tunlari ko‘sak chuviydigan ovuldoshlariga qaysi baxshi bilan navbatma-navbat “Go‘ro‘g‘li”, “Alpomish”, “Kuntug‘mish” dostonlarini o‘qib berardi?
4. Folklorshunos Hodi Zarifning qaysi maqolasiga ko‘zi tushgan Tursunboy Adashboyevni qo‘shni qishloqlik Olim baxshidan “Yozi bilan Zebo” dostonini to‘la yozib olib, Toshkentga jo‘natadi?

¹ O‘qish kitobi: 1-sinf uchun darslik.- T.:Shqrq, 2014.–B.11.

² O‘qish kitobi: 1-sinf uchun darslik.- T.:Shqrq, 2014. –B.36.

5. U kimlardan maktublar oladi?
6. “Yozi bilan Zebo! Dostoni qaysi jurnalda bosiladi, kitob bo‘lib chiqadi va xalqning mulkiga aylanadi?
7. Bo‘lajak shoir Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini kimning tabdilida o‘qiydi?
8. Tursunboy Adashboyev qaysi ijodkorning hikoyalar to‘plami bilan tanishadi?
9. U kimlarga maktub bitadi?
10. Unga kimlardan kelgan javob xati qishloqda shov-shuvga sabab bo‘ladi?
11. Ijodkorni o‘rta maktabni bitirishi bilan qaysi gazetaga ishga chaqirishadi.
12. T.Adashboyev ushbu gazeta tomonidan hajviy asarlar bo‘yicha e’lon qilingan ko‘rik-tanlovda satirik she’rlari bilan qatnashib, nechanchi o‘rinni egallagandi.
13. 1959-yilning may oyida u qaysi o‘zbek shoiriga yo‘ldosh qilib tayinlanadi?
14. Kimning aralashuvi bilan havaskor shoir Do‘rmonda o‘tgan yosh ijodkorlarning seminar-kengashiga taklif etiladi?
15. Kengashda u qaysi o‘zbek bolalar she’riyatining yirik vakiliga shogird tutinadi?
16. Tursunboy Adashboyevning nechta kitobi bosilib chiqqan?
17. T.Adashboyev tarjimon sifatida qanday asarlarni tarjima qilgan?

Adabiyotlar:

1. Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
3. Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
4. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
5. To‘ichiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www.ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

QAMBAR OTA

(1941-yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Qambar Otaning hayoti va ijodiy faoliyati.
- 2.Qambar Otaning maktabgacha va kichik mакtab yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan she’rlarining mavzu doirasi.
- 3.Qambar Ota yaratgan doston va doston-ertaklarda ilgari surilgan g‘oyalar.

Taniqli bolalar shoiri Qambar Ota (O‘tayev) 1941-yilda Kattaqo‘rg‘on shahrida tug‘ilgan. 1961-yilda Samarqand shahridagi Qishloq xo‘jaligini melioratsiya qilish texnikumini bitirgan. Keyin Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetida ta’lim olgan. Olygohni tugatgach, Qishloq xo‘jalik institutida dars beradi. Shuningdek, vaqtli matbuotda ishlash bilan birga, badiiy adabiyot bilan shug‘ullangan, kichkintoylar uchun yozgan she’rlari gazeta va jurnallarda chop etilgan. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida xizmat qilgan.

Qambar Otaning hozirga qadar “Kitobcha va buzoqcha”, “Chavandoz orzusi”, “Tinim bilmas shamolvoy”, “Shirinso‘z”, “Quyoshli dunyo”, “Bolalarining ko‘zlar”, Quyosh bilan gaplashdim”, “Toshpolvon bilan Ishpolvon”, “Kitobsevar Oftoboy”, “ Bizning kosmos”, va “G‘ildirak” deb nomlangan yigirmadan ortiq kitoblari nashr etilgan, yuzga yaqin she’rlariga kuylar bastalangan. U jahon bolalar shoirlari ijodidan ko‘plab sara asarlarni tarjima qilgan.

Laylakjon

Yovuzlikdan bez mayli,
Bizdan ammo bezmagin.

Yakka-yu yolg‘iz kelib,
Yuraklarni ezmagin.
Yurtimizni, laylakjon,
Yashnab, yayrab tut makon.
Erkni sevgan qushlarga
Bizlar doim mehribon.

Birovning dardi

Nortuyaning oyog‘iga
Ketganida mix kirib:
-Voy-voy, og‘riq azob berar,-
Dedi sho‘rlik bo‘kirib.
-Nafasingni o‘chir, daroz,
Bir mixgami shuncha dod.
Mening har bir nag‘alimda
To‘rttadan mix bor, der ot.

Kenguruning bolasi
Ko‘rsang g‘ashing keltiradi
Kenguruning bolasi.
Haddan ziyod erkalatib
Yuboradi onasi.
Chatoq bo‘lar chinqirtirib
O‘stirmasa otasi.
Mehnat qilmay, pinjga kirib
Yashash katta xatosi.
O‘tkazsa u bolaligin
Parvo qilmay xaltada,
Ayting nima kutib bo‘lar
Bunday fahmi kaltadan?!

To‘rt g‘ildirak

G‘ildiraydi
To‘rt g‘ildirak,
Pildiraydi
To‘rt g‘ildirak.
Bo‘lsin deydi
Yo‘limiz keng,
Yukni doim
Tortishar teng.¹

Blits -so‘rov savollar:

1. Qambar Otaning hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Taniqli bolalar shoiri qayerda tug‘ilgan?
3. U oliyohni tugatgach, qayerda dars beradi?
4. U qaysi nashriyotda faoliyat olib boradi?
5. Qambar Otaning qanday nomlarda kitoblari nashr etilgan?
6. Nechta she’rlariga kuylar bastalangan?
7. U jahon bolalar shoirlari ijodidan qanday asarlarni tarjima qilgan?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

¹ Adashboyev T. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi, I jild. Sheriyat.- T.: O‘qituvchi, B.196-198.

MUHAMMAD ALI

(1942 -yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Muhammad Ali yaratgan tarixiy romanlardagi bolalar obrazlari.
- 2.Muhammad Alining ona-tabiat tasviri chizilgan asarlari.
- 3.Muhammad Alining xalq afsonalari asosida yaratgan asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar.
- 4.Muhammad Alining temuriylarga bag‘ishlab yozilgan romanlari haqida.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, Davlat mukofoti laureati Muhammad ali (taxallusi, haqiqiy ismi-familiyasi - Ahmedov Muhammad ali) serqirra qalam sohiblaridan biri hisoblanadi. Adib she’riyat va nasr, publitsistika va tarjima janrlarida ko‘p asarlar yaratgan. Uning katta-katta asarlar yaratish baroborida kichkintoylarni ham unutmay she’r va afsonalar yozayotganligi quvonchli hodisadir.

Bolalar mavzusini yoritish, bolalar uchun ijod qilish ijodkordan katta mas’uliyat talab qiladi. Adib o‘zining tarixiy mavzuga bag‘ishlangan “Boqiy dunyo” (she’riy roman), “Ulug‘ saltanat”, “Sarbadorlar”, “Abadiy sog‘inchlar” nomli romanlarida bolalarning yorqin obrazlarini chizib berdi. Ayniqsa, bu “Ulug‘ saltanat” tarixiy dilogiyasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulug‘bek singari shahzodalarning bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni ko‘ramiz. “Boqiy dunyo” she’riy romanida esa asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari, ayniqsa uning ismi ma’nosining yangicha talqinda berilishi juda qiziqarli va ibratlidir.

Shoirning bolalarga bag‘ishlangan she’r va afsonalarida ham mavzular rang-barangligi bilan ajralib turadi. Adib bolalar uchun asar yozganda bolalar xarakterining o‘ziga xosligini unutmaydi. Bolalar har narsaga hayrat bilan boqadilar, hamma narsa ularga qiziq tuyuladi. Ular har bir narsani ilk bor ko‘radi, har bir narsaga qarab dunyonи o‘zicha ilk bor kashf eta boradi, bundan beqiyos quvonadi. Shoir ana shu kashfiyotni tasvirlashga harakat qiladi.

“Bo‘taloq” she’rida bo‘talog’iga boqib quvongan, atrofida parvona bo’lgan bolakay obraqi chiziladi. Bolaga ayniqsa, bo‘taloqning lo‘k-lo‘k etib chopishi, unga “cho‘k-cho‘k!” deyish juda yoqadi, uning o‘zi ham birga chopishga tayyor:

*Bo‘talog‘im yayraydi,
Yantoq bersam chaynaydi.
Yam-yashil o‘tloqlarda
Lo‘k-lo‘k chopib o‘ynaydi.
Bo‘talog‘im lo‘k-lo‘k,
Lo‘killama cho‘k-cho‘k!
Bo‘talog‘im to‘ysin deb,
Barra o‘tlar tutaman.
Agarda qasd qilsam-chi,
Undan o‘zib ketaman!
Bo‘talog‘im lo‘k-lo‘k,
Lo‘killama cho‘k-cho‘k!*

Shoir o‘z she’rlariga ko‘p hollarda tabiat manzaralarini, hayvonat olamini, o‘t-o‘lanlarni mavzu qilib oladi. Bu esa shoir she’rlariga tabiiylik baxsh etadi.

Tabiatda juda ko‘p maysalar,o‘t-o‘lanlar, gullar quyoshga boqib, quyoshdan nur olib, quyoshga talpinib umr kechiradi. Quyoshning yo‘nalishi bo‘yicha u qaysi tomonga qarab yursa unga qarab intilib, undan kuch-quvvat olib nish uradigan, o‘sib, toblanib pishadigan o‘simliklardan biri kungaboqardir. Shu ma’noda shoirning “Kunga- boqar” she’ri alohida ajralib turadi.

Quyosh – oftob bor joyda mehnat-u odob, ahilligu do‘stlik, vatanparvarligu muhabbat, sadoqat bo‘ladi. Kungaboqarning yashnashiga, yashashiga havasi kelmaydigan bolaning o‘zi yo‘q. Bolaning quvonchiga-quvonch qo‘shgan kungaboqar uni eng avvalo mehnatkash, odobli bo‘lishidan tashqari nafsi ni tiyishga, hiyonat qilmaslikka o‘rgatadi:

*...Bahor kelib ilisa kun,
Bo‘ylarini cho‘zib mammun,
Yuz-boshini o‘rab butun
Gulchalardan tanga taqar.
Qora-qura tishlari bor,
Cho‘ng boshiga kiyib dastor,
Sho‘xlik qilmay, jim, beozor
Qarashlari menga yoqar.
Dalalarda yurar bo‘lsang,
Bog‘-rog‘larga borar bo‘lsang,
Turishadi, qarar bo‘lsang,
Marzalarda turna qator.
Bo‘yim kichik-yetay desam,
Qo‘lim kalta-tutay desam,
Pistasidan totay desam,
Hamma kulib menga boqar.*

Bolalarning odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, onatabiatga nisbatan mehrlariga mehr qo‘shadigan asarlaridan biri “Shudring”dir.

Kichkintoylar ona tabiat qo‘ynida yayrab-yashnab kamol topadilar. Ona tabiatdagi har bir holat ular uchun bir yangilik, kashfiyat bo‘lib qolaveradi. Bolalardagi bunday holatni yaxshi bilgan Muhammad Ali o‘zining “Shudring” she’rida shu haqda so‘z yuritadi.

Shudring kuz, kuz faslining boshlanishi bilan bog‘liq. Yerga shudring tushishi bilan meva-chevalar, poliz ekinlari pishadi. Yurtda to‘kin-sochinlik boshlanadi. Shu ma’noda she’r qahramonining zo‘r quvonchu qo‘li ochiqlik bilan aytgan mana gaplari juda hayotiy chiqqan:

*Bog‘imizga bir qarang,
Gul ochildi rang-barang.*

*Tongda shudring tushibdi,
Gulga chiroy qo'shibdi.
Bog'dan nari poliz bor,
Unda qovun-tarvuz bor.
Qovunlar katta-katta,
Mehmon bo'ling, albatta!*

Onalarni ulug'lagan "Onamlarning bayrami" degan she'rni bayram munosabati bilan xonadonda yuz bergan quvonchli kayfiyat nurlantirib turadi. Bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug' ayyom bilan qutlashga shaylangan. Qushlar hovlini to'ldirib uchib yurishibdi, ariqlarning labida ham o't-o'lanlar ko'karib chiqibdi, oppoq bodom esa, gullarga ko'milgan shoxini ko'z-ko'zlab, darchadan onajonisining xonasiga "qo'l" cho'zib turibdi... Bayramga bolaning ham sovg'asi bor: u o'nta "5" olib qo'ygan!

Muhammad Alining xalq afsonalari asosida "Ninachi haqida ertak", "Uch oltin g'isht", "Sirli qushlar" nomli asarlar yaratganligi ham diqqatga sazovordir. "Ninachi haqida ertak" (1977) xalqimiz orasida qadimdan mashhur bo'lgan «Kim zo'r» degan afsonaga asoslangan. Asar qahramoni - nomidan ko'rinib turibdi, - Ninachi. Qish kirib qolganini sezmagan, yozni tarala-bedod qilib o'yin-kulgi bilan o'tkazgan, uysiz-joysiz Ninachi qayga borishini bilmay "xazon cho'pni hassa qilgancha" yo'lda boradi. Muz ustidan o'tayotib oyog'i toyib ketadi va quyrug'ini sindirib qo'yadi. U bu falokatdan qattiq ozor chekadi va Muzga, sen zo'r ekansan, deydi. Muz esa, men zo'r emasman, agar zo'r bo'lsam, Quyosh eritib yuborarmidi, Quyosh zo'r, deydi. Ninachi so'ng Quyoshga, uni berkitib olgan Bulutga, uni bag'rini teshib o'tgan Yomg'irga, keyin yomg'ir ipiga osilib yerga tushib, uni shimb olgan Yerga, yerni teshib chiqqan Maysaga, uni bosib keta olgan Otga va nihoyat uni minib olgan Odamga keladi... Shoiradolat qidirib yurgan Ninachi sarguzashtini juda jonli va qiziqarli tasvirlaydi, o'qiganda tabiat manzaralari o'quvchi ko'z o'ngidan bir-bir o'tadi.

“Uch oltin Qisht” afsonasini shoir o‘z otasidan eshitgan. Voqea juda qiziq va ibratli. Uch aka-uka – To‘ng‘ich, O‘rtancha, Kenja-uzoq safarga chiqishib uchta oltin g‘isht topib oladilar. Har biriga bittadan g‘isht to‘g‘ri keladi. Biroq nafs tuzog‘iga tushgan To‘ng‘ich bilan O‘rtancha fitna uyushtirishib, Kenjani o‘ldirmoqchi bo‘ladilar va uni ovqat olib kelishga yuboradilar. Kenja ovqat olib kelib dasturxonga qo‘yayotganda uning boshiga g‘isht bilan urib o‘ldiradilar. Keyin xursand bo‘lishib, ovqat yeishga tutinadilar. Va shu zahotiyoy til tortmay o‘ladilar. Chunki Kenja ham uchta g‘ishtning hammasini o‘ziga olmoqchi bo‘lib, akalar ovqatiga pinhona zahar qo‘sghan edi... Shoir bu afsonasida inoqlik, hamjihatlikni ulug‘laydi, ochko‘zlik, nafsga berilishni qoralaydi. Asarni o‘qigan o‘quvchi sadoqatu ixlos yo‘lini tutish, halol bo‘lish kerakligini, ezgu ishlarda birlashish lozimligini, yomonlik qilish asli insonning ishi emasligini anglaydi, yaxshilikning umri uzun, yomonlikning esa davri qisqa, degan haqiqatning boqiyligini tushunib yetadi.

“Sirli qushlar” shoirning hind xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asaridir. Unda halollik, fidoyilik, chin insoniylik motivlari ulug‘lanadi.

Muhammad Ali ijodida Amir Temur mavzusi alohida o‘rinni egallaydi. U 1967-yildayoq jasorat ko‘rgazib, sohibqironning bunyodkorligini ulug‘lagan va Mustaqillik yillarida maktab darsliklariga kiritilgan “Gumbazdag‘i nur” dostonini yozgan edi. “Sarbadorlar” tarixiy dilogiyasida (1989) o‘zbek prozasida birinchi marta 24-30 yoshli Amir Temurning obrazi chizib berildi.

2007 yilda Davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan “Ulug‘ saltanat” tarixiy roman-dilogisi (“Jahongir Mirzo” – 1999, “Umarshayx Mirzo” - 2004)da adib Amir Temur hayoti va uning suronli davri, o‘zbek xalqining milodiy o‘n to‘rtinchasi asrdagi turmush-hayoti, ijtimoiy hayotda va tafakkurlarda ro‘y bergan o‘zgarishlar haqida qiziqarli va ishonarli hikoya qiladi.

2008-yilda yozuvchi “Ulug‘ saltanat” tetrilogiyasini yaratish ustida izlanishlarini davom etdirib, uchinchi kitob-“Mironshoh Mirzo” romanini yozib tugatdi.

Romandagi voqealar milodiy 1392-1399-yillarda Turon, Xuroson, Fors, Mavarouqofqoz mamlakatlarida yuz beradi. Chingizzon imperiyasini tiklashga katta umidlar bog‘lagan, aslida Amir Temur qo‘llovi bilan Oltin O‘rdani egallagan “tutingan o‘g‘il” To‘xtamishxon goh-goh Turon yurtiga bosqinlar uyushtiradi, Xulaguxon mulkiga ko‘z tikib, Shirvon, Sultoniya, Tabriz va boshqa shaharlarni qo‘lga kiritish niyatida qilich yalang‘ochlaydi. Uning maqsadi Oltin O‘rda davlatini kuchaytirish, Buyuk Ipak yo‘lini qo‘lga kiritish edi. Amir Temurday qudratli hukmdorga qarshi kurashishga yuraklari dov bermay, Misr sultoni, Iroq hukmdori, Oltin O‘rda xoni barchasi birlashib katta kuchga aylanishni dilga tugadilar.

Amir Temur o‘zining idroki, zukko va donishmandligi bilan xalqaro vaziyatni teran kuzatib, bilib turar edi. U saltanatning jahondagi mavqeini yuksaklarga ko‘taradigan, ayni paytda davlat xazinasini boyitib turadigan Buyuk Ipak yo‘lini albatta, dushmanlarga berib qo‘ymas edi. Uning ustiga, o‘n to‘rtinchı asrning oxirgi o‘n yilda Eronda hukm surgan muzaffariylar, Iroqda jaloyiriylar, qoraqo‘yunlilar qabilasi o‘zaro urushlarga tortilgan, hatto, hajga borguvchilar yo‘li tahlikali tus olgan, o‘sha mamlakatlar notinchligidan qaroqchilar tomonidan talanardi. Adolatpesha Sohibqironning ra‘yi bularning barini jimgina kuzatib tura olmasdi. Tarixda “Besh yillik yurish” deb nom olgan safar sabablari ana shunday edi. Muallif romanda Amir Temur tilidan: “Turon tursa bo‘ron bo‘ladi” degan muxtasar jumlanı o‘rinli ishlataladi. Bu so‘zlar Sohibqironning o‘ziga bo‘lgan katta ishonchini, bemisl kuch-qudratini yorqin ifodalab turar edi.

Yozuvchi yuqorida nomlari zikr etilgan asarlarda ham, yangi romanida ham Amir Temur obrazini yaratishga kirishar ekan, Amir Temurni dastavval inson sifatida ko‘rsatishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi.

“Ulug‘ saltanat”da buyuk davlat arbobi, bunyodkor, ilm-fan homiysi va ulug‘ sarkarda, adolatparvar Amir Temur o‘quvchi ko‘z oldida donishmand ota, suyukli yor, mard va sheryurak zot, ahli ayoliga mehribon, kechirimli, o‘z nafsi ni jilovlay olishga qodir, teran aql sohibi, komil insonlarning komili sifatida namayon bo‘ladi. Sohibqironning farzandlariga mehri alohida tahsinlarga sazovor, adib

uning buyuk inson sifatida ko‘rsatishga erishadi, mehr bilan Sohibqironning insoniy fazilatlarini qalamga oladi.

Suyuqli o‘g‘il Umarshayx Mirzoning bevaqt halok bo‘lganini eshitganda, Sohibqiron ko‘zlariga to‘lgan yoshdan bir tomchisini ham yerga tushirmaslikka o‘zida kuch topa oladi: “Qo‘limdagi qarchig‘ayimni ovga solmoqqa shaylang‘on erdim. Qarchig‘ayimning o‘zini merganlarning mergani ovlab ketdi, burgutga bergisiz qarchig‘aymni!...” – deydi bosiqlik bilan.

Turon qo‘shini Jazira viloyatining Mordin qal’asini (hozirgi Turkiya hududida) zabit qilib turganda, Sultoniya shahridan Shohruh Mirzo xonadonida o‘g‘il tug‘ilganligi (Ulug‘bek Mirzo edi) xabari yetadi. “Olloh taolo bizga nabira ato etdi!-dedi sohibqiron Mordin tarafga ko‘z qirini tashlab. – Haq o‘z bandalariga ravo ko‘rgan yaxshi odatlardan biri, shukur aylamakdur. Alhamdilulloh, shukur qilamen, shukronasiga Mordin elining joni-molidan kechamen! Ulug‘bek Mirzo sharofatidan Mordin ahlining gunohlaridan o‘tdum! Qatli om to‘xtatilsun, barchaga omonlik berilsun!”. Bu so‘zlarda Sohibqironning insoniyligi ayon ko‘rinib turibdi.

Romanda xotin-qizlar obrazlari mehr bilan chizilgan. Mahdi ulyo Saroymulkxonim, Xonzoda xonim, Tuman oqa, Cho‘lpomulk oqa, Oqqiz begimlar jonli odamlarday harakat qiladilar. Ayniqsa, muallifning yantuqlaridan deb hisoblash mumkin bo‘lgan shaddod qizlarimizning vakilasi, Amir Temurning bo‘lajak nabira kelini, Jahonshoh ibn Jokuning qizi Sog‘inch bika obrazi yaqqol o‘quvchining esida qoladi. Sog‘inch bikaning pokiza sevgi yo‘lidagi shijoati yoshlarimizga yaxshi ibrat vazifasini o‘taydi.

Asarning tili juda ravon, o‘qilishi yengil, unda Amir Temur davri ruhi ufurib turadi. Bu juda muhim. Muallif ko‘p tarixiy faktlardan asar g‘oyasiga xizmat qiladiganlarini tanlab olib to‘g‘ri yo‘l tutgan. Atoqli adibimizning ko‘p o‘qigani, sabr-toqat bilan izlangani, o‘sha davr tarixini chuqur o‘rgangani, yaxshi bilishi, bilibgina qolmay, tasavvur eta olishi, ko‘ra olishi e’tiborga loyiq.

Mustaqilligimiz-bizga olamga keng boqish, o‘z-o‘zimizni anglab yetish imkoniyatini yaratdi, xalqimiz erishgan buyuk Qalaba sifatida tarix zarvaraqlariga

yozildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1996-yil 18-oktabrda Temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilishi marosimida so‘zlagan otashin nutqida shunday degan edi: “Kimki o‘zbek nomini, o‘zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo‘sghan hissasini, shu asosda keljakka ishonchini anglamoqchi bo‘lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak!”

Mustaqilligimiz, Prezidentimizning zukko rahbarligi, uzoqni ko‘rib olib borayotgan siyosati, bemisl shijoati Amir Temur bobomizni xalqimizga qaytarib berdi. Bu chinakkamiga ma’naviy jasoratning yorqin namunasidir. 1993-yilning aprelidayoq davlatimiz rahbari bir guruh yozuvchilar bilan bo‘lib o‘tgan uchrashuvda: “Amir Temur davrini boshqatdan o‘rganishimiz lozim!” degan, ijod ahli oldiga bu borada katta vazifalar qo‘ygandi. Butun kuchini, ilhomini ana shu da’vatga labbay deb javob berishga qaratgan, adabiyotimizda Amir Temur obrazini yaratish ustida ter to‘kib kelayotgan atoqli adib Muhammad Ali o‘z ijodiy niyatlariga sodiq holda ilhom bilan qalam tebratib kelmoqda.

AMIR TEMUR

Amir Temur bobomiz buyuk davlatga asos solgan. Ona yurtimiz Turkiston diyorini butun dunyoga tanitgan. “Kuch-adolatda” so‘zлari uning uzugida hamisha yarqirab turgan.

Bobomiz millat, Vatan sharafini hamma narsadan baland qo‘ygan. “Olamni adl va ehson bilan obod etibmen”, -degan. U bunyodkor, ilm-fan homiysi va kuchli sarkarda bo‘lgan. Zukko va donishmand Amir Temur betakror betakror siymodir.¹

Blits -so‘rov savollar:

1. Muhammad Ali hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Muhammad Alining haqiqiy ismi-familiyasini ayting.
3. Muhammad Ali she’riyat va nasr, publisistika va tarjima janrlarida qanday asarlar yaratgan?

¹ O‘qish kitobi: 1-sinf uchun darslik.- T.:Shqrq, 2014.-B.21.

4. Uning kichkintoylar uchun yozgan qanday asarlarini bilasiz?
5. Adib o‘zining tarixiy mavzuga bag’ishlangan qaysi nomli romanlarida bolalarining yorqin obrazlarini chizib berdi?
6. Qaysi tarixiy romanda Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulug‘bek singari shahzodalarining bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni ko‘ramiz?
7. Qaysishe’riy romanida asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari berilgan?
8. Adib bolalar uchun asar yozganda nimani unutmadi?
9. Shoir o‘z she’rlariga ko‘p hollarda nimalarni mavzu qilib oladi?
10. Bolalarining odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, onatabiatga nisbatan mehrlariga mehr qo‘shadigan asarlaridan birining nomi nima?
11. Onalarni ulug‘lab yozilgan she’rining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
12. She`rda bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug‘ ayyom bilan qutlashga shaylanganligi tasvirini yoriting.
13. Bola onasiga qanday sovfa hozirlagan? Siz uning o’rnida onangizga qanday sovg‘a tayyorlagan bo‘lar edingiz?
14. Muhammad Alining xalq afsonalari asosida yaratgan qanday asarlari bilan diqqatga sazovor?
15. “Ninachi haqida ertak” asari qaysi afsonaga asoslangan?
16. Asar qahramoniga tavsiyaf bering.
17. Ninachiga o‘xshagan insonlar hayotimizda bormi?
18. “Uch oltin Qisht” afsonasini shoir kimdan eshitgan?
19. Asar voqeasi nima uchun juda qiziq va ibratli?
20. “Sirli qushlar” shoирning qaysi xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asari va unda nima ulug‘lanadi?

Adabiyotlar:

1. Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.

- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

ANVAR OBIDJON

(1947 -yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Anvar Obidjon ijodi o‘zbek bolalar adabiyotidagi yanigicha yo‘nalish sifatida.
- 2.Anvar Obidjon she’rlarida kitobxon ongiga ta’sir qilish emas, qalbiga yo‘l topishga bo‘lgan urinishlar.
- 3.Anvar Obidjonning “Sen eshitmagan qo‘shiqlar” turkumi – o‘quvchilarning eng sevimli to‘plami.
- 4.Anvar Obidjon – ustozlar e’tirofida.

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining taraqqiyotiga juda katta hissa qo‘shib kelayotgan Anvar Obidjon 1980-yilda “Bahromning hikoyalari” nomli to‘plami chiqqanidan so‘ng adabiy jamoatchilikning e’tiboriga tushdi. Oradan shuncha vaqt o‘tib ham, u o‘zining munosib o‘rnini mustahkam saqlab turibdi, uning ko‘p qirrali ijodiga bo‘lgan qiziqish tobora ortmoqda. Ibrohim Hafurov, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Abdug‘afur Rasulov, Said Ahmad, Safo Matjon, Rahmon Qo‘chqor, Miraziz A’zam, Mahmud Sattor, Kavsar Turdiyeva, Tursunboy Adashboyev, Lola Sodiqova-Zvonaryova, Rahmatulla Barakayev, Hulkar Hamroyeva kabi munaqqid va adiblarimiz bu ijodkorning asarlari to‘g‘risida biri biridan ko‘tarinki maqolalar yozishdi. Izlanuvchi olima Zamira Ibrohimovaning “Quvnoqlikka yashiringan

iztiroblar” nomli kitobida (T.; Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti, 2005) adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda o‘ziga xosligi, o‘quvchini o‘ziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berildi.

Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo bir narsaga, ya’ni uning bolalar adabiyotiga yangicha bir yo‘nalish olib kirganiga alohida urg‘u berib o‘tishadi. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holni soddagina ta’riflab: “80-yillarga kelib Anvar Obidjon bolalar she’riyatidagi ob-havoni bir yo‘la yangiladi”, deb yozgan edi.

Haqiqatan ham, bolalar adabiyotida o‘tgan asrning 80-yillarigacha chop etilgan kitoblardagi she’rlarga nazar tashlasak, aksariyat qismi o‘sha mahaldagi tuzimni ulug‘lashga, turmushimizning o‘ta farovon, kelajagimizning behad yorqin ekanligiga o‘quvchini ishontirishga qaratilgan «yalang’och mafkura»li she’rlar, bog‘, maktab, pioner lagerlaridagi g‘amxo’rliklarni, yosh avlodning dunyoda eng baxtiyorligini aks ettiruvchi quruq ma’lumotlardan nariga o’tolmaydigan asarlardan iborat edi. Ko‘r-ko‘rona pand-nasihatlar, xalq ertaklari va latifalari asosida yengil-yelpi hazillar to’qish ham avj olgan edi. Bunday asarlarning vazifasi bir xil bo‘lib, ular bolalarning ongiga ta’sir o‘tkazishga xizmat qilar edi. Shunday sharoit mavjud bo‘lgan, bolalarni “Imperiya mafkurasi” chizib bergen chiziqdan chiqarmay tarbiyalash qonunga aylanib qolgan muhitda boshqacha yo‘lda ijod qilish mumkin emasdek tuyular edi. Anvar Obidjon shu chiziqdan yorib o‘tishni uddalashga urina boshladи.

Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri shunda ediki, shoир bolalarning ongidan ko‘ra ko‘proq ko‘ngliga ta’sir o‘tkazish yo‘lidan bordi. Binobarin, ko‘ngilga qattiq o‘rnashmagan narsa ongda uzoq vaqt saqlanishi, saqlanganda ham faol harakatga sabab bo‘lishi qiyin.

Tahlil qilib ko‘rish uchun “Bahromning hikoyalari” kitobidagi “Bezori” degan she’rni olaylik:

Jarga kirdi

Kinoga,

O‘xshab

Buratinoga.

Hamma joylar

Endi band,

Borib dedi

Nopisand:

-Menga qara,

Vey, Laylak,

Yeganmisan

Hech kaltak?

Jani,

Tur-chi o‘rningdan.

He, o‘rgildim

Burningdan!

“Eski maktab”da suyagi qotgan shoir bezorlikni qoralamoqchi bo‘lsa, kuchim ko‘p deb boshqalarga ozor yetkazaverma, hammaga xunuk ko‘rinib, oxiri nazardan qolasan, sen bilan hech kim o‘rtoq bo’lmay qo‘yadi, deganga o‘xhash mazmunda she’r bitishi tabiiy hol edi. Bu bilan u o‘quvchining ongiga ta’sir qilmoqchi bo‘ladi. “Bezori”da esa, Anvar Obidjon she’rxonning ko‘ngliga yo‘l izladi va o‘quvchiga quvnoq kayfiyat bag‘ishlovchi qiziq holat, kulgili obraz yaratish orqali bunga muvaffaq bo‘la oldi. Dilozor bezorining ko‘pchilik uncha xushlamaydigan, isqirt joylarda ivirsib yuruvchi Qarg‘a qiyofasida berilganining o‘zi jajji kitobxonning ko‘nglida unga nisbatan ijirg‘anish hissini uyg‘otadi va bolaning g‘ashiga tegishi mumkin bo’lgan quruq nasihatlarni aytishga hojat qolmaydi.

“Bahromning hikoyalari”dagi “Parvarda” degan boshqa bir she’rda esa yosh Bo‘richa onasi quyon go‘shtini, otasi kiyik go‘shtini uning tug‘ilgan kuniga sovg‘a qilishmoqchi bo‘lsa-da, bunga ko‘nmay, hali o‘zi totib ko‘rmagan, juda shirinligini birovlardan eshitib bilgan parvarda berishlarini talab qilishga tushadi.

Ota-onasi kyunib, parvarda faqat shaharda bo‘lishligini, uyoqqa borish xatarli ekanini tushuntirishga urinishadi. Ammo, Bo‘richa bu gaplarga qulq solmay, jonini xatarga qo‘yib bo‘lsa ham, parvardani yeb ko‘rish ishtiyoyida yonganicha shaharga qochib ketadi. Shaharga borganidayoq uni tutib olishib, ajoyibxonadagi qafasga tiqib qo‘yishadi, hammaga tomosha bo‘lib, endi parvardani o‘ylamay, o‘zi tug‘ilgan adirni sog‘ina-sog‘ina kun ko‘ra boshlaydi. Oradan bir necha yil o‘tgach, taqdirga ko‘nikib, yuvoshgina bo‘lib qolgan Bo‘riga aynan u tug‘ilgan kunda bir qizcha parvarda tashlab o‘tadi. Endi unga parvarda kerakmikan, degan savol tug‘iladi o‘quvchida.

O‘sha davrda bolalar adabiyotida hukm surib turgan muhitni hisobga olganda, bu singari she’rlarni yozish o‘ziga xos bir o‘jarlik, hatto, shakkoklik sanalardi. Chunki u davrlarda qishloqlardagiga qaraganda shaharlardagi hayot darajasi bir necha o‘n baravar yuqori bo‘lib, u yerdagi maoshi ko‘p zavod-fabrikalarga boshqa respublikalardan kelgan ishchilarni joylashtirishar, mahalliy aholini qishloqda ushlab turish uchun ko‘pchiligiga hatto, pasport ham berilmas, ulardan birovi shaharga borib kelsa, falon g‘aroyibotlarni ko‘rdim deb uyoqdagi turmushning shirinligini maqtashga tushar, barchaning havasini qo‘zir edi. Shoir “Parvarda” she’rida bir tomondan qishloqdan narini bilmay kun kechirayotganlarga achinsa, ikkinchi tomondan shaharning o‘ziga xos hayot tarzini yaxshi bilmay turib borganlarning hammasiga ham «shirin» luqma nasib etavermasligini sha’ma qiladi. Bu she’r real hayot haqida edi, faqat bolalarni emas, katta yoshdagilarni ham o‘ylantirib qo‘yadigan kuchga ega edi. Zamonaga esa, saviyasi qay darajada yuqori bo‘lmasin, bunga o‘xshagan she’rlar kerak emasdi, bolalarimizning ko‘nglini cho‘ktiradigan, pessemistik ruhdagi narsalar bizga yot, biz turmushimizdagi qahramonliklarni, kishilarimizdagi yaxshi hislatlarni targ‘ib etishimiz zarur, degan g‘oya hukmon ediladi.

Sharoit shunday ekaniga qaramasdan, Anvar Obidjon bari bir o‘z uslubiga sodiq qolib, o‘zi tanlagan yo‘lda turib tinimsiz ijod qilaverdi. Hali qishloqda yashab turgan vaqtlarida asosan o‘tgan asrning 70-yillari o‘rtalaridan boshlab yaratgan turkum-turkum she’rlari avvaliga matbuotda bitta-ikkita bo‘lib ko‘rinib

turdi. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko‘chib kelgach, she’rlariga endi matbuotdan kengroq o‘rin berib borildi, bolalar adabiyotini nazorat qilib turuvchi ko‘zlar ham uning uslubiga asta-asta ko‘nika borib, yangidan-yangi kitoblari nashr etildi.

Shoir poytaxtga kelib ish boshlaganida yoshi o‘ttiz beshdan o‘tib qolgani bois, tanilishga kechikkanga o‘xshab tuyulardi. Lekin oradan ikki-uch yil o‘tmayoq keng adabiy jamoatchilikning e’tiborini tortdi, tez nom qozondi. Uning “Siz eshitmagan qo‘shiqlar”, “Dalalardan-bolalarga”, “G‘alati maktublar”, “Botirvoyning kundaligi”, «Kulchalar ignalarim chiroyli” kabi turkumlarga jamlangan hamda turli buyumlar, jonzotlar, o‘simpliklar olamini yosh kitobxonga sirdosh etib, ularda tabiatga mehr uyg‘otuvchi, ohang va uslub jihatdan juda o‘ziga xos, ham kulgi, ham falsafaga boy she’rlari o‘zbek bolalar she’riyatida yangi bir oqimni shakllantira bordi. “Bulbulning cho‘pchaklari” turkumi esa, garchi muallif ularni shaklan g‘azal xolot deb baholagan bo‘lsa-da, bolalar adabiyotiga g‘azal janrini olib kirdi.

Professor Abdug‘afur Rasulov “Ijodiy o‘zlik sari yo‘l” maqolasida (“Sharq yulduzi”, 2-son, 2008) shunday deydi: “Anvar Obidjon bolalar uchun nimaki yozmasin, go‘zallikni, kuyni, shakl va mundarija mutanosibligini nazarda tutadi. Bulbul qo‘shiqlari turkumida hamma narsa go‘zal, mukammal. Ohangga mos so‘zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o‘rniga qo‘yib-qo‘yib tasvirlaydi”, deb ta’riflaydi:

*Musichalar yuvoshu
Chumolilar tirishqoq,
Suvaraklar beboshu
Kuchukchalar urishqoq.
Xo‘tiklar zo‘r yallachi,
Qo‘y, Sigirlar dalachi,
Sho‘x Qo‘chqorlar kallachi,
Takalar ham suzishqoq.*

Shoir “Juda qiziq voqeа” kitobidagi izohda, qat’iy bir ohangga riosa qilaman deb, so‘zlarning bolalar uchun oson tushuniladigan tizimda ravon bo‘lishiga putir yetkazmaslik maqsadida aruz qoidalariga ataylab to‘liq riosa qilmaganini ta’kidlasa-da, “G‘azal shaklidagi” she’rlar bari-bir tekis va jarangdor chiqqan. Shoir bu bilan o‘z zamonasi bolalarining aruzdan butunlay begonalashib ketmasligini ta’minlashdagi olijanob istagiga erishgan.

Anvar Obidjonning she’riy turkumlari haqida so‘zlaganda, bir narsani qayd etib o‘tish lozim bo‘ladi. Ba’zi qalamkashlar turli yillarda bitilgan she’rlarining mazmuni yaqinroqlarini jamlab, keyinchalik turkumga aylantirishadi. Anvar Obidjon esa, avval o‘ziga xos mazmunga ega bo‘lgan turkumni kashf etib, keyin shu yo‘nalishda she’rlar yaratgan. Buni qaysi bir turkumga razm solmang undagi she’rlarning shakli, hajmi, vazni deyarli bir xil ekanligidan sezish mumkin.

“Siz eshitmagan qo‘shiqlar” turkumi ko‘pchilik o‘quvchilar uchun eng sevimliси bo‘lsa, ajab emas. Bolalar adabiyotining keyingi avlodи vakillaridan bir qanchasi shu turkumga taqlid qilib talay she’rlar yozgani bundan dalolatdir.

“Siz eshitmagan qo‘shiqlar”da har bir jonivor, har bir buyum barchamizga tanish bo‘lgan o‘z ovozida kuylab, biz hali eshitmagan gaplarini aytishadi. Masalan, “Hakka qo‘shig‘i”ni tinglaylik:

*Qornim ochsa bo‘g‘ilmayman,
Shaq-shaq-shaq.
U-bu narsa o‘g‘ir layman,
Shaq-shaq-shaq.
Nafsimni hech tiyolmayman,
Shaq-shaq-shaq.
Qo‘lga tushsam, uyalmayman,
Shaq-shaq-shaq.*

Hakka uchragan narsani olib qochib, iniga to‘plab yuradigan o‘g‘ri qush ekanini yaxshi bilgan bolalar bu quvnoq she’rdagi so‘zlarni rostdan ham Hakka

aytayotganiga aslo shubha qilishmaydi. “Qo‘lga tushsam, uyalmayman” jumlesi esa, akka fe’lli yulg“ich odamlar shu darajada surbetki, ular hatto qo‘lga tushgan taqdirda ham boshqalardan uyalish tuyg‘usidan begonadir, degan xulosaga olib keladi kishini.

Hali maktab o‘quvchisi bo‘lgan Anvar Obidjonning dastlabki she’rlari “G‘uncha” jurnalida bosilishiga sababchilik qilgan shoir Miraziz A’zam “Bolakaylarning minnatsiz xizmatkori” maqolasida (“Hurriyat”, 4-iyul, 2007) dunyo bolalar adabiyoti namoyondalaridan yuzga yaqinining asarlarini o‘zbekchaga o‘girgani, ularni Anvar Obidjon ijodi bilan chog‘ishtirib, shunday xulosaga kelganini aytadi: “Qani, o‘ylab ko‘raylik, Anvar o‘sha shoir yoki yozuvchilarining qaysi biridan kam? Rus klassik bolalar shoirlari Korney Chukovskiy va Samuil Marshak, italiyalik Karlo Kollodi va Janni Rodari, amerikalik Doktor Siyuz va Jon Chiardi, nemis bolalar adiblari Erix Kestner va Jeyms Kryustlardan Anvarning kamlik joyi bormi? Yo‘q, albatta. Nemis shoiri Bertold Brext “Molningizni ko‘rsating” deydi. Biz jahonga Anvarning “mollari”ni, ya’ni ijod namunalarini ko‘rsata olmadik. Yo‘qsa, uning nomi ham jahon bo‘ylab jaranglagan bo‘lardi”.

Anvar Obidjonning ijodi bilan batafsilroq, chuqurroq tanishgan kishi yuqorida aytilgan so‘zlarda hech qanday mubolag‘a yo‘qligini tan olmasligining iloji yo‘q. “Kulchalar” turkumidagi “Obbo, kalamush-ey!” degan she’rni o‘qib ko‘raylik:

Kalamushvoy,

Kalamush,

Savoding sal

Chalamish.

Yoz desalar

“Temir” deb

Sen yozibsan

“Kemir!” deb

Yoki “G‘alati maktublar” turkumidagi “Osmachiroqning Oymomoga yozilgan xati”ga nazar tashlaylik:

To‘lishibsiz, Oymomo,

Kirib olib darmonga.

Shinam sindi...

Buguncha-

Chiqib turing osmonga.

Men ham yordam qilarman

Nochor qolgan chog‘ingiz.

Omon bo‘ling,

Baxtimga

Tugamasin yog‘giz.

Ketmon traktorni o‘ziga qiyoslagandek, kerosinda yoqiladigan osmachiroq ham oymomoni o‘ziga taqqoslab, yog‘ bevaqt tugab qolmay, doimo charaqlab turaverishini tilaydi. Bularga o‘xhash she’rlarni yozish uchun nechog‘ yuksak iste’dod kerakligini, bunday pishiq, tagdor, mag‘zi to‘q, aksariyati sof milliy tuyg‘ularga yo‘g‘lgan she’rlar boshqa tillarga tarjima qilinsa, qanday baho olishligi, bu hol millatimizga qanchalar nur bag‘ishlashi mumkinligini sharhlab o‘tirish ortiqcha.

Anvar Obidjonning she’riy dostonlari ham talaygina. “Odil Burgutshoh va “Zamburug‘ laqabli josus haqida ertak”da, agar yurt ichidagi odamlar ahil bo‘lib, hushyor bo‘lib yashamasa, tashqi oqimlar har qanday qudratli va obod o‘lkani ham hiyla-nayranglar bilan kuchsizlantirishi, vayron qilishi mumkinligi to‘g‘risida so‘z boradi. “O‘g‘irlangan pahlavon haqida ertak” esa bir qarashda asosan bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasidir. Dostonda go‘daklikda boshqa yurtga o‘g‘irlab ketilgan bola tengsiz pahlavon bo‘lib ulg‘aygach, bosqinchilarga qo‘silib o‘z xalqiga qarshi jang qilgani, hatto o‘z onasi bilan olishib, onaning tilini tushunmagani bois, halok

bo‘lishiga sal qolgani hikoya qilinadi. Necha yillar yig‘lab-yig‘lab sog‘inib yurgan farzandini bilmay o‘ldirib qo‘yishdek fojiadan bolaning yelkasidagi tanish tamg‘a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka shunday iltijo qiladi:

*- Hech bandani,
Ey, Tangrim,
Judo qilma elidan.
Farzandlarni onadan
Hamda ona tilidan!*

Bu doston 1986-yilda chiqqan “Masharaboz bola” nomli kitobda, o‘zbek tili davlat tili bo‘limgani uchun rasmiy doiralarda nufuzini tamoman yo‘qotib, turli tahqirlashlarga uchrab turgan bir zamonda e’lon qilinganini nazarda tutsak, bu chinakkam jasorat edi. Bunday asarlar rasmiy doiradagilarning qattiq jig‘iga tegishi tabiiy hol edi. Anvar Obidjon asarlari o‘quvchilar orasida mashhur bo‘lishiga qaramay, muallif Mustaqillikdan ilgari unvon, nishon uyoqda tursin, hatto biron-bir oddiy adabiy mukofot bilan ham taqdirlanmaganining boisi balki shundadir.

Anvar Obidjon ijodi haqida yozgan munaqqidlarning bir qanchasi uning o‘ta kurashuvchanligi, qaramlikdan qutilishga, erkinlikka intilishga da’vat mavzusini bolalar adabiyotiga dangal olib kirganini alohida ta’kidlab kelishadi. Garchi Anvar Obidjonning o‘zi, istibdodga nafrat mavzusini “O‘ychan ko‘zlar egasi”, “Bizda” singari she’rlari bilan Miraziz A’zam 60-yillardayoq bolalar adabiyotiga olib kirgan, deya yuqorida fikrlarini inkor etishga urinsa-da, bu masalaga xolislik vaadolat bilan yondoshib aytish joizki, munaqqidlar bari-bir haq. Qaramlik bois millatimiz boshiga tushgan ko‘rgiliklarni bolalar adiblaridan ba’zilari ilgari ham onda-sonda sha’ma qilib o‘tishgan, Anvar Obidjon esa bu mavzuga keng ko‘lamda yondoshdi, talay she’rlarida, dostonlarida, hikoyalarida, ayniqsa “Alamazon va uning piyodalari”, “Dahshatli Meshpolvon” qissalarida, “Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi”

pyesasida bosqinchlikni o‘z nomi bilan atab, o‘z millati bolalarini kishanlardan xalos bo‘lishga tinmay da’vat etadi, muntazam ravishda kurashdi.

Professor Safo Matchonov olima Zamira Ibrohimova bilan hamkorlikda yozgan “Ezgulikni esh qilib” nomli maqolada (“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 2-noyabr, 2007) ham shoirning yosh avlodni erk uchun kurashga chaqirishdagi xizmathlariga juda o‘rinli baho bergen: “Anvar Obidjonning “Alamazon va uning piyodalari” qissasida, “Dahshatli Meshpolvon” dostonida hamda she’riy ertaklarida Vatan ozodligi uchun kurash masalasini tarixiy mavzuga uyg‘un tarzda ko‘tarib chiqdi. “Alamazon va uning piyodalari”dagi voqealar afsonaviy shahar Yulduzistonda bo‘lib o‘tsa, “Dahshatli Meshpolvon”dagi voqealar turli qishloqlarda, mustabid shoh taxti joylashgan “Qahratoniya”da ro‘y beradi. Shunisi e’tiborga sazovorki, har ikki asarda ham xudbinlik, manmanlik, laganbardorlik va mansabparastlik avj olgan makon oxir-oqibat tanazzulga yuz tutishi mumkinligi aytilgan. Asarning ichki mazmun-mohiyatidan unda sobiq sho‘rolar jamiyatni nazarda tutilgani ochiq-oydin sezilib turadi”.

Bu yerda “ochiq-oydin” so‘ziga alohida e’tibor bermoq zarur. Anvar Obidjon o‘z asarlarida bosqinchilarning kirdikorlari, qaram millatning xo‘rliklarini shunchaki sha’mal bilan emas, o‘sha davr, o‘sha tuzumni oshkora parodiya shaklida tasvirlab bergen, zo‘ravonlarning kuni bitishi muqarrarligini jur’at bilan bayon etgan.

Anvar Obidjondagi kurashuvchanlik hissi Toshkentga kelgach, turli adabiy davralarda, ilg‘or fikrlovchilar suhbatida pishib yetildi, deb o‘ylash to‘g‘ri emas. Uning milliy g‘ururi qishloqda yashab turgan chog‘ridayoq shakllanib bo‘lganini o‘tgan asrning 70-yillari oxirida “Guliston” jurnalida bosilgan “Yaylovnin sog‘gan qo‘y” sarlavhali she’ridan bilib olsa bo‘ladi:

“Ishlar qalay”

Desam Qo‘y,

Javob berdi

Surib o‘y:

Kamchilik yo‘q

Oziqdan.

Bezor bo‘ldim

Qoziqdan

Yoki “Kumush uy” degan she’rni o‘qib ko‘raylik:

Ipak qurti

Uy qurdi.

Sof kumishdan

G‘isht urdi.

Qurib bo‘lib

Qarasa

Yo‘qmish

Eshik-deraza,

Bolalar adabiyotining taniqli munaqqidi Rahmatulla Barakayev “Jonajonim, she’riyat” kitobida (T.: Cho‘lpon nashriyoti, 1997) bu ikki she’rga munosabat bildirib, shunday yozadi: “Aslida “Kumush uy” ning o‘zi ham Vatan ramzi. Zero, ipak qurti qurgan eshigi-derazasi yo‘q kumish uy aslida xalqimizni yetmish yil tentiratgan kelajagi qorong‘u, xayoliy sotsialistik tuzum timsoli, “Yaylovnii sog‘ingan qo‘y” esa istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni to‘q bo‘lsa-da, qadri yo‘q, boshi egiklar timsoli”.

Ha, agarda yurting birovlarning oyog‘i ostida tepalanib turgan bo‘lsa, hatto, to‘qchilik ham tatimiysi. Qanday holatda bo‘lmasin, o‘z-o‘zingning erkin mamlakating bo‘lganiga nima yetsin?! Anvar Obidjon bu falsafani “Vatan” she’rida shunday sharhlaydi:

- *Senga bitta savol bor,*

Menga qulq sol, hoy, qush.

Vayronada yashaysan,

Noming esa naq Boyqush.

Ayt-chi, nahot sen boysan?

- Asl boylik neligin

Tushunmaysan, chamasi.

Bu-vayrona bo‘lsa ham,

O‘zimniki hammasi.

Shuning uchun men boyman!

Anvar Obidjonning o‘zbek bolalar adabiyotida faol ijod qila boshlaganiga chorak asardan oshdi. Bu orada bolalar uchun yozuvchi adiblarning ko‘plab yangi avlodi paydo bo‘ldi. Ammo bir narsani xolisona aytib o‘tish o‘rinligi, bu davrda bolalar adabiyotiga Anvar Obidjonchalik shov-shuv bilan kirib kelib, tezdayoq tilga tushganlarni eslash qiyin. Ba’zi adiblarni uzoq yillar barakali mehnat qilgani yoki ko‘plab shogirdlar yetishtirgani uchun ham, xalqimizga xos bag‘ri kenglik bilan ularni mакtab yaratgan ustoz deb ataymiz. Biroq Anvar Obidjonga kelsak, u o‘zining o‘xhashi yo‘q ovozi, yangicha uslubi bilan chindan ham o‘ziga xos maktab yaratdi. Bu maktab izdoshlarining safi kengayib, o‘zbek bolalr adabiyotini tobora yuqori pog‘onaga ko‘tarishga ular munosib hissa qo‘shib kelishmoqda.

Anvar Obidjon nihoyatda serqirra ijodkor: nazmda, nasrda, dramaturgiyada birdek ijod qiladi. Publitsistika va adabiyotshunoslikda ham o‘z o‘rniga ega. Kattalar uchun ham turli janrlarda asarlar yaratgan. Ayniqsa, Gulmat Shoshiy tilidan yozgan g‘azallari, oddiy kishilarning tiliga yaqinligi bilan ajralib turuvchi o‘ta quvnoq va tagdor hajviyalari, “Oltiariq hangomalari” turkumi tilga tushgan. Munaqqidlarimiz hajvhilikda uni Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G‘afur G‘ulom, Said Ahmad an’analalarining davomchisi sifatida baholashadi. Shundan kelib chiqib aytilsa, munaqqidlar Anvar Obidjon ijodi haqida talay maqolalar yozganiga qaramay, uning asarlari har bir janr bo‘yicha yanada chuqr tadqiqotlarini kutmoqda.

Bolalarning sevimli yozuvchisi, asarlari jahondagi o‘nlab xalqlar tiliga tarjima qilingan dovrugli adib Xudoyberdi To‘xtaboyevning so‘zlari Anvar Obidjon har tomonlama keng o‘rganilishga arziyidigan ijodkor ekanini tasdiqlaydi. “Polosonlik Anvar Obidjon” nomli maqolada (“Xalq so‘zi”, 20-may, 2006) X.To‘xtaboyev yozadi: “Mark Tven, aka-uka Grimmalar, Sharl Perro, Janni Rodari singari jahonshumul yozuvchilarni o‘qiganda... ularning o‘zga xosligi, adabiyotga hech kim aytolmagan gaplarini aytib kirib kelganligini o‘ylab, e, Xudo, bizga ham ana shunday yozuvchilardan bersang edi, deb ich-ichimdan orzu qilgan paytlarim ham ko‘p bo‘lgan. Ana shunday ijodkorni Alloh bizga polosonlik Anvar Obidjon qiyofasida berganga o‘xshaydi”.

Yetuk ustozlarning mehrini qozongan Anvar Obidjon yurtimiz mustaqillikka erishgach, nihoyat o‘zining munosib bahosini oldi. U 1987-yilda hukumatimiz tomonidan “Shuhrat” medali bilan taqdirlandi, 1988-yilda O‘zbekiston xalq shoiri unvoniga sazovor bo‘ldi.

Anvar Obidjon 1947-yilning 8-yanvarida Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanidagi Poloson qishlag‘ida tug‘ildi. O‘rta maktabdan so‘ng Samarqand moliya texnikumini bitirib, harbiy xizmatda bo‘ldi. Harbiydan 1969-yilda qaytib, koxozda tabelchi, klub mudiri bo‘lib ishladi. Keyinroq tuman gazetasiga o‘tib, Toshkent milliy universitetining journalistika fakultetini sirdan tamomladi. 1981-yilda Toshkentga ko‘chib kelib, “Yosh gvardiya” (hozirgi “Kamalak”), Cho‘lpon nomidagi nashriyotlarda, “Yosh kuch”, “Mushtum” jurnallarida, O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasida faoliyat ko‘rsatdi.

Hozirgacha Anvar Obidjonning “Ona Yer” (1974), “Bahromning hikoyalari” (1980), “Ey, yorug‘ dunyo” (1983), “Olovjon va uning do‘stlari” (1983), “Алмазон и его пехота” (1984), “Ketmagil” (1985), “Bezgakshamol” (1985), “Masharaboz bola” (1986), “Akang qarag‘ay Gulmat” (1987), “Juda qiziq voqeа” (1987), “Oltin yurakli Avtobola” (1988), “Dahshatli meshpolvon” (1989), “Yerliklar” (1990), “Грозней Мешпалван” (1991), “Alamazon va Gulmat hangomasi” (1992), “Ajoyibxon” (1993), “Meshpolvonning janglari” (1994), “Alisher ila Husayn yoki uch dona va o‘g‘ri” (1996), “Alamazon va Gulmat”

(1998), “Oltiariq hangomalari” (1999), “Bulbulning cho‘pchaklari” (2001), “Odobli bo‘lish osonmi” (2001), “Bezgakshamol-2” (2003), “O‘q o‘tmas bolakay” (2005), “O‘g‘irlangan pahlavon” (2006), “Tanlangan she’rlar” (2006), “Bahromning hikoyasi” (2007), “Soliq nima?” (2008), “Meshpolvon” (2009) kabi kitoblari nashr etilgan.

Shuningdek, Anvar Obidjonning bolalarga atalgan “Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi” nomli birinchi pyesasi 1983-yilda respublika yosh tomoshabinlar teatrda sahnalaشتirilgan. Keyinchalik mazkur teatrda va Farg‘ona, Guliston, Qarshi, Qo‘qon teatrlarida uning “Pahlavonning o‘g‘irlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “To‘tiqul”, “Samozvanets”, “Qorinbotir”, “Alamazon”, “Navro‘z va Boychechak” kabi pyesalari namoyish etildi. “O‘zbekfilm” kinostudiyasida uning ssenariylari asosida “Tilsimoy-g‘aroyib qizaloq”, “Dahshatli Meshpolvon” kinolari suratga olingan.

BEKINMACHOQ

Birgalashib uch o‘rtoq-
Men, Aziza va Qo‘shoq
Keng lolazor qo‘ynida
O‘ynardik bekinmachoq.

Bekinmoqchi bo‘lsam men,
Har lola imlab sekin,
Deydi: “Kelaqol, o‘g‘lon,
Bizning makonga sekin”.¹

YAXSHI NIYAT

¹ O ‘ish kitobi: 1-sinf uchun darslik.- T.:Sharq, 2014. -B.41.

Hammada ham bor havas,
Mana, kichkina Avaz,
Ko‘kka boqar uxlamay.
Men dedim, qani so‘ray:
“Qaylarga uchdi zikring?”
U der: “Qaniydi bo‘lsam
Men quruvchi-kosmonavt.
Qurar edim oyda ham
Bog“cha, mакtab, internat...”

Blits -so‘rov savollar:

1. Anvar Obidjon hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Anvar Obidjon qachon va qaysi to‘plami chiqqanidan so‘ng adabiy jamoatchilikning e’tiboriga tushdi?
3. Anvar Obidjonning asarlari to‘g‘risida biri biridan ko‘tarinki maqolalar yozgan munaqqid va adiblarning nomini ayting.
3. Izlanuvchi olma Zamira Ibrohimovaning qanday nomdag'i kitobida adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda o‘ziga xosligi, o‘quvchini o‘ziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berildi?
4. Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo qaysi bir ishiga urg‘u berib o‘tishadi?
5. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holga qanday izoh bergen?
6. Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri nimada?
7. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko‘chib kelgach ijodida qanday o‘zgarishlar bo‘ldi?
8. “Bulbulning cho‘pchaklari” turkumi orqali muallif bolalar adabiyotiga qanday janrni olib kirdi?
9. Professor Abdug‘afur Rasulov qaysi maqolasida “Anvar Obidjon bolalar uchun nimaki yozmasin, go‘zallikni, kuyni, shakl va mundarija mutanosibligini nazarda tutadi. Bulbul qo‘shiqlari turkumida hamma narsa go‘zal, mukammal.

Ohangga mos so‘zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o‘rniga qo‘yib-qo‘yib tasvirlaydi”, deb ta’rif bergan?

10. Anvar Obidjonning she’riy turkumlari haqida so‘zlaganda uning ijodiga xos qanday jihatlarni kuzatish mumkin?

11. ‘Hakka qo‘shig‘i’ qahramoni Hakkanning qanday sifatlarini kuzatamiz?

12. Bolalar bu quvnoq she’rdagi so‘zlarni rostdan ham Hakka aytayotganiga aslo shubha qilishmasligining sababini izohlang.

13. Anvar Obidjonning dastlabki she’rlari nashr etilgan jurnal nomini ayting.

14. “G‘uncha” jurnalida shoirning she’rlari bosilishiga sababchi bo‘lgan shoir kim?

15. O‘zbek bolalar shoiri Miraziz A’zam qaysi maqolasida “Biz jahonga Anvarning “mollari”ni, ya’ni ijod namunalarini ko‘rsata olmadik. Yo‘qsa, uning nomi ham jahon bo‘ylab jaranglagan bo‘lardi”, deb ta’riflaydi?

16. “G‘alati maktublar” turkumidagi “Osmachiroqning Oymomoga yozilgan xati” she’rini tahlil qiling.

17. Anvar Obidjonning qaysi asarida bir qarashda asosan bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasini yoritib bergan?

18. Dostonda necha yillar yig‘lab-yig‘lab sog‘inib yurgan farzandini bilmay o‘ldirib qo‘yishdek fojiadan bolaning yelkasidagi tanish tamg‘a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka qanday iltijo qiladi?

19. “Masharaboz bola” nomli kitobda ijodkor qanday g‘oyani ilgari surgan?

20. Anvar Obidjon qaysi janrlarda ijod qildi?

Adabiyotlar:

1. Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.

2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3. Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.

4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

ABDUSAID KO‘CHIMOV

(1951-yilda tug‘ilgan)

REJA:

1.Abusaid Ko‘chimovning hayoti va ijodiy faoliyati.

2.Abusaid Ko‘chimovning kichkintoylarga bag‘ishlangan she’rlarida ilgari surilgan g‘oyalari.

3.Abusaid Ko‘chimov ertak va dostonlarining o‘ziga xos xususiyatlari.

O‘tgan asrning 70-yillarida o‘zbek bolalar adabiyotiga bir guruh iqtidorli yoshlar kirib kelishdi. Ularning ijodida yarqirab ko‘zga tashlanuvchi eng xarakterli hodisa shu ediki, bu yoshlar nasrda ham, nazmda ham bir xilda-mahorat bilan qalam tebratar va ilk asarlaridayoq kichik kitobxonlar qalbini mahliyo etgan edilar. Abdusaid Ko‘chimov ona shunday serjoziba talantlarning biri edi. Bu ijodkorning bolalarga atalgan birinchi ocherklar to‘plami - “Kashfiyotchi bolalar” 1978-yilda chop etilgan bo‘lsa-da, uning respublika gazeta va jurnallarida bosilgan she’r va hikoyalari allaqachon bolalar mehrini qozonib ulgurgan edi.

Ilk mashqlarini mакtabda-o‘quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abdusaid Ko‘chimovni mакtabdoshlar “muxbir bola” deb atar edilar. Chunki uning lavha va xabarları tez-tez gazetalarda chiqib turardi. U a’lo o‘qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga adabiyotni jon-dildan sevar, o‘zbek xalq ertaklari, “Alpomish”, “Go’ro’g’li”, “Tohir va Zuhro”, “Uchar gilam”, “Gullivering sayohatlari”, “Timur va uning komandasi”, “Shum bola” singari kitoblarni qo‘ldan qo‘ymay o‘qirdi. Adabiyotga bo‘lgan muhabbat uni o‘rta maktabni 1967-yili tamomlagandan keyin Toshkentdagı Nizomiy nomidagi

pedagogika institutiga yetaklab keldi. U 1968-1972-yillarda mazkur institutning (hozirgi universitet) o‘zbek tili va adabiyoti fakultetida tahsil oldi.

Institutda o‘zbek va jahon adabiyoti durdonalari bilan yanada chuqurroq tanishdi. Ulkan adiblar ijodi unga mahorat maktabi vazifasini o‘tadi. Bu yozuvchilardan realistik obraz yaratish, jonli xarakter chizish, qiziqarli badiiy priyomlar bilan bolalarni katta hayot ichiga olib kirish yo‘llarini o‘rgandi. So‘zning sehrli kuchini his qildi. Ehtimol ushbu hodisalar bo‘lajak shoir va adibning tuyg’ulariga yanayam kuchliroq g‘ul-g‘ula solgandir.

Abdusaid Ko‘chimovning mehnat faoliyati 1972-yilda “O‘qituvchi” nashriyotida korrektorlikdan boshlandi. Ushbu nashriyotda olti oy ishlaganidan keyin, bolalarning respublika gazetasi “Lenin uchquni”ga (hozirgi “Tong yulduzi”) adabiy xodim bo‘lib ishga o‘tdi va 1984-yilgacha ana shu gazetada bo‘lim mudiri, mas’ul kotib vazifalarida mehnat qildi. Gazetachilik ishi Abdusaid Ko‘chimov qalamini charqlab, adabiy ishga yo‘llabgina qolmadni, balki keng hayot ichiga olib kirdi, bolalar dunyosi, ruhiy olami bilan do‘stlashtirdi. Hayotiy kuzatishlar yangi mavzu, yangi material berdi. Bu yillar ijodkorning tarjimai holida hayotni o‘rganish, anglash, tushunish va adabiyot sirlarini egallash davri bo‘lib qoldi, deyish mumkin. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezdi, yirik qurilishlarda, maktablarda bo‘ldi. O‘zining bo‘lajak qahramonlari bilan yaqindan tanishdi. Shu tariqa uning asarlarida mehnatkash, tirishqoq va ayni paytda, o‘jar va sho‘x bolalarning xilmal obrazlari paydo bo‘ldi. Ana shunday asarlardan biri “Mening O‘zbekistonim” dostonidir. Doston bolalar adabiyotidagi tipik usullardan biri - sayohat janrida yozilgan. Dostonda mamlakatda sodir bo‘layotgan voqeа va hodisalar Bobo bilan Nabiraning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qizqarli hikoya qilinadi. Bu doston 1979-yilda alohida kitob-albom shaklida nashr etildi.

Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o‘qib o‘rganishlar Abdusaidga ijodda o‘z ovozi, o‘z yo‘lini topib olishga imkon yaratdi. Shoirming uchinchi kitobi – “Toshburgut” (1981-yil) Abdusaid Ko‘chimovning ma’lum kamolotga yetganiga dalolatnoma bo‘ldi, deyish mumkin.

“Toshburgut” to‘plami bilan tanishar ekansiz, shoirning har doim bugungi kichik kitobxonning nafis diliga mos she’rlar yozishga intilayotganiga guvoh bo‘lasiz. Shu bois uning kichkintoylar bilan muloqoti samimiyl dildan kechadi.

“Maqtanchoqlar”, “Mish-mishvoy”, “Inoqlar”, “Yolg‘onchi-sayohatchi”, “Jazo”, “Suflyor” she’rlarida yuksak humor bilan birga bolalarda uchraydigan sodda mug‘ombirlik, maqtanchoqlik, o‘yinqaroqlik ajoyib mahorat bilan tasvirlanadi. “Suflyor” asari ana shu jihatdan xarakterli.

She’r bir sinfdagi oddiy va hayotiy voqeа zaminiga qurilgan.

Bayram arafasida bolalar sinfda pyesa qo‘ymoqchi bo‘ladilar. Rollar taqsimlanadi. Birov ot, birov chol, yana birov quyon. Barcha rollar taqsimlab bo‘lingach, o‘qituvchi:

*Sahnada o‘z so‘zidan
Adashgudek bo‘lsa kim,
Unga parda ortidan
Xolis yordam beruvchi,
Bilmay qolgan so‘zini
Sekin aytib turuvchi,-*

suflyor kerak, deb qoladi.

Muallimning gapini eshitgan bolalar yoppasiga Hakim degan bolaga qaraydilar.

Negaki, oldingi partada o‘tiradigan Hakimjon doskaga chiqib adashib qolganlarga doimo beminnat yordam ko‘rsatar-pichirlab adashganlarga aytib turar edi...

Bu she’rdagi hajviy-yumoristik xislat xuddi malham singari shifobaxsh kuchga ega bo‘lib, “Mish-mishvoy”da yanayam bo‘rtibroq namoyon bo‘ladi. Shoir bu asarida har xil yolg‘on mish-mishlarga ishonish xunuk oqibotlarga olib kelishi muqarrarligini sodda misralarda, aniq misollar vositasida ishonchli va ta’sirli ifodalaydi.

*-Mish-mishvoy o‘zi
Tug‘ilar qayda?
-Hurmat va ishonch
Yo‘qolgan joyda.*

Ko‘zga ko‘rinmas Mish-mishvoyning g‘iybatlariga laqqa tushib bir-birlari bilan yoqlashishgacha borgan bitta sinfdagi bolalar, oxiri ana shunday xulosaga kelishadi. Ishonch, sadoqat bilan yashash hayotning asosiy mazmuni bo‘lmog‘i zarurligi badiiy ifodalanadi bu she’rda.

Kitobxonni ham kuldirish, ham o‘ylatish har kimning ham qo‘lidan kelavermaydi. Buning uchun iste’doddan tashqari tabiiy mahorat ham bo‘lishi lozim. Abdusaid Ko‘chimov she’rlarida quvnoq humor, nafis misralar ko‘p. Shoirning qahramonlari-hazil-mutoibani sevuvchi, sho‘x bolalardir. Mana ulardan biri:

*- “Qag“ etmasam qish kelmaydi,-deydi qarg‘a,
- Qichqirmasam, tong otmaydi, deydi xo‘roz.
- Men bo‘lmasam, doim futbol komandamiz,
Yig‘lab-yig‘lab yutqazadi, deydi xo‘roz.
(“Maqtanchoqlar”)*

Yoki:

*Maktabda hamma meni
Qo‘rqmas, bahodir deydi.
Katta-kichik har kuni
Faqat g‘amimni yeydi.
Bu ishlarda hamma vaqt
Suyanaman kuchimga.
Lekin ularni faqat...
Bajaraman ichimda.*

Kichkintoylarning o‘ziga xos ma’naviy olamini tiniq aks ettiruvchi bunday misralardagi quvnoq kayfiyat darrov boshqalarga ham yuqadi. Bunday she’rlarni o‘qigan bolada o‘zidagi va boshqa tengdoshlaridagi yaxshi-yomon hislatlarga munosabat uyg‘onadi, kamchiliklarga qarshi nafrat, yutuqlarga muhabbat paydo bo‘ladi. Shoirming “Men g‘iybachi emasman” asari bu fikrimizga yorqin misol bo‘ladi. She’rda g‘iybatchilik-illat ekani, aslan bu illatga qarshi bo‘lgan bola tilidan g‘oyat ishonchli va ta’sirli tarzda bayon qilinadi:

*Men g‘iybatchi emasman,
g‘iybatga yo‘q toqatim.*

Jahlim chiqib ketadi,

Viji-viji qilsa kim,-

degan bola “g‘idi-bidichi” bolalarni fosh qilaman deb o‘zi ham ularning qatoriga qo‘silib ketganini sezamay qoladi va o‘zi ham zo‘r g‘iybatchi ekanini oshkor qilib qo‘yadi.

Abdusaid Ko‘chimovning ijodi bilan tanishar ekansiz, uning asarlarida bola xarakterining shakllanishida oila, jamoa va do‘st-birodarlarning roli muhim ekanini ko‘rsatish alohida o‘rin egallashini ko‘rasiz. Aksariyat asarlarida bolalarning ijtimoiy hayotda o‘ynaydigan roli batafsil tilga olinadi, tahlil va tasvir etiladi. “Biz o‘n yetti o‘rtoqmiz”, “Yer-boyliklar onasi” kabi she’rlar xuddi shunday fazilatga egadir. Ularda baxtning kaliti mehnat ekanligi shunchaki bayon qilinmaydi, balki mehnatsiz, qiyinchiliklarni yengib o‘tmasdan hech narsaga erishib bo‘lmasligi bolalarbop badiiy bo‘yoqlarda mahorat bilan tasvirlanadi. Dangasalik va ayyorlik bilan do‘stlik qadrini yerga urish, mulohazasizlik, maqsadsizlik va maslaksizlik oxir-oqibat xunuk oqibarlarga olib borishi qoralanadi.

Jurnalistlardan biri mashhur shoir V.Mayakovskiydan bolalarga atalgan she’rlarni qanday kayfiyatda yozasiz, deb so‘raganda, u agar g‘ildirakli toychoq haqida hikoya qilmoqchi bo‘lsam, men avvalo bolaga ana shu otchani yaratish

uchun qancha odam shug‘ullanganini tushuntirishdan boshlayman,... Yoki sayohat haqida yozmoqchi bo‘lsam, safarni yozish orqali bolani faqat geografiya bilan emas, boshqa narsalar bilan, masalan, ba’zi kishilar-boy, boshqalar-kambag‘al ekani bilan ham tanishtiraman, degan javobni beradi. Bu faqat V.Mayakovskiy ijodiga emas, balki butun bolalar adabiyotiga xos an’analardan biridir. Ijobiy an’ana Abdusaid Ko‘chimov ijodida ham davom etayotgani quvonarlidir. Shoirning “Chanoq” dastonini o‘qigan kishi bunga yana bir karra ishonch hosil qiladi.

Dostonda bitta brigada bo‘lib mehnat qilayotgan paxtakor bolalar faoliyati qalamga olingan. Doston qahramonlari-Qo‘chqor, Alisher, Oysuluv, Dildora va boshqalar ota-bobolari kasbi-paxtakorlik sirlari, mashaqqatlari bilan yashaydilar. Asar kitobxon e’tiborini o‘quvchilar jamoasida mehnat kishini bolalikdan chiniqtirishi, dadillikka undashi, har turli yot qusurlardan xalos etishi kabi tarbiyaviy fazilatlarga egaligini uqtiribgina qolmaydi, ayni vaqtda bolani hayotiy muammolar, paxtachilikning mashaqqatlari, go‘zal tabiatni asrab-avaylash kerakligini aks ettirishi bilan ham esda qoladi.

She’riy ertak-bolalar adabiyotining eng ommaviy janridir. Yaxshi ertak yoki afsona jajji yuraklarga eng tez ta’sir ko‘rsatadi. Ularning kasbida ezgullika muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg‘ularini uyg‘otadi.

Abdusaid Ko‘chimovning “Yosuman”, “Toshburgut”, “Vulqonlar” kabi ertaklariadolat, do‘stlik kabi insoniy tuyg‘ular talqiniga ayricha yondoshilgani bilan xotirada muhrlanadi, o‘quvchi qalbini junbushga keltiradi. Binobarin, yosh avlodni chin odamiylik ruhida tarbiyalash, jamiyatga munosib kishilar qilib kamol toptirishdek muqaddas mavzuda asar yaratish har qaysi qalamkashning birinchi vazifasidir.

Shoir o‘zining “Chaman” dostonida mazkur vazifani yana bir karra go‘zal bir shaklda ado etgan. Tarixiy mavzudagi mazkur yirik asar yosh kitobxon qalbida vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, dushmanlarga qahru g‘azab uyg‘otishi bilan yuksak hayotiy va badiiy ahamiyatga molikdir.

Yuqorida biz Abdusaid Ko‘chimovni serqirra ijodkor, dedik. Darhaqiqat, u prozada ham, tarjimachilikda ham, kinodramaturgiyada ham samarali ijod qilayotir. U A.Barto, S.Marshak kabi rus shoirlari qatorida, ko‘plab ukrain, belorus, maldovon, turkman, qozoq, qirg‘iz shoirlarining sara asarlarini ona tilimizga tarjima qildi. Tatar yozuvchisi M.Xarisovning “Qizil sayyoraga sayohat” qissasi Abdusaid Ko‘chimov tarjimasida o‘zbek kitobxonlarining syukli asariga aylandi. Bu qissa asosida ko‘p qismli radio pyesa ham yaratildi.

Ijodkorning faoliyatida bolalar uchun yozilgan qissalar va hikoyalar, ayniqsa, muhim o‘rin egallaydi. Uning “Mening yulduzim”, “Halqa”, “Baland tog‘lar” kabi kitoblaridan o‘rin olgan asarlari yuksak badiiy salohiyati bilan yoshlar nasrini bezab turadi. Bu asarlarni inson xarakterini yaratishdagi betakror mahorati bilan ham o‘zbek narsining eng sara namunalari, deb bemalol aytish mumkin. Shunday fazilatlari uchun ham adibning bir qator hikoya va qissalarini, she’rlari jahondagi ko‘pgina xalqlar tiliga tarjima qilindi. Xitoyda uning ikki kitobi-“Halqa” (1993-yil) va “Hayot hukmi” (2000-yil) nomlari bilan nashr etildi. “Boychechak” hikoyasi, “Baland qog‘ozlar ostida” qissasi asosida ko‘p seriyalni badiiy fil’mlar yaratildi. 1987-yilda chop etilgan “Halqa” kitobi G‘afur G‘ulom nomidagi mukofotga sazovor bo‘ldi. Tabiat mavzuida yozgan asarlari uchun esa 1984-yil YUNESKO mukofoti bilan taqdirlandi.

Adibning barcha nasri asarlariga xos bo‘lgan yana bir fazilat bor. Bu kattalar va kichiklar, otalar va bolalar o‘rtasida azaliy munosabatlarning nozik qirralarini o‘ta sezgirlik bilan idrok etish va badiiy qiyofasini topa bilishdir. Muallif o‘z asarlarida hamisha hayotiylikka, tabiiylikka intiladi. Hech qachon voqealarni to‘qib chiqarmaydi, to‘qimalik ham hamisha o‘ta tabiiy tasviri bilan asar qahramonlari qoniga singdirib yuboriladi. Misol uchun “O‘g‘il” hikoyasini eslaylik. Hikoya qahramoni Avaz ismli oddiy qishloq bolasi. Uning otasi bir zamonlar o‘zbek xalqi boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan mash’um “Paxta ishi” kompaniyasida nohaq qamalgan. Bola hayot murakkabliklarini tushunishga halihozircha qodir emas. Shu boisdan u otasi “ikki tonna paxtani qo‘sib yozgani uchun”, degan kattalarning aldoviga ishonadi. Otasining “kamomadi”ni qoplash va

ozodlikka chiqib olishiga yordam berishga astoydil bel bog‘laydi. Ertadan kechgacha, hatto, kunu tun yomg‘ir tinmagan ezgin damlarda ham paxta teradi. Lekin tergani ikki tonnaga yetganda, haqiqatni biladi. Nishonboy tabelchiyam, Suvon troktorchiyam aldamchi ekanini anglaydi. Beg‘ubor bolaning ruhiy dunyosi ostin-ustun bo‘lib ketadi. “-Yolg‘onchi!-dedi kutilmagan nohaqlikdan yurak-bag‘ri o‘rtanib ketgan Avaz, - Hammangiz aldamchisizlar, aldamchi! Aytaman, hammangizni otamga aytaman! Ota, otajon!-Bola keskin burildi-yu, izillab yig‘lagancha yomg‘ir sim-sim yog‘ayotgan kimsasiz dala bo‘ylab yugurib ketdi...” Hikoya ana shunday dilo‘rtar satrlar bilan yakunlanadi. Bolaga hech qachon yolg‘on so‘z aytmaslik kerakligi, uning murg‘ak qalbiga yolg‘on sig‘masligi va har qanday yolg‘on uning ruhiyatiga putir yetkazishi hikoyada o‘z ifodasini topgan.

“Boychechak” hikoyasida esa ana shu g‘oya yanada chuqurroq talqin etiladi. Bu asarning syujeti ham oddiy va sodda: qishloqdagi an'anaga ko‘ra har yili erta bahorda boychechak qo‘srig‘i aytiladi. Boychechakni birinchi bo‘lib topib kelganlar doimo boshqalar oldida ayricha ehtiromga ega bo‘ladilar. Qo‘zivoy ismli mittigina bola bu yil ana shu hurmatga sazovor bo‘ladi-tog‘asi unga boychechak ketirib beradi. Sevinib ketgan bolalar to‘planishib, yarim tunga qadar uyma-uy boychechak aytadilar. Odatga ko‘ra, tushgan pul hammaga teng bo‘linishi, boychechak egasiga esa ko‘proq berilishi lozim edi. Ammo jo‘raboshi-Murod chilim Qo‘zivoyga hammadan kam pul beradi. Boshqa bolalar nohaqlikni sezgan esalarda avvaliga jim kuzatib turishadi. Biroq Qo‘zivoy pulni otasi urushda halok bo‘lgan, onasi ko‘pdan buyon betob bo‘lib to‘shakda mixlanib yotgan do‘stiga bermoqchi ekanini bilishgach, chidab turisha olmaydi. Nafaqat bolalar, hatto, Murod chilimning o‘zi ham qilmishidan pushaymon yeydi va boshqalardan berkitib, poytavasi orasiga yashirgan chaqalarni ham o‘rtaga tashlaydi. Bolalar hamma pulni olib onasi bemor bo‘lgan Usmonlarnikiga qarab yo‘l olishadi. Uyat va or-nomusdan ezilgan jo‘raboshi hamrohlarining ko‘ziga tik qarashga botinmay o‘zini zim-ziyo tunqariga uradi.

Hikoya quydagicha yakun topadi:

- O‘zidan ko‘rsin, - dedi bolalardan biri.

Bahrilla pullarni shu holicha gazetaga o‘radi. Bolalar eng quvonchli xabarni yurtdoshilariga yetkazishga oshiqayotgan elchilardek guvillab Usmonlarnikiga jo‘nashdi. Oldinda pildirab ketayotgan Qo‘zivoyning shodligi ichiga sig‘masdi. Uning xayolida qo‘lidagi boychechak mash’ala singari hammalarining yo‘lini yoritayotgandek tuyular va shuning uchun ham qo‘lini baland ko‘tarib ketib borardi».

Ko‘pchilik e’tibor bermaydigan shunchaki voqeadan g‘oyat ulkan xulosalar chiqaruvchi bunday barkamol asarlar bolalar adabiyotida unchalik ko‘p emas. Bu hikoya yuksak badiiy mahorat mevasi bo‘lgani uchun ham adabiyotimiz xazinasidan munosib o‘rin egallaydi.

Adibning “Qochoq”, “Halqa”, “Ishqibozlar” kabi hikoyalari ham o‘zbek bolalar adabiyotida yaratilgan eng sara asarlar qatoriga kiradi.

Abdusaid Ko‘chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlari, ayniqsa havas qilgulikdir. Ijodi kamolot bosqichiga ko‘tarilib borgan sayin, mahorati ham yarqirab borgan yozuvchi hozirga qadar “Qayta tug‘ilgan bola”, “Baland tog‘lar ostida”, “Oq kaptarlar oroli” kabi yirik asarlar yaratdi. Bu asarlar bolalarning kichkina dunyosi orqali ulkan hayotni ko‘rsatishi, samimiyligi, har bir so‘z, ovoz va rangga shakl va obraz bera oluvchi qudratga egaligi bilan dilni o‘ziga rom etadi. “Adib o‘zidagi tasavvur kuchini mantiq kuchi bilan, aql-idrok kuchini hissiyot bilan uyg‘un bo‘lmog‘iga erishgan” (M.Gorkiy)ni, aynan shu fazilat uning barcha asarlariga bardavomlik va barhayotlik baxsh etgan.

“Tog‘ gul” Abdusaid Ko‘chimovning dastlabki katta asarlaridan. Bu qissa faqat tabiatni tasvirlab qolmaydi, balki shular vositasida muhim axloqiy masalalarni ko‘taradi, bolalarning ma’naviy shakllanish jarayonlarini izchil ko‘rsatadi.

“Tog‘ gul”da To‘raqul degan bola ming mashaqqat bilan Burgut qoyadan noyob bir gul topib olib kelib, maktab bog’iga o‘tqazadi. Biroq gulni kimdir yulib tashlaydi. Shundan keyin ikki do‘s-To‘raqul va Rahmatilla shu gulni qidirib Burgut qoyaga yo‘l oladilar... Yozuvchi ikki do‘sning tog’dagi sarguzashtlari vositasida muhim jihatni oydinlashtiradi-intilganga tole yor ekanini tasvirlaydi.

Darvoqe, ular tog‘da o‘zлari izlagan gulni topadilar. Lekin bu muhim emas. Muhimi shuki, muallif mashaqqatli sarguzasht vositasida bolalarda aql-idrokning charxlanish, irodaning chiniqish, do‘stlikning chinakam sinovdan o‘tkazish jarayonlarini mohirona tasvirlaydi. Umuman, asardagi tog‘ guli obrazi yuksak ma’naviyat timsoliga aylanadi, har bir yosh mana shu yuksaklikka-tog‘ guliga intilib yashashi zarurligi uqtiriladi.

Ayonki, bolalar va o‘smirlarda adolat tuyg’usi nihoyatda kuchli bo’ladi. Nohaqlik va yomonlikni qoralash, jinoyat va uni fosh etish hamda jazolashni qat’iy talab etish yosh qalblarning hech so’nmas tug‘yoni hisoblanadi. Bu jarayon “Oq kaptarlar oroli” qissasida chuqur va atroflicha bayon etilgan.

Tomorqa-yer janjali tufayli azal-azaldan to‘-yu, tomoshasi bitta bo‘lgan bir qishloq kishilarining bir-biriga yov bo‘lib, ikki toifaga aylanishi qissaning asosiy mavzuidir. Adib hayotda uchrab turadigan mazkur voqea vositasida yana kattalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarni talqin qiladi. Asardagi voqealar bosh qahramon Suyarqulning nigohi orqali tasvirlangan. Suyarqul hali hayotdagi beadoq muammolarni batafsil idrok etadigan yoshda emas. Nima uchun bir oiladagi kap-katta odamlarning o‘zaro chiqishmasliklari, har doim allanimalarni talashib mojaro chiqarish sabablari ham unga qorong‘u. Ammo uning mitti yuragi shuni g‘ira-shira sezadiki, umri o‘qituvchilikda o‘tgan otasi Malik muallim tomorqa janjali oqibatida murakkab vaziyatga tushib qolgan. Suyarqul otasiga yordam bergisi keladi, oilada totuvlik bo‘lishini chin dildan istaydi, shu maqsad yo‘lida qandaydir foydali tadbirlarni amalga oshirgisi keladi. Shu maqsadda qishloq chekkasidagi o‘zicha “Shirin xayollar oroli” degan nom qo‘yib olgan chakalakzorga borib, xayolan Semurg‘ qush bilan dardlashadi. Semurg‘ bolaga g‘aroyib maslahatlar beradi. Suyarqul sirdan xayolparast bolaga o‘xshab ko‘rinsa-da, aslida kurashchan, o‘ychan, sermulohaza, hayu xavaslarga berilib ketmaydigan, turli zARBALARGA bardoshli, intiluvchan bola. U o‘zicha adolatsizlikka qarshi jang qiladi...

Qissani o‘qiganda Abdusaid Ko‘chimovning mahoratiga tegishli bo‘lgan yana bir fazilatga duch kelamiz. Adib ayrim asarlarda tez-tez uchrovchi mujmal, yasama, to‘sqliarni osonlik bilan yengib o‘tuvchi ertaknomasi qahramonlar

yaratishdan ehtiyot bo‘ladi, o‘ylab chiqarilgan “ijobiy” qahramondan qochadi. U hamisha jonli, ongli, tirik insonning ruhiy dunyosini barcha to‘fonlari-yu, shamollari bilan bor bo‘yicha tasvirlashni ijodkorning bosh vazifasi deb hisoblaydi. Uning qahramonlari kashfiyotlar qilish barobarida xatolarga ham yo‘l qo‘yadi, adashadi, iztirob chekadi, izlanadi, o‘z yo‘lini topishga intiladi. Badiiy obraz ruhiyatidagi rangin holatlar adib tahlilida yorqin aks etgani bois o‘quvchi bu qahramonlarni sevib qoladi.

Yozuvchining yana bir qissasi “Mening yulduzim” (yoki Ilhomning xotira daftaridan) xotira usulida yozilgan. Bu asar o‘smirlar qalbida birinchi muhabbat tuyg‘ularining uyg‘otish davriga bag‘ishlangani bilan, ayniqsa, ahamiyatli. Negaki, o‘zbek bolalar adabiyotida ushbu mavzudagi asarlar barmoq bilan sanarli darajada oz. Borlari ham yuzaki yozilgani bois o‘quvchini o‘ziga tortmaydi. “Mening yulduzim”da esa xuddi shu holat-o‘smirlar qalbida bahoriy chechaklar singari barg yozayotgan ilk sevgining sehrli qudrati, mo‘jizaviy sinoatlari Ilhomjonning orzu yo‘llari, betizgin xayollari nazokat bilan tasvirlanadi.

Ilhomjon shoirtabiat, tiyrak zehnli, teran mushohadali yigitcha. Uning romantikaga moyilligi, mustaqil fikr yurita olishi asta-sekin kitobxonni o‘ziga maftun etadi, qalbida unga nisbatan mehr uyg‘otadi. Intim tuyg‘ularga boyligi esa qissaga yanada go‘zal joziba baxsh etadi.

Bugunga kunga kelib o‘n beshdan ortiq kitob muallifi bo‘lgan Abdusaid Ko‘chimov nafaqat bolalar, ayni chog‘da kattalar adabiyotining ham ko‘zga ko‘ringan ijodkorlaridan biriga aylandi. Uning “Ikki bahor”, “Umid daraxtlari”, “Qiyofa”, “Yosuman”, “Ko‘zlarimning qarog‘idasan”, “Muhabbat bog‘lari”, “El suv ichgan daryolar” kabi kitoblarini barcha yoshdagi o‘quvchilar sevib o‘qishmoqda.

1951-yilning 15-mayida Samarqand viloyatining Urgut tumanida tug‘ilgan Abdusaid Ko‘chimov salkam oltmis yillik hayoti davomida ancha murakkab yo‘llaridan, turli vazifalar ishlab murakkab sinovlardan o‘tdi. “Lenin uchquni” gazetasidan so‘ng O‘zbekiston yozuvchilari uyushmasida uyushma raisining o‘ribbosari. Respublika Vazifalar mahkamasida Madaniyat, axborat va turizm

bo‘limining mudiri, respublika teleradiokampaniyasi raisining o‘rinbosari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Devonida Axborot markazi rahbari vazifalarini bajardi. 1997–2005-yillarda O‘zbekiston teleradiokompaniyasiga rahbarlik qoldi. Hozir esa “Xabar” gazetasining bosh muharriri.

Blits -so‘rov savollar:

1. Abusaid Ko‘chimov hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Ilk mashqlarini mакtabda-o‘quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abdusaid Ko‘chimovni mакtabdoshlari qanday nom bilan atar edilar?
3. U a’lo o‘qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga nimani jondildan sevar, qanday kitoblarni qo‘ldan qo‘ymay o‘qirdi?
4. Adabiyotga bo‘lgan muhabbat uni o‘rta mакtabni 1967-yili tamomlaganidan keyin qayerga yetaklab keldi?
5. U 1968-1972-yillarda qayerda tahsil oldi?
6. Abdusaid Ko‘chimovning mehnat faoliyati qaysi nashriyotda va qanday lavozimdan boshlandi?
7. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezib, qayerlarda bo‘ldi va kimlar bilan yaqindan tanishdi?
8. Shu tariqa uning asarlarida qanday bolalarning xilma-xil obrazlari paydo bo‘ldi?
9. Ana shunday asarlardan birining nomini ayting.
10. “Mening O‘zbekistonim” dostoni bolalar adabiyotidagi qanday janrda yozilgan?
11. Dostonda mamlakatda sodir bo‘layotgan voqeа va hodisalar qaysi obrazlarning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qizqarli hikoya qilinadi?
12. Ushbu doston nechanchi yil va qanday shaklda nashr etildi?
13. Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o‘qib o‘rganishlar Abdusaidga qanday imkonni yaratdi?
14. Shoирning uchinchi kitobi – “Toshburgut”ga qanday ta’rif berish mumkin?

15. “Toshburgut” to‘plami bilan tanishish orqali shoirning qanday she’rlar yozishga intilayotganiga guvoh bo‘lasiz?

16. Abdusaid Ko‘chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlariga munosabatingiz qanday?

17. Ijodi kamolot bosqichiga ko‘tarilib borgan sayin, mahorati ham yarqirab borgan yozuvchi hozirga qadar qanday yirik asarlarni yaratdi?

18. Bu asarlar nimasi bilan dillarni o‘ziga rom etadi?

19. U qanday lavozimlarda faoliyat olib bordi?

Adabiyotlar:

1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.

2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.

3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.

4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.

5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.

6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.

7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

HAMZA IMONBERDIYEV

(1954-1997)

REJA:

1.Hamza Imonberdiyevning hayoti va ijodiy faoliyati.

2.Hamza Imonberdiyev asarlarining mavzu doirasi.

3.Hamza Imonberdiyevning “Adolat kaliti” ertagida ilgari surilgan g‘oyalar.

- *Shal pangquloq hoy, filcha,*

*Javob bergil so‘roqqa.
Suv to‘la xartuming-la
Ketayapsan qayoqqa?
- E, do‘stim, bu sayyohlar
Rosa tegdilar jonga.
Ermakka gulxan yoqib,
Xayf solishar o‘rmonga.
Shunga bo‘lib ko‘z-qulqoq,
Yuribman kun kechirib.
Ular yoqib ketishgan
Gulxanlarni o‘chirib.*

Bu ajoyib misralar, ta’sirli, ma’no va mazmunga boy, badiiy jihatdan yuksak darajadagi she’r iste’dodli bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev qalamiga mansub. U 1954-yilda Qozog‘iston Respublikasi Chimkent viloyatining Suzoq qishlog‘ida dehqon oilasida tavallud topdi. Hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika unversitetining filologiya fakultetida Abdusaid Ko‘chimov, Abdug‘affor Hotamov kabi yozuvchilar; Shuhrat Jabborov, Hamid Habibullayev kabi taniqli jurnalistlar bilan birin-ketin o‘qidi. Talabalik yillarida yuqoridagi ijodkor do‘srtlari bilan O‘tkir Rashid rahbarlik qilayotgan fakultet “Chashma” to‘garagida, unversitet “Ma’rifat yo‘lida” gazetasida she’riy mashqlarini tobladi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo‘lajak bolalar shoiri H.Imonberdiyev o‘z mehnat faoliyatini “Tong yulduzi” gazetasidan boshladi. Umrining so‘nggi o‘n yilini esa “Cho‘lpon” nashriyotida kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o‘tkazdi.

Talabalik yillaridayoq ijodda kitobxon ko‘ziga tashlanib qolgan bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev “Quvnoqlar quvonchi”, “Shokoladxo‘rlar”, “Kulgi shaharchasi”, “Haroyib pufak”, “Oydagi tomosha”, “Qutichada mitticha”, “Lofchilar – aldoqchilar”, “Haroyib Kent hangomalari”, “Bir kunlik mo‘jiza” kabi kitoblar muallifi sifatida bolalar dilidan mustahkam joy oldi.

Shoir asarlari rang-barang, mavzu doirasi keng. U har bir katta-kichik asarida kenja kitobxon do'stlarini nimagadir o'rgatadi, o'rganishga, iborat olishga, turmushda xulosa chiqarib yashashga chorlaydi.

Xalqda: osmonga tupursang, tupuging yuzingga sachraydi; birovga chuqr qazisang, unga o'zing qulaysan, degan gap bor. Bu borada «Kalila va Dimna» da juda ibratomuz bir hikoya bor. U har qanday odamga ta'sir qiladi. – Bir kuni Qorquloq o'rmon chetiga chiqib o'tirgan edi, bir sichqonning jahdu jadal bilan daraxt tomirini kemirayotganini ko'rib qoldi.

Daraxt tilga kirib unga dedi: - Ey dilozor va sitamkor! Nima uchun jonim rishtalarini qirqyapsan?

Sichqon uning nola-yu, zoriga e'tibor bermay, o'z ishini davom ettiraverdi. Nogoh bir burchakdan bir ilon chiqib, sichqonga hamla qildi va bir damda yutib yubordi. Qoraquloq bu voqeadan “dilozorning jazosi ozor ekan” degan xulosa chiqarib oldi.

Shu vaqt bir tarafdan tipratikan kelib, ilonning dumidan tishladi-yu, boshini ichiga tortib g'ujanak bo'lib oldi. Ilon jahl bilan unga o'zini ura boshlagan edi, a'zoyi badanini tikanlar porapora qilib yubordi. Ilon o'sha zahoti o'ldi. Qoraquloq bundan ibrat darsi oldi. Ilon o'lgach, tipratikan boshini chiqarib, uning yaxshi-yaxshi joyidan tanlab yedi, qorni to'ygach, daraxt soyasida koptokdek bo'lib yumalab, huzur qilib yotgan edi, nogoh bir och tulki kelib qoldi. Tipratikanning nayzalaridan qo'rqb, uni hiyla bilan o'ldirmoqchi bo'ldi. U tipratikanni ag'anatib qorniga yozildi. Tipratikan yomg'ir yog'ayapti shekilli deb o'ylab, boshini chiqargan ham ediki, tulki bir hamla bilan uning boshini cho'rt uzdi, bo'shashib qorni ochilib qolgan tipratikanni ishtaha bilan yeb oldi. Shu vaqt bo'riga o'xshagan vahshiy bir it kelib, tulkini turgan yerida bo'g'ib, uning go'shti bilan ochligini qondirdi.

Qoraquloq bu ajoyibotlarni ko'rib, hayron qolib yotar edi.

It endi dam olishga hozirlik ko'rayotganda bir qoplon kelib, uning siynasidan oldi. Qoplon hali itni tugatmagan ham edi, ovchi kelib, bir o'q bilan uni tinchitdi.

Qoplonning joni hali uzilmagan edi, u yerdan bir otliq o‘tib qoldi. Unga qoplonning terisi yoqib qolib, ovchi bilan urisha boshladi. Otliq ovchining boshini tanidan judo qildi va qoplonning terisini olib yo‘lga tushdi. U yuz qadam ham yurmagan edi, oti qoqilib, yerga yiqildi. Gardani sinib, shu on halok bo‘ldi.

Bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev “O‘q” she’rida xuddi shunga yaqin bir voqeani yosh kitobxonga havola qiladi. Kamondan bemavrid otilgan o‘q hayotda bosar-tusarini bilmaydi, u o‘ta dahshatli, qasd qilish ishtiyoyida hammaga dag‘dag‘a qiladi. O‘q hech kimni nazar-pisand qilmaydi, chor tomonni nobut qilaman, otaman, bag‘rini tilaman, o‘ldiraman, deb oldinga intilaveradi:

*Kelib qoldi ro‘baro‘
Ona Jayron yo‘lida.
Quyosh ko‘kda qotdi tosh,
Nafasini yutgancha.
Gullar ma’yus egdi bosh
O‘zligin unutgancha.
Qochar Jayron quyunday
Tuyog‘idan chiqnar o‘t.
-Jon o‘q, tegma, uyimda
Kutar bolam, ko‘zi to‘rt!
O‘q voz kechib nishondan,
O‘tib ketdi bir yondan.
Hamon uchib borar u
Qora ajal qo‘lida.
Kelib qoldi ro‘baro‘
Keksa Chinor yo‘lida.
-Hoy, ko‘zingga qarada,
Titrab dodladi Chinor,
-Bag‘rimdagi inlarda
Axir polaponlar bor!*

O‘q voz kechib nishondan,

O‘tar-ketar bir yondan...

Odatda kim haddidan oshsa, yon-atrofdagilar bilan hisob-kitob qilib yashamasa, o‘ziga ortiqcha bino qo‘ysa, albatta, hayotda qoqiladi. Chor tomonga dahshat solib, hammaning jonini olmoqchi bo‘lgan o‘q o‘ziga nisbatan zo‘rroq mergan otgan o‘qqa duch kelib vayron bo‘lishi kitobxon bolalarni quvontiradi.

Shoir she’rlarini rang-barang dedik. U haqiqatan ham shunday. “Tarbiyachi” asari buning isboti bo‘la oladi. Inson insofli,adolatli, or-nomusli bo‘lsa, har bir bosadigan qadamini o‘ylab, bilib tashlaydigan bo‘lsa, kattani-katta, kichikni-kichikdek ko‘radigan bo‘lsa hayotda qoqilmaydi, baxtiyor bo‘ladi. Bunday odamlarni vijdonli, nomus-orli kishilar deb atashadi. Odamzotdagи bunday ijobiy fazilatlarni birov unga hadya qilmaydi, o‘zida shakllangan bo‘ladi. Shoirning qahramoni ham o‘zini o‘zi kuzatadi, noo‘rin xatti-harakati uchun o‘zi javob beradi. Uning tarbiyachisi-vijdoni. Shu vijdon kuzatuvi uni har doim to‘g‘ri yo‘ldan yetaklaydi, adashsa uni to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi va to‘g‘ri yo‘lga solib turadi:

Tunov kuni futbolga

Ketayotsam tez shoshib,

Ko‘zi ojiz chol yo‘lda

Turgan ekan adashib.

Ikkilanib turdim men,

Bir oz xayol surdim men.

Futbol zavqi bir dunyo,

Yo‘lni to‘pga burdim men.

To‘pga tegmasdan oyoq,

Solgan kabi tizginga.

Tarbiyachim o‘sha choq

Qaytardiku izimga.

Qarshi chiqmoq foydasiz,

*Qayga boray da 'voga?
Qo'llaridan olib tez,
Yo'l ko'rsatdim boboga.*

Inson hayotda sog‘lom, tetik, qo‘rqmas, jasoratli bo‘lib kamol topishi zarur. Mabodo u soyasidan ham cho‘chib, hadiksirab, qo‘rqib yashaydigan bo‘lsa, bunday bola kelajakda omadsiz, tol’esiz bo‘lib qoladi.

Hamza Imonberdiyev “Yolg‘izlikda” she’rida xuddi shu masala ustida to‘xtaladi. Botir o‘zi tabiatan qo‘rqqoq bola. Qo‘rqqanga qo‘sha ko‘rinar deganlaridek, ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan cho‘chib, qo‘rqib yuradi. U kechqurun ko‘chaga chiqdimi tamom, go‘yo qo‘shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to‘palon qilib yuradi. Natijada u hammaning tinchini, oromini buzadi: mushuklar miyovlaydi, itlar vovillaydi, odamlar “hangmang” bo‘ladi. Voqeа oydinlashgach, ko‘rsalarki, bu Botirning quyon-yurakligi bo‘lib chiqadi:

*Bilsak, Botir bu palla
Qo‘shiq aytib baralla
Madad berib o‘ziga,
Bo-tbot qarab iziga
Qo‘rquinchdan qochib borar.*

Bolalar adabiyotida o‘y o‘ylash, xayol surish, xayoliy orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to‘g‘risida ko‘p gapiriladi. Bunga misol qilib G‘afur G‘ulom, Quddus Muhammadiy, Po‘lat Mo‘min, Miraziz A’zam asarlaridan o‘nlab misollar ketirishimiz mumkin. Bolalardagi bunday shirin tuyg‘ularni Hamza Imonberdiyev ham to‘g‘ri payqay olgan. “Lofchilar-aldoqchilar” asarida u kichkintoylardagi mana shunday orzu, xavasni o‘ziga xos usul bilan ochib berishga erishgan.

Ali xayolan qushcha shaklini yaratadi. Uni tomosha qilishga Valini chaqiradi. Vali ko‘rsaki qushcha yo‘q. Lekin Alining bo‘sh kelmasligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ha, bolalar qush rasmini chizishadi, xayolan qushchalarga don berishadi – bularning hammasi umumlashib kelajak poydevorini bunyod etadi. Bu bolalarning kelajakda mustaqil mamlakatimiz kenja avlodini bilimdon, zukko, rahm-shafqatli bo‘lib kamol topishiga barakali ta’sir qiladi.

Hayvonot olamiga mehr qo‘yish, uni ehtiyot qilish, asrash, avaylash, do‘s tutinish bolalikdan, oiladan boshlanadi va u bir umr insonga xamroh bo‘lib qoladi. Hamza Imonberdiev bu haqda “Olamoshim” degan bir she’r yozgan. Bunday olib qaraganda bu asar juda oddiy, sodda, bolalarni o‘ylantirmaydigan, ularni hech narsaga o‘rgatmaydigan, xulosa chiqarmaydigan she’rlardan biriga juda o‘xshab ketadi. Lekin bir o‘ylab ko‘rilsa, tahlil qilinsa ma’no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati juda katta va eng ta’sirli she’rlardan biri ekanligi yarq etib ko‘zga tashlanib qoladi:

*Tokchadagi qaymoqdan
Ko‘tarmay sira boshin,
Ichayapti qarasam,
Uyalmay Olamoshim.

Avvaliga «pisht» deb bir
Quvmoq bo‘ldimu biroq,
Rahmim kelib negadir
Tikilib qoldim uzoq.

Qulqlarin chimirib,
Ichar edi bir mayin.

Beparvoligim sabab
Qorni ochgani tayin.

Oyoq uchida asta
Chiqib ketdim hovliga-
Bir gal qaymoq yemasam
Yemabmanda, mayliga.*

E'tibor bergen bo'lsangiz, "Bir gal qaymoq yemasam yemabmanda, mayliga" ning o'zi ijobjiy holat, bag'rikenglik, bir mayizni qirqqa bo'lib yeyishga bolalikdan o'rganishning boshlanishi. Bunday bolalar kelajakda haqiqiy inson bo'lib kamol topishlariga shak-shubha yo'q.

Hamza Imonberdiyev o'zi bilimdon, o'ta madaniyatli, to'g'ri so'z, halol, pok, ozod va obod O'zbekistonimizni juda qattiq suyadigan ajoyib inson bo'lganligi uchun ijodining mundarijasи ham shunday. Adolat masalasida u ko'p jon kuydirar va bu haqda ko'plab asarlar yaratgan edi.

Hadislarda to'g'ri so'z, halol, pok bo'ling, deyiladi. Kimki bunga qattiq amal qiladigan bo'lsa el-yurt o'rtasida hijolat bo'lmaydi, obro'-e'tibori oshadi. "Adolat kaliti" (ertak)da Hamza Imonberdiyev xuddi shu haqda gap yuritadi. Asarning boshlanishining o'ziyoq yosh kitobxonni o'ziga tortadi:

Hayron quyosh, loldir oy,

Necha kunu necha oy

Ikki elat urishar,

Bir-birlarin qirishar.

O'rtaga kimki tushsa,

Biz haqmiz, deb turishar.

Hamma gap, hamma balo ana shu "biz haqmiz"da. Buning asl boisi, sababini hech kim tushunmasligida. Qonli urush davom etaveradi. Bundan podsho ham xayron:

Podshohning boshi qotgan,

Halovatin yo'qotgan.

Ojizligin his etib,

Og'ir xayolga botgan.

Chorasiz qolgan podsho bu ishni – qonli urushni to‘xtatish chora-tadbirini qidiradi. Bu jumboqni yechadigan, urushga chek qo‘yadiganadolatli, xalq manfaatini o‘z maanfaatidan yuqori qo‘yadigan bir Odilbek otli qozini toptiradi.

Odilbek halol, pok,adolatli. U og‘ir-bosiqlik bilan voqeani so‘rabsurishtiradi, so‘roq qiladi. Da’vogaru aybdorlarning ko‘rsatmalari yosh kitobxonda haqiqat uchun kurashchi bo‘lish orzusini nish urdiradi. Da’vogarning:

*-Yigitimiz zo‘r edi,
To‘g‘ri, yoshda, Qo‘r edi.
U elatning bir qizin-
Latofatda yulduzin
Sevarkan dil ochibdi,
Shu kun olib qochibdi.
U qizning og‘alari,
Qasoskor tog‘alari
Quvib yetib olibdi,
Yetib qilich solidbi.
Bechora bovirimizning
Tani yerda qolibdi.
Yovlar to‘lasin xunin!
Yo‘qsa ko‘radi kunin.
Chiqqunicha tandan jon,
Olishamiz begumon!
Qozikalon, biz haqmiz,
Hukminingizga ilhaqmiz.
To‘g‘ri hal eting, illo,-
Deya bir xalta tillo
Uzatib chiqib ketmish,*

- deyishi va pora berishi Odilbekni sergaklantiradi. U ishga yanada jiddiy kirishadi.. Aybdorlarning g‘irromliklari ham yotig‘i bilan kitobxon ongiga yetib boradi:

*- Yuzimiz yorug‘ eting,
To‘g‘ri hal qilib keting.
Haq qaror topsin, illo,-
Deya bir xalta tillo
Uzatishib, ko‘z qisib,
Chiqib ketmishlar pusib.*

Hamma gap mana shunda. O‘sha pora sifatida berilgan ikkita xalta-boylikda. Mabodo Odilbek odil bo‘lmaganida xaltachalarni olib uyiga ravona bo‘lar edi. Ammo u nafsi ni tiyadi, xalqni o‘ylaydi, urushni to‘xtatish yo‘llarini qidiradi. Uning da‘vogarning huzuriga chorlab voqeani mana bunday hal qilishi o‘quvchilarda katta taassurot qoldiradi:

*-Haq so‘z nishonga tegdi,
Raqib to‘liq bosh egdi.
Ayblarin tan olishib,
Mulzam bo‘lib qolishib,
Bir emas, qayta-qayta
Tavbasin ayta-ayta,
Deyishib yigit xuni
Tashlab ketishdi buni.-
Deb qo‘sh xalta tilloni
Da‘vogarga uzatdi.
Yalt ko‘zi yonganini,
G‘ururi qonganini
Diqqat bilan kuzatdi.*

*Tugab deng olaqarash,
Bo‘libdi ”yarash-yarash“.*

Hamza Imonberdiyevning o‘nlab qo‘shiqlari, ko‘plab doston-ertaklari bolalar tilida , dilida kuylanmoqda, o‘qilmoqda.

Blits -so‘rov savollar:

1. Hamza Imonberdiyev hayoti va ijodi haqida ma’lumot bering.
2. Hamza Imonberdiyev qayerda va qanday oilada dunyoga keldi?
3. U qaysi oliy ta’limda tahsil oldi?
4. U qaysi yozuvchi va jurnalistlar bilan birin-ketin o‘qidi?
5. Talabalik yillarida ijodkor do‘stlari bilan kim rahbarlik qilayotgan fakultet “Chashma” to‘garagida qatnashdi?
6. Uning she’riy mashqlarini universitetda nashr etilayotgan qaysi gazeta tobladi?
7. Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo‘lajak bolalar shoiri H.Imonberdiyev o‘z mehnat faoliyatini qaysi gazetada boshladи?
8. Umrining so‘nggi o‘n yilini qaysi nashriyotda kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o‘tkazdi?
9. Uning qaysi asarlari bolalar dilidan mustahkam joy oldi?
10. Shoir asarlarida kenja kitobxon do‘stlarini nimaga chorlaydi?
11. Hamza Imonberdiyev “Yolg‘izlikda” she’rida qanday masala ustida to‘xtaladi?
12. Ushbu she`r qahramoni Botir qanday bola?
13. Bolalar adabiyotida qanday orzular bilan yashash ijobiy natija berishi to‘g‘risida ko‘p gapiriladi?
14. Bunga misol qilib qaysi ijodkorlarning asarlaridan o‘nlab misollar ketirishimiz mumkin?

15. “Lofchilar-aldoqchilar” asarida u kichkintoylardaginimalarni ochib berishga erishgan?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.-242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘uchiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

ABDURAHMON AKBAR

(1962-yilda tug‘ilgan)

REJA:

- 1.Abdurahmon Akbar ijodidagi rang-baranglik.
- 2.Abdurahmon Akbarning qofiyali nasr(saj’) shaklidagi turkumidagi she’rlarning o‘ziga xosligi.
- 3.Abdurahmon Akbarning Vatan, tabiat va bolalar o‘yinlari haqidagi she’rlari haqida.
- 4.Abdurahmon Akbarning alifbo shehrlari haqida.

O‘rdakchamning ovozi

Jarangdor juda,

Og‘zi tinmas «g‘a-g‘a»lab

Yuvinsa suvda.

Rostini aytsam, unga

Havasim kelar-

Mendan kichik bo'lsa ham

Suzishni bilar!

Ha, bunday jozibali, quvnoq, ta'sirli misralar muallifi Abdurahmon Akbar 1962-yilda Yangi yo'l tumani Niyozbosh qishlog'ida tavallud topgan. U 1987-yilda hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi Toshkent Milliy universitetining jurnalistika fakultetini bitirgan. A.Akbar "Kichkintoy va paxta oy", "Ehtiyotkor toshbaqa", "Uyquchining tushlari" kabi o'ndan ortiq she'riy kitoblar muallifi. Abdurahmon o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga qo'shgan katta hissasi uchun Usmon Nosir nomidagi mukofot va O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi unvoni bilan taqdirlangan.

Abdurahmon Akbar ijodi rangba-rang mavzuda, shirali, ta'sirli yozilganligi bilan ajralib turadi. Aksariyat she'rлarining qahramonlari ko'ngillari osmon kabi musaffo, shaloladek quvnoq, orzulari buloqlar suvidek toza, shamoldek tinim bilmaydigan bolakaylar ekanligining guvohi bo'lasiz. Kattalar his qiladigan narsalarni bu bolakaylar ham his qiladilar. Bunday kitobxonlarni o'ylantiradigan, ularning qalbiga zavq bera oladigan she'rлar yozish uchun esa bolalar dunyosini chin dildan bilishi, sevishi, ardoqlashi lozim. Yana bir gap. Ularning yuraklaridagi orzularni qidirib topish, ularni o'rtagan narsalardan o'rtanish, ular hayratlangan narsalardan hayratlanish talab etiladi.

Kichkintoylar dunyoni o'zgacha idrok qiladilar. Kattalar uchun oddiy tuyulgan narsalar ular ko'z o'ngida fojiaviy ko'rinishi, kattalar uchun og'riqli va armonli tuyulgan yechilmas masalalar esa ular nazarida oddiy yechimini topishi qiyin emas. Masalan, mana bu she'riy parchadagi kabi:

Ertakdagи parilar sarvqomat desalar,

Ulardan go'zal derdim Lobaray kennayimni.

Kasal bo'lib qolasiz yig'layversangiz agar,

Desam ham ko'zin yoshlab solib berdi joyimni,

*Ona, tog‘amning nega bitta ham bolasi yo‘q?
Akam, opachalarim xafa bo‘lishsa bo‘lar
Mening aytganimga ham bir borgina kiringlar
Ko‘nmasangiz agarda uydan qochib ketaman,
Meni kichik tog‘amga o‘g‘il qilib beringlar.*

Shoirnnig “Iltimos” deb atalgan she’rining adabiy qahramoni tog‘asining armoniga ana shu yo‘sinda nuqta qo‘yishga bel bog‘laydi.

“Abdurahmonning o‘ziga xosligi – bolalar qalbini so‘zlatishda”, - deb yozadi shoira va adabiyotshunos Kavsar Turdiyeva “Yangilanayotgan qadamlar” nomli maqolasida muallif qayd etganidek, shoir she’riy misralarga tushirgan so‘zlar bolalar qalbining qa’riga yashiringan tuyg‘ularning jilovini tortib, biz kutmagan buloqchalar, ma’danlar, kashfiyotlar ochgandek bo‘ladi. Bu xazinalar bolalar qalbida yashiringan his-tuyg‘ular, mehr-muhabbat, sog‘inch, armon, o‘kinch, nafrat va hokazolardir.

*A ’lochi qiz edi Nigora
Darslaridan sira qolmasdi.
Ahvol so‘rab borgan paytimiz –
U o‘rnidan tura olmasdi.*

Bu A.Akbarning armon haqidagi she’ri. Shoir she’rlarining ikki xususiyati mazkur she’rda yaqqol namoyon bo‘ladi. Birinchisi: holat qarama-qarshiliklarini berish (Nigoraning darslardan sira qolmasligi va sal o‘tib uning o‘rnidan tura olmasligi). Bu qarama-qarshi holat zamirida ilojsizlik, taqdirning achchiq haqiqati yotadi. Va ikkinchi xususiyat – bolalar she’riyatida ham tabiat tasvirini voqealar rivoji bilan uyg‘unlikda berish.

*Sog‘aymadi sinfdoshimiz
Oxirgi kun qorayganda qosh,
... Derazada bizlar keltirgan*

Atir – gullar qolgandi so‘lib...

Armon, ilojsizlik, ko‘z yosh va g‘am uning ko‘rinishlaridir. Bu ilojsizlikka she’rning so‘nggi misralari go‘yo so‘nggi nuqta qo‘ygandek bo‘ladi:

*Ko‘zimizni qizartirdi g‘am,
Qalbimizdan armon ketmadi.
Ko‘taraylik tobutin desak,
Bo‘yimiz yetmadi, yetmadi...*

Bu kabi qarama-qarshiliklar ko‘plab shoirlarning ijodiga xos. Asosiy fikr bu emas. Asosiysi shundaki, Abdurahmon Akbar ijodi hozirgi zamon o‘zbek bolalar she’riyatiga lirik kayfiyat va bola kechinmalarini qahramon tilidan berishning o‘ziga xos uslubini olib kirdi.

*Ancha qiyin bugungi mavzu,
Qulog soling dedi muallim.
Chor-atrofni bosgandayin suv
Zum o‘tmasdan sinf bo‘ldi jim,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.*

Muhabbatdek ulug‘vor tuyg‘uni bera bilish bolalar she’riyatida ayniqsa, mushkuldir. Shuning uchun ham qahramon bu tuyg‘uni tushunib yetmasligi tabiiy. Nodira bilan suhbatlashishga ehtiyoj qahramon qalbida turadi savollar tug‘diradi. Eng avvalo, nima sababdan kelib chiqqan ekan bu suhbat ehtiyoji. She’r qahramoni savollarga javob topish jarayonida goh o‘zi ham chalkashib ketadi. Chunki uning mantiqiy xulosalari ham bolalarcha sodda. Balki shuning uchun ham javob topilmay, savol oxirigacha ochiq qolar. Bola hayron. Nodira bilan suhbatlashgisi kelgani bilan uning qiyofasida yaxshi sifatlar topa olmaydi.

*Orqaga hech boqmas Nodira,
Taqinchoqlar taqmas Nodira
Bir oyog‘i shikasta, shundan
Bolalarga yoqmas Nodira,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.

Mensimasdan avvallar atay,
Yiqlatardim sochidan tortib.
Uzoq fursat unga gapirmay
Ranjitardim sho‘xligim ortib.
Endi o‘sha Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.*

She’rdagi holatlar ifodasini tahlil qilib ko‘raylik. O‘qituvchining dars mavzusining qiyinligini ta’kidlashi – so‘z ifodasi. Atrofning jimjit bo‘lishi - holat ifodasi. Nodiraning xayoliy portreti – chizgilar ifodasi. Nodiraga befarq bo‘lgan vaqtga sayohat harakatlar ifodasi. Nodira haqidagi savollarning ochiq qolishi – mantiq ifodasi.

Abdurahmon Akbar qiyoslash usulini bu she’rda juda muvaffaqiyatlil qo‘llaydi.

Taniqli adabiyotshunos Rahmatilla Barakayevning Abdurahmon Akbar ijodiga bergan bahosi ham e’tiborga molik. Muallif “Istiqlol davri bolalar adabiyoti: an’ana, vorislik va izlanish» nomli tadqiqotida shoir ijodining quyidagi qirrasiga alohida e’tibor qaratadi: “Abdurahmon Akbarning mumtoz adabiyotimiz”dagi qofiyali nasr (saj’)ni eslatuvchi “Shoir dadam haqida she’riy hikoyalar” turkumini she’riy shaklga sig‘magan fikrlar tizimi deyish to‘g‘iroq bo‘lar edi. Abdurahmon bu she’rlari bilan bolalar adabiyotimizga fikrlovchi, o‘ychan bola timsolini olib kirdi. Besh she’riy hikoyadan tarkib topgan turkum shoir dadasing armonu iztiroblarini, dardu tashvishlarini eshitib qolib, jazzi yuragiga sig‘dira olmay, to‘lqinlanib so‘zlayotgan bolakay tilidan hikoya qilinadi.

Jumladan, “Dadamning qalbi” she’riy hikoyasida shunday deyiladi: “Armon uyasimish dadamning qalbi, Dadamning qalbida kularmish sevinch. Dadamning qalbida ummon bor emish. Bor emish dadamning qalbida ilinj. Yozgan uch-to‘rt she’ri dadam qalbining topgan quvonchi-yu, ozori emish. Dadamning yuragi dunyo ko‘rmagan sonsiz fikrlarning mozori emish...”.

Ichki qofiyalanishga uyg‘un bo‘lgan so‘z takrorlari va bolakayning mo‘jaz taxayyul olamiga sig‘magan nogahoniy qiyoslar ushbu turkumga mansub she’riy hikoyalarning shaklan va mazmunan mukammaligini ta’minlaydi. Binobarin, olti jumladan tashkil topgan she’riy hikoyada besh marta takrorlangan “dadamning qalbi” (bir o‘rinda dadamning yuragi) ifodasi, dastavval, uyg‘oq inson qalbining notinch to‘lqinlari yanglig‘ jaranglasa, bolakay uchun bir qarashda g‘ayritabiiy tuyuladigan qiyoslar (“qalbda sevinch kularmish”, “qalb-ummon”, “qalbdagi ilinj”, “qalbning quvonchi-yu, ozori”, “yurak-fikrlar mozori”) esa bolakay hayratining g‘aroyib suvratlari yanglig‘ namoyon bo‘ladi.

“Dadamning fikri”, “Ari”, “Supacha”, “Dadamning hazili” she’riy hikoyalarida ham ana shunday mag‘zi to‘q fikrlar saj’ yo’sinida hikoya qilingan va ular ham yosh kitobxon qalbida balog‘atga oshno hissini uyg‘otishga xizmat qiladi.

A.Akbarning shakliy izlanishlari ham e’tiborga molik. Uning raqamli she’rlari kichik maktab yoshidagi bolalar she’riyatini yangicha shakl va mazmun bilan boyitdi. “Salom xat” she’ri shu jihatdan xarakterlidir. Harbiyda yigitlik burchini o‘tayotgan nevarasini sog‘inish hissi ko‘ngliga tinchlik bermayotgan, “ko‘zları ham uchayotgan” buvining topshirig‘i bilan akasiga maktub bitayotgan Rahmatjon degan bolaning shu jiddiy holatda ham o‘ynab-kulgisi keladi, o‘zicha so‘zlar orasidan raqamlar qidirib topadi. Dastlab “qisqagina” ma’nodagi «ikki enlik» iborasidagi “ikki” so‘zini raqam bilan yozib qo‘yadi. Qarasaki, o‘zgacha ifoda, g‘ayritabiiy shakl paydo bo‘libdi. Ushbu g‘ayritabiiylikdan bolakay o‘ziga xos zavq tuyadi va boshqa so‘zlardan ham harf va raqamlardan tashkil topgan yangicha ifodalar «yarata» boshlaydi:

*“Aka, qanday yuribsiz,
Soz ketyaptimi xizmat?*

*Askarlikka ko‘nikib
Ketgandirsiz batamom.
Buvim, qo‘ni-qo‘shnilar
Sizga yo‘llashdi salom.
Quchoq--quchoq chuchmoma
Terib qaytsak adirdan.
Ko‘chamizni nomlashib,
Ketishibdi yangidan.
“Ul. Zarechnaya” emas,
Bilib qo‘ying, aka, siz,
Endi bizning uy-hovli
Ilik ko‘cha, 18!
“Paxtakor” ham ketma-ket
Urib turibdi zafar.
Imas, 3 ta, to‘p urdi
Ilhom kechagi safar
Ha, aytmoqchi, sal bo‘lsa,
Unutay debman qarang,
Ra’no opamlar bilan
Ishlar bo‘ldi vadavang.
Tunov kun 4. 30 da
Chiqib turib yo‘liga.
Xatingizni tutqazdim
Shaxsan o‘zin qo‘liga.
“Shunaqa, akam sizni... ”
E, gapniyam do‘ndirdim.
Xullasi, xat yozishga
“Yanga” mlarni ko‘ndirdim.
Fursatingiz bo‘lganda
Yozib turing, aka, xat.*

Uchrashguncha xayr deb

Ukangiz Abdurahmat”.

Bir qarashda askarlik burchini o‘tayotgan nevarsini sog‘ingan buvining topshirig‘i bilan ukaning akasiga yozgan odatdagi salom xati. Maktubda qishloq hayotidagi barcha o‘zgarish va yangiliklarni akasiga yetkazish uchun to‘lib-toshib, sevinchi ichiga sig‘mayotgan yosh bolaning timsoli bor bo‘yi bilan aks etadi. Sinchkov bolaning tiyrak nigohi bahorda tabiatning gul ochib yangilanishi, adirlardan bolalarning zavq-shavq bilan quchoq-quchoq chuchmomalar terib kelishlari bormi, Istiqlol sharofati bilan ko‘chalarimiz nomlari milliylashgani (“Zarechnaya” emas – “Birlik”) bormi, “Paxtakor”ning ketma-ket zafar quchayotgani bormi, bo‘lg‘usi “yanga” - Ra’no opasiga akasining maktubini shaxsan topshirgani (!) bormi, Oltiariqqa mehmon bo‘lib borishgani bormi, bahor kelib, o‘riklar g‘uj-g‘uj gullashi bormi – xullas, barcha-barchasini maktubida erinmasdan, ba’zan ko‘pirib-toshib, hovliqib, ba’zan go‘yoki parishon- xotirlik qilganday (“Ha, aytmoqchi, sal bo‘lsa, Unutay debman qarang”!) aslida esa ataylab, akasiga birinchi navbatda yetkazishi kerak bo‘lgan xushxabarni shunchaki gap orasida aytgandek bitadiki, bu ham aslida yosh bola qiyofasiga musavvir shoirning g‘aroyib mo‘yqalami chizayotgan turfa chizgilardir...

Bunday she’riy usul o‘zbek bolalar adabiyoti uchun yangilik. Bu she’rlarning o‘ziga xosligi haqida fikr yuritilganda, dastavval ijodiy izlanish mahsuli sifatida baholash joiz. Zero, yosh kitobxon she’r o‘qir ekan, hatto, uning g‘ayritabiiy shaklidan ham zavq topadi. Harflar raqamlar bilan uyqalashib ketgan bunday she’riy usul yosh kitobxon uchun ham hayratli, ham qiziqarli topilma.

Bolalar tabiatni biz kattalar singari jonli va jonsizga ajratishmaydi, xayoliy va hayotiy voqeа-hodisalar o‘rtasiga ham chegara qo‘yishmaydi. Ular uchun tabiat va inson bir butun, yaxlit. Shoир bolajonlarning mana shu xususiyatini yaxshi ilg‘agan holda yosh kitobxonlarga hayotiy va xayoliy voqealarni uyg‘unlikda taqdim etadi. Masalan, bir she’rida chigirkalar sokin tunda qo‘shig‘imizni butun qishloq zavq bilan tinglayotir (“Chigirkalar qo‘shig‘i”) deb ishonishadi. Kungaboqar chumoli uchun quyosh bo‘lib tuyuladi (“Shirin quyosh”), Kichkintoy

Yomg‘irvat esa onasi Bulutning gaplariga qulog osib, ko‘klam kelganda “zaminga shoshiladi” (“So‘zlovchi yomg‘ir”), “Ko‘ngli tusab qolsa” ko‘kdan tushadi-yu, “gullarning qulog‘iga she’r o‘qiydi” (“Yomg‘ir haqida she’r”).

Shoirning ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqeasiga va xayoliy tasavvurlardan qanday ta’sirchan manzaralar yaratgani haqida jumladan, shunday yozadi: “Bu manzaralar xuddi aqli farzand oilaga fayz-baraka, ota-onaga rahmat olib kelganday, ko‘ngillarda mamnuniyat tuyg‘ularini paydo qilib yosh kitobxonning xayolot olamini boyitadi, kengaytiradi: chirildoqlarning sokin oqshomni to‘ldirib kuylashlarida osoyishtalik gashtini anglagandek, yoqqan yomg‘ir tomchilaridagi mo‘jizani tuygandek, asalari, chumolilarning mehnatiga xos go‘zallik, fayzziynatni ko‘rgandek bo‘ladi”:

*Yetti qalam, yetti rang,
Yetti ohang – kamalak.

Qayerlarda yuribsan,
Quyosh – sochi jamalak.

Qalamlaring topildi
Bulut – qog‘oz ham tayyor.
San’atingdan bahramand
Bo‘laylik bizlar bir bor.

Qalamdonni qo‘yatur
Kel, quyoshjon, tezroq kel.

Rasm chizib ber bizga,
O‘chirg‘iching bo‘lar el.
... Million yilki, ahvol shu
Yerliklar kutib-tolar
Qalamlar bor paytda
Quyosh «yo‘qolib qolar.*

Bolalar olamida mayda va ahamiyatsiz narsalar uchramaydi, ya’ni kattalar mutlaqo nazarga ilmaydigan, e’tibor bermaydigan, ular uchun ahamiyatsiz ko‘ringan narsalar bola nazarida o‘zgacha, ajib bir qiyofada jonlanadi. Masalan, jajji Zeboxon birinchi marta qo‘shaloq giloslarni ko‘rib, ularning o‘rtoq bo‘lib olishganidan (“O‘rtoqlar”) quvonadi. Yoki Sevinchoy issiq choydan ko‘tarilayotgan bo‘g‘ni ko‘rib “choyni uchib ketayapti” deb (“Sevinchoy haqida she’r”) hayratlanadi. Yulduzoy esa o‘ziga yoqqan fasl haqida samimiyat bilan “Yozda yoz fasli, kuzda bo‘lsa kuz” (“Eng to‘g‘ri javob”) deb ko‘nglidagini aytadi. Darhaqiqat, ularning dunyosida yolg‘on yo‘q. Shoir bolalikning musaffo olami, har kuni quvonchlarga, kashfiyotlarga to‘liq ekanini nozik did bilan kuzatadi va mahorat bilan badiiy obrazlarda gavdalantiradi.

*Gilos qoqib bergandim
Zeboxonga erinmay.
Oldiga qo‘shalog‘i
Qarang, tushib qolibdi.
Qiqirlar Zebogina
Ularni qo‘ldan qo‘ymay:
- Dada, giloslarimiz
O‘rtoq bo‘lib olibdi!*
(“O‘rtoqlar”).

Shoir ko‘pgina she’rlarida hayotning “anglab bo‘lmas murakkab” tomonlari haqida fikrlarni ilgari surishga intiladi. “Yolg‘iz farzand”, “Umid haqida she’r”, “Iltimos”, “Chivin” kabi she’rlarida nafaqat tabiatni, bolalarni ham asrash, qadrlash kerakligi kuyunchaklik bilan uqtiriladi. Bu she’rlarga xos umumiyl xususiyat shundaki, ularda kattalar adabiyoti mavzuiga doir insoniy dardlar aks etgan. Shoir yosh kitobxonga ishonadi, uning nimalarnidir tushunmay qolishidan cho‘chimaydi.

Ha, so‘zimizni muxtasar qilib aytadigan bo‘lsak, Abdurahmon Akbar qalamiga mansub she’r va tarjimalarda bolalar dunyosiga chuqurroq kirib boriladi,

ularda fikr aniq va lo'nda ifodalanadi. Asarlar tilining sodda va raxonligi, tasvir vositalarning puxtaligi, jahon bolalar she'riyatining eng yaxshi an'ana va usullarini, shakllarini o'zida omuxta qilganligi bilan nafaqat yosh kitobxonlar, shu bilan birga katta yoshdagi adabiyot, she'riyat muxlislari e'tiborini haam torta oladi. Yoshlarning barkamollikda, bugunning va kelajakning egasi ekanini his etib ulg'ayishlariga ko'mak beradi.

Blits -so'rov savollar:

1. Abdurahmon Akbar hayoti va ijodi haqida ma'lumot bering.
2. Abdurahmon Akbar qachon va qayerda tavallud topgan?
3. U qaysi fakultetini bitirgan?
4. A.Akbar nechta she'riy kitoblar muallifi?
5. Abdurahmon Akbar o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga qo'shgan katta hissasi uchun qanday mukofot va unvon bilan taqdirlangan?
- 6.“Dadamning fikri”, “Ari”, “Supacha”, “Dadamning hazili” she'riy hikoyalarid yosh kitobxon qalbida qanday hissiyotni uyg'otishga xizmat qiladi?
7. Abdurahmon Akbar ijodi hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatiga qanday uslubini olib kirdi?
8. A.Akbarning shakliy izlanishlari nimaga molik?
9. Uning raqamli she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalar she'riyatini nima bilan boyitdi?
10. “Salom xat” she'ri qahramoni Rahmatjon kimga maktub yozadi?
11. Shoirming ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqeа va xayoliy tasavvurlar xususida qanday fikrlarni beradi?
12. Shoir ko'pgina she'rlarida hayotning qanday tomonlari haqida fikrlarni ilgari surishga intiladi?
13. “Yolg'iz farzand”, “Umid haqida she'r”, “Iltimos”, “Chivin” kabi she'rlarida nimani asrash, qadrlash kerakligini kuyunchaklik bilan uqtiriradi?
14. Bu she'rlarga xos umumiy xususiyat nimada aks etgan?

Adabiyotlar:

- 1.Jiyanova N., Nasriddinova D. Adabiyot.- Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 400 b.
- 2.Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor: Darslik.- Toshkent: Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.- 216 b.
- 3.Жумабоев М. Ўзбек болалар адабиёти.-Тошкент: Ўзбекистон, 2001.- 242 б.
- 4.Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти.- Тошкент: Ўзбекистон, 2002.- 232 б.
- 5.To‘ychiyeva Z. O‘qish kitobi adiblari.- Toshkent: Bayoz, 2019.- 256 b.
6. www. ziyonet.uz. Bolalar adabiyoti.
7. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.- 176 b.
2. Karimov I.A. Milliy mafkura haqida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000. – 96 b.
3. Mirziyoev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2016.-56 ,.
4. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.-488 b.
5. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta’minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2016.-488 b.
6. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak.- Toshkent: O‘zbekiston, -2017.-104 b.
7. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi // O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947- sonli Farmoni.
8. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: Darslik –majmua. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. –256 b.
9. Jumaboyev M. O‘zbek bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2002, -290 b.
10. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: (Darslik-majmua): kasb-hunar kollejlarining “maktabgacha ta’lim” bo‘limi o‘quvchilari uchun.-Toshkent: O‘qituvchi, 2008.- 368 b.
11. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2011- 260 bet.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Ahmedov Sh., Qo‘chqarov R., Rizayev Sh. Adabiyot: 6-sinf uchun darslik-majmua. – T.: Ma’naviyat, 2005.

2.Aka-uka Grimmlar. Asalari qirolichasi: Ertaklar.-Toshkent: Cho‘lpon, 2001.

3.Grimm Yakov, Grimm Vilgelm Karl. Yirtilgan kavushchalar.- Toshkent: Davr nashriyoti, 2013.- 16 b.

4.Grimm Yakov, Grimm Vilgelm Karl. Tumshuqsoqol qirol.-Toshkent: Davr nashriyoti, 2013.- 20 b.

5.Grimm Yakov, Grimm Vilgelm Karl. Oqqiz va yetti mitti.- Toshkent: Davr nashriyoti, 2013.- 20 b.

6.Oila davrasida o‘qish uchun ertaklar. - Toshkent: Davr nashriyoti, 2015.- 288 b.

7.Matchonov S. va boshqalar.O‘qish kitobi. 4: Umumiyl o‘rta ta’lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik.-Toshkent: Yangiyo‘l poligraf servise, 2011.- 240 b.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O‘z.MK)
6. www.rtm.uz

MUNDARIJA:

Kirish.....	3
Bolalar adabiyoti fanining maqsad va vazifalari.....	9
Bolalar kitobxonligi.....	13

Birinchi bo‘lim

Bolalar folklori.....	23
Alla.....	25
Maqollar.....	41
Topishmoqlar.....	45
Tez aytishlar.....	53
Ertaklar.....	56

Ikkinchchi bo‘lim

O‘zbek bolalar adabiyoti (umumiy tahlil).....	79
O‘zbek bolalar adabiyotining vujudga kelishi.....	80
O‘tgan asrning 30-40-yillaridagi o‘zbek bolalar adabiyoti.....	82
Hozirgi davrdagi o‘zbek bolalar adabiyoti.....	98
Alisher Navoiy.....	100
Muhammad Sharif Gulxaniy	109
Abdulla Avloniy.....	130
Hamza Hakimzoda Niyoziy.....	138
G‘afur G‘ulom	149
Quddus Muhammadiy.....	160
Zafar Diyor.....	171
Shukur Sa’dulla.....	183
Sulton Jo‘ra.....	193
Hakim Nazir	205
Po‘lat Mo‘min	213
Qudrat Hikmat.....	221
Xudoyberdi To‘xtaboyev	229
Farhod Musajon	240

Miraziz A'zam	246
Tursunboy Adashboyev.....	253
Qambar Ota.....	264
Muhammad Ali	267
Anvar Obidjon	276
Abdusaid Ko‘chimov	292
Hamza Imonberdiyev	304
Abdurahmon Akbar.....	315